

ՀԱՅԿ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

HAIG GHAZARIAN

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՆԱԽՃԻՐՆԵՐԸ

Էջեր օրագրի

THE CAVERNS OF GESARIA

Pages from my diary

ԵՐԵՎԱՆ 2014 YEREVAN

1029858

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԿ ԴԱԶԱՐԵԱՆ
ԿԵՍԱՐԻՈՅ
ՆԱԽՃԻՐՆԵՐԸ

ՀԱՅԿ ԴԱԶԱՐԵԱՆ
ԿԵՍԱՐԻՈՅ
ՆԱԽՃԻՐՆԵՐԸ

ՀԱՅԿ ԴԱԶԱՐԵԱՆ
ԿԵՍԱՐԻՈՅ
ՆԱԽՃԻՐՆԵՐԸ

Էջեր օրագրի

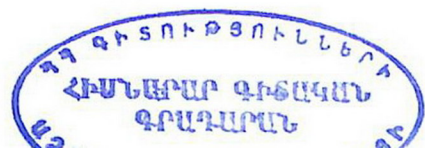
ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԿԱՐ
101

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
101

Տպագրություն

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2014

Խմբագիր՝ Եփրեմ Արք. Թապաքեան Անգլերեն թարգմանությունը՝ Սոսի Ղազարեան

Ղազարեան Հայկ

Ղ 158 Կեսարիոյ նախնիքները (էջեր օրագրէս)/ Հ. Ղազարեան. –Եր.:

Պատմ. Ինստիտուտ. – 2014, 168 էջ + 69 նկ.:

Հատորը կ'ընդգրկէ 1915-1922 թթ. ժամանակահատուածի մէջ ցեղասպանութեան և գաղթականութեան պատմութեան դրուագներ:

Հատորը պատրաստուած է ՀՀԳԱԱ Պատմութեան Հիմնարկի աշխատակիցներու եւ մասամբ ալ այլ հաստատութիւններու մէջ աշխատող մասնագէտներու գործակցութեամբ:

Այս գիրքը նախատեսուած է հասարակութեան լայն շրջանակի, ինչպէս նաեւ Բարձրագոյն կրթութեան հետեւող ուսանողներուն համար:

This manual is a work of historical facts. The scenes are actually taken from real events. It is intended to raise the fundamental questions to overcome the dreadfulness of the Armenian Genocide by examining the legally recognized historical bases and approaches, and for those who claim their lawful rights from the perpetrators of the Armenian Genocide; to Scholars of the Armenian Genocide, and for a wide array of students specially of higher education and readers at large. The volume encompasses the period of history of the Genocide and refugee experiences between 1915-1922.

ՄՐՏԻ ԽՕՍՔ

Հայրս շատ հաճելի պատմող էր: Երբ Դամասկոս էինք, ընտանեկան եւ ընկերային հաւաքոյթներու ժամանակ, հիւմուրով կը պատմէր տեղահանութեան մասին: Հօրս պատմութիւնները իմ մանկական երեւակայութեանս մէջ ֆանտաստիկ արկածախնդրութիւններու վերածուած էին: Պէտք է ըսեմ որ ինքն ալ այն ատեն 12 տարեկան եղած էր, եւ բաւական ճշգրտօրէն կը յիշէր մանրամասնութիւնները իր ըրած չարաճիճիութիւններուն ըլլայ գաղթականութեան ընթացքին, ըլլայ Կեսարիոյ, Լիբանանի, թէ Մերսինի մէջ: Օրինակի համար, կը պատմէր թէ, երբ Մերսին կ'ապրէին, ընկերներով ձիու վրայ նստած կ'երթային ծովուն հեռուները եւ կը հասնէին մինչեւ նաւերը, որոնք ձմերուկ կը տեղափոխէին եւ քանի մը հատ առնելով կը կտրէին եւ ծովուն մէջ կ'ուռնէին: Սա անհաւատալի երեւոյթ մըն էր բամպակներու մէջ մեծցած իմ երեխայի երեւակայութեան համար:

Հայրս նաեւ կը պատմէր մեծ հօրս տուայտանքներէն, բայց ես զինք կը պատկերացնէի իբր ամենակարող մարդ՝ որուն առջեւ բոլոր դոները բաց էին: Վերջը անշուշտ աւելի տեղեակ եղայ հայ ժողովուրդի կրած չարչարանքներուն եւ տառապանքներուն մասին, որուն համար շատ կը կարեկցէի ու կը ցաւէի, եւ սակայն միշտ ալ մտքիս մէջ այն պատկերացումը կար, որ աղէտները ուրիշներուն կը պատահին միայն:

Օր մը սակայն երբ պատահամար ձեռքս անցաւ մեծ հօրս ձեռագիր օրագիրը, նոր մարդ մը պարզուեցաւ աչքիս առջեւ: Ես որ մինչեւ հիմա զինք պատկերացուցած էի հարուստ ընտանիքի կրտսեր զաւ-

կը, բծախնդիր եւ վճռական, գերժամանակակից, գեղարուեստական տաղանդներ ունեցող, որ զբաղուած է նկարչութեամբ եւ փայտի վրայ փորագրութեամբ, երբ տեղեակ եղայ իր ապրած խոշտանգումներուն, շանթահարուածի նման, աւելի ուժեղ ձեռով ըմբռնեցի հիմնուրով պատմուած պատմութիւններուն ետին թաքնուած ցեղասպանութեան չարիքը եւ տխրութիւնը: Այս բանաւոր պատմութիւնները կը փոխանցուին սերունդէ սերունդ, որոնք շատ անգամ լրջօրէն ալ չեն ըմբռնուիր, սակայն շատ մեծ նշանակութիւն ունին ցեղասպանութեան յիշողութիւնը վառ պահելու համար: Ուրեմն, պարտական զգացի իր յիշատակը անմահացնել սոյն օրագրութեան հրատարակումով, նոյնպէս եւ միւս բոլոր գոհերուն յիշատակը: Բացի այդ, սա վկայութիւն մը եւս է, որ նոյնիսկ հարիւր տարի անց, նոր վկայութիւններ կը յայտնուին, եւ հայերուն ցեղասպանութիւնը երբեք չի մոռցուիր, նոյնիսկ յանցագործներուն ժխտումի հետեւանքով չի կրնար յիշողութիւնէն ջնջուիլ:

Մեծ հօրս պարագային, նոյնիսկ քսան տարի ետք, իր խոշտանքումներուն յիշողութիւնը չէ փարատած, եւ իր պատմութիւնը վերականգնելով կարծես ուզած է ձերբագատուիլ ցաւէն ու վիշտէն եւ մեղմացնել զայրոյթը: Ան կ'ուզէ իմաստաւորել պատահած իրադարձութիւնները: Օրինակի համար, այդ տառապանքը որ կ'ապրի անքուն գիշեր մը անցնելով, մտածելով թէ ընտանիքը ինչպէս պիտի կարենայ այդ երկար ճանապարհորդութիւնը կատարել: Ընկճուած է ան իր ներքին յուզական հակամարտութիւններէն, սակայն անոնք կը բացայայտեն արժէքաւոր տեղեկութիւններ վերապրած սերունդի կեանքի մասին եւ միջոցառումները ինքնապահպանման համար աղէտի ընթացքին:

Վստահ եմ, որ այս տրամադիկ իրադարձութիւնները արմատական փոփոխութիւններ բերին եւ ցաւալի զգացումներ յառաջացուցին իր կեանքին մէջ: Կը հաւատամ որ ատերին մարտահրաւերները ան վերածեր է հնարաւորութիւններու, քանի որ տրամադիկ դէպքեր յաճախ հնարաւորութիւն կու տան բարձրացնելու անձին ինքնագնահատումը եւ նորանոր խնդիրներ յաղթահարելու կարողութիւնը:

Ես կը զարմանամ, թէ ան որքան ոյժ եւ կարողութիւն ունեցած է վերականգնելու իր եւ իր ընտանիքին կեանքը: Հաւանաբար ան հասկցած էր, որ այդ հանգամանքները անկախ իր կամքէն եղած էին, եւ իր վիճակը համեմատելով ուրիշներուն հետ, ինքզինքը բախտաւոր համարած էր:

Մեծ հօրս այս օրագրութիւնը, զոր ան գրի առած է 1937ին եւ ես զայն ամբողջացուցած եմ օգտուելով Արշակ Ալպոյաճեանի Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ ծաւալուն գիրքէն, կ'ուզեմ նուիրել պայքարի մը ճշմարտութեան, յայտնութեան, յիշեցում մը ապագայ սերունդներուն, որ չմոռնան զոհերուն տառապանքները եւ զայրոյթը ձեռով մը վառ պահեն անարդարութեան դէմ. նոյնիսկ երբ հարիւր տարի անցած է կ'ուզեմ վերակենդանացնել եւ փառաբանել հայոց ցեղասպանութեան բոլոր զոհերուն յիշատակը, որոնք ապրել եւ յաղթահարել են չարչարանքները յանուն իրենց հաւատքին եւ ինքնութեան, յատկապէս իմ մեծ հօրս Հայկ Ղազարեանին: Զգացի որ նուազագոյնն է որ կրնամ ընել, որպէսզի վերականգնեմ պատուոյ տեղը եւ իր իրաւունքը յիշուելու մինչեւ որ արդարութիւնը վերահաստատուի: Ապացոյց մը եւս վիճարկելու Թուրքիոյ ջանքերը շփոթութիւն եւ կասկածներ յառաջացնելու հանրութեան մտքերուն մէջ:

Այժմ, երբ վերապրողները այլեւս մեզի հետ չեն, Թուրքիոյ ջանքերուն նախաձեռնութիւնը հայոց ցեղասպանութիւնը մոռացութեան ենթարկելու ապագայ սերունդին աւելի հեշտ է, անոր համար ուշադրութիւնը եւ ջանքերը պէտք է ուղղել անցեալի վրայ եւ պայքարիլ այդ ուղղութեամբ, քանի որ յիշողութիւնը վերանորոգում կը պահանջէ, որպէսզի յաջորդ սերունդները երբեք չմոռնան:

Սօսի Ղազարեան-Պետրեան
Հարազատ Թոռնուհին Հայկ Ղազարեանին

ԿՆՆՍԱԳԻՈՒԹԻՒՆ

Հայկ Դազարեան ծնած է 1878ին Կեսարիա, նախնական ուսումը ստացած է ծննդավայրին մէջ: 1895ին բժշկութեան հետեւելու փափաքով կը մեկնի Պոլիս, բայց երկու տարի վերջ վիրաբոյժ Տօթթ. Լարտէի մէկ վիրահատութեան ներկայ գտնուիլը պատճառ կը դառնայ որ վերջնականապէս հրաժարի բժշկութիւն ուսանելէ եւ հետեւի հորը արհեստին՝ վաճառականութեան, որուն համար կը յաճախէ Թուրքիոյ ամենաբարձր կրթարանը եղող Ամերիկեան հաստատութեան Ռոպերթ Գոլէճի տնտեսագիտութեան դասընթացքներուն: Հոն՝ առաջին օրէն ներշնչուելով Գոլէճի ծերունազարդ նահապետը եղող լուսահոգի Փրոֆ. Յակոբոս Ճէճիզեանի դասաւանդութենէն, կը սկսի հրատարակել 16 էջերէ բաղկացած «Մէր» անունով կիսամեայ հանդէս մը, ձեռագրութեամբ դասընկերոջը լուսահոգի Նշան Թոգաթեանի:

Հանդէսի ուղղութիւնն ու բովանդակութիւնը ազգային, գրական ու բանաստեղծական էր: 1900ին կը մեկնի ծննդավայրը ուր հօրը հիւանդութիւնը պատճառ կ'ըլլայ որ ինք հօրը գործին Կեսարիոյ մասնաճիւղը կառավարէ, փոխանակ Մանջեսթրի մասնաճիւղը կառավարելու, որուն համար մասնաւորապէս պատրաստուած էր: 1901ին կ'ամուսնանայ Վէհինէ Պուտաղեանի հետ, դուստրը Յակոբ Պուտաղեանի, որ Կեսարիոյ աղջկանց Գոլէճի ֆրանսերէն լեզուի դասախօս էր:

1908ի սահմանադրութեան հռչակումին կը սկսի հրատարակել «Շեփոր» անունով խմորատիպ շաբաթաթերթ մը, նպատակ ունենալով ազատութեան բարիքները բացատրել թէ կառավարութեան անգիտակ պաշտօնեաներուն եւ թէ կարգի հրաւիրելու Ազգային իշխանութիւնները, որ տարիներ շարունակ Առաջնորդ Տրդատ Սրբազան Պալեանի շուրջ հաւաքուելով համիտական ուժիմ մը հաստատած էին Ազգային շրջանակի մէջ:

1910ին երբ Կեսարիա տպագրութեան մեքենայ մը կը բերուի, Հայկ Ղազարեան պաշտօնապէս դիմում կատարելով կառավարութեան, «Առաքեալ» անունով թերթի մը հրատարակութեան արտօնութիւնը ստանալով կը սկսի անելի համարձակօրէն քննադատել աջ ու ձախ, սկսեալ օրուայ կառավարիչէն մինչեւ դատարանի փաստաբանը, ու ազգային շրջանակի մէջ եւս առաջնորդէն մինչեւ վարժարանի տնօրէնը, միեւնոյն ժամանակ աշխատելով վառ պահել երիտասարդութեան սէրը հանդէպ դպրոցին ու եկեղեցոյ, ու քաջալերելով տոհմային կրթութիւնն ու մաքուր նկարագիրը: Կուսակցական համոզումով դաշնակցական եղած է եւ յետոյ չէզոք: Լրագրող եւ կուսակցական ըլլալու հանգամանքին պատճառաւ է որ 1915ի դէպքերուն մեծապէս կը տուժէ ու չարչարանքներու կ'ենթարկուի, որուն մասին երկար ու մանրամասն գրած է իր «Սեւ Օրեր»ու մէջ որ 1931ին իբր թերթոն հրատարակուեցաւ Պէյրութի «Լիբանան» օրաթերթին մէջ, որմէ բաւական արտագրումներ ըրած է Տիար Արշակ Ալպօյաճեան իր գրած «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ» մեծահատոր գիրքին մէջ:

Անգամներ աշխատակցած է Պոլսոյ այլ եւ այլ թերթերուն՝ մասնաւոր «Ժամանակ»ին, մինչեւ 1936ական թուականները:

Էլլէն Բիզանդ

ԿԵՍԱՐԻՈՅՆ ԱՆՔԻՐՆԵՐԸ

Էջեր օրագրեն

Այս տարի Դամասկոսի Կեսարիոյ Հայրենակցական Միութեան հանած պատի օրացոյցներու ճակատը զարդարող հինգ լուսանկարները ինձ ակամայ վերյիշել կու տան 1915էն 1918 տարիներու սարսափելի անցուդարձերուն տխուր յիշատակները: Եթէ չեմ սխալիր 1915ի տարուայ Վարդանանցի օրն էր, Ամերիկայէն Էվերէկ եկած Գէորգ Բօշաեան անուն երիտասարդը ոռմբ մը պատրաստած ատեն, անզգուշութեան հետեւանքով, ոռմբը կը պայթի եւ խեղճ Գէորգ կը մահանայ իր իսկ ձեռքով: Կառավարութիւնը լուր կ'ունենայ իսկոյն: Դէպքը նոյն օրն իսկ կայծակի արագութեամբ կը հասնի ու կը պատմուի Կեսարիոյ հայ շրջանակներու մէջ: Հայերու դժբախտութեան առաջին ազդանշանը կ'ըլլայ այս չարաղէտ արկածը. մի քանի անձեր կը ձերբակալուին, սակայն գայմագամը (շրջանի կառավարիչ) այդ դէպքին համար ամբողջ ժողովուրդը պատասխանատու չի նկատեր, սակայն Կեսարիոյ մութասարըֆը՝ (ոստիկանապետ) տեսնելով Էվերէկի գայմագամի այս բարեացականութիւնը անմիջապէս պաշտօնանկ կ'ընէ գայն եւ անոր տեղ պաշտօնի կը կոչէ Սավիի Զէքին որ պաշտօնի անցնելէն անմիջապէս յետոյ իր առաջին գործը կ'ըլլայ վերաբարձել պայթումի միջադէպը եւ բանտերը լեցնել հայ բանտարկեալներով:

Նոյն թուականին նոր եկած կառավարիչ Միթատ որ կատարեալ հայատեաց մըն էր, խնդիրին քննութեան համար Ժանտարմա Քօմանտանի Լուրֆիի գլխաւորութեամբ քննիչ մարմին մը կը դրկէ Էվերէկ որուն քննութեան արդիւնքը աննպաստ կ'ըլլայ Էվերէկի հայութեան: Սոյն քննիչ մարմինի Կեսարիա գալէն քանի մը օր վերջ սկսան հետզհետէ Կեսարիա բերուիլ հայ կալանաւորներու խումբեր հետիոտն ու իրարու շղթայուած ու իրենց առջեւէն եւս էշերու վրայ բեռ-

ցում հայերու քովէն գտնուած ամէն տեսակի զէնքեր, մասնաւորապէս Կեսարիոյ թուրքերը գրգռելու մտք:

Այս դէպքէն վերջ Էվերէկի հայութեան արգիլուած էր շրջանէն դուրս ելլել, ուստի ամէն օր եկող թուրքեր նոր-նոր տեղեկութիւններ կը բերէին խուզարկութիւններու, ձերբակալութիւններու ծեծի եւ տանջանքներու մասին: Արու բնակչութեան մեծ մասը կը բանտարկուի եւ կ'ենթարկուի աներեւակայելի չարչարանքներու: Զեքին անձամբ կը հովանաւորէ անոնց ծեծի տակ խոշտանգումը:

Առաջին օրերուն՝ միայն արկածամահ եղած Բօշաեան Գէորգին մասին մտածող կեսարացին, սկսաւ մտածել նաեւ ինքն իր մասին, գուշակելով թէ մօտ օրէն Էվերէկի թունաւոր մթնոլորտէն պիտի վարակուի նաեւ Կեսարիան. ամէն մարդ շուկայ կ'երթար ոչ թէ գործի կամ առեւտուրի համար, այլ Էվերէկի մասին նոր լուր մը պոնելու: Եկող նոր լուրերը աւելի մտահոգիչ էին որովհետեւ շատ մը հայերու քովէն գտնուած զէնքերուն ուրկէ առած ըլլալին հարցուցած եւ անոնք ալ Կեսարիոյ Հնչակեան կուսակցութենէն գնած ըլլալին խոստովանած էին:

Նոյն առաւօտուն մինչ մենք տակաւին նոր լսած՝ կը խօսակցէինք պղինձի վաճառական Կարապետ Ճամճեանի վաճառատունը, քանի մը հոգիներու հետ, մէկէն ներս մտաւ Իբրիանոսեան վաճառատան նախկին տնօրէն Վարդերես Արմէնեան, ամասիացի՝ որ վերջը տարագրութեան ճամբուն վրայ նահապետակուեցաւ, եւ ըսաւ թէ Հնչակեան կուսակցութեան գործիչ, ուսուցիչ Մինաս Մինասեանը ձերբակալուած է: Այս անձը նկարագրով խաչագող եւ արծաթապաշտ էր եւ այդ սեւ օրերուն իբր մատնիչ շատերու մահուան պատճառ դարձաւ, սակայն չկրցաւ փրկել իր իսկ կեանքը: Ժամանակ մը ազատ արձակուեցաւ եւ երբ իր դաւաճանի դերը ամբողջացուց, եւ թուրքերը այլեւս իրմէ օգտուելիք չունէին, նորէն բանտարկուեցաւ եւ ինքն ալ կախուեցաւ իր իսկ գոհեթուն հետ 23

Յունիս 1915ին. Կախաղանին ստորոտը իր վերջին խօսքը եղաւ «խիղճս հանգիստ է, արժանի եմ այս չուանին»:

Սահմանադրութենէն օգտուելով, Մինաս Մինասեան 1908ին Ամերիկայէն վերադառնալով նախ կը ջանայ կազմել ռամկավար խմբակ մը Կեսարիոյ մէջ բայց չի յաջողիր, ուստի կը յարի հնչակեաններուն. օր մը մէկը իրեն դիտել կու տայ իր այս անսկզբունք ընթացքը, եւ ինք ամենայն պաղարինութեամբ կ'ըսէ «ռամկավարներու եւ հնչակեաններու մէջ մասնատր հասկացողութիւն մը կայ որ հոն ուր ռամկավար ընկեր գոյութիւն չունի հոն կարելի է կազմել խմբակ մը, եւ յարիլ հնչակեաններուն»:

Անկարագիյր անձ մըն էր որ դարձած էր հնչակեան:

Նոյն օրը լսեցինք նաեւ թէ հնչակեան գործիչ Մինաս՝ կուսակցավայել գաղտնապահութեամբ մը միայն ապտակի մը փոխարէն խոստովանած է ամէն բան եւ կառավարութեան յանձնած է կուսակցութեան վերաբերեալ բոլոր արխիւները: Ոստիկանապետ Կրէտացի Զէքին եւս իր կարգին, նախ բանալ տալով կուսակցութեան միջոցաւ ծախուած գէնքերու տետրակը, Մինասեանին կարդալ կու տայ անուանացանկը այն մարդոց ուր կարգով գրուած էր գնողներուն անունները, գէնքին տեսակը եւ թիւը: Երբ կը հարցուի թէ ուրկէ՞ ստացած էին այսքան գէնքերը, Մինասեան իսկոյն ուրիշ տետրակ մը բանալով կը կարդայ անունները այն մարդոց որոնք շատ մը դժուարութիւններով ձեռք բերուած գէնքերը անխոհեմ կերպով հնչակեաններուն ծախած էին: Ուստի նոյն գիշերն իսկ ձերբակալուեցան Յարութիւն Պէօճէկեան, Վահան Քեահեան, Վահան Չափուտեան, հեռագրով Պոլսէն բերել տուին նաեւ խեղճ Վահան Ճամճեանը որոնք գէնք ծախած էին հնչակեաններուն:

Արդար ըլլալու համար ըսեմ թէ բոլոր իր կուսակցական ընկերները, նոյնիսկ իր ծնողքը անիծեցին Մինասը ու նողկանքով յիշեցին իր անարժան անունը:

Նոյն օրերուն, նոր եկած կառավարիչ, Միթատ, խորամանկութեամբ կ'ըսէ իտարէի ժողովի անդամ Կարապետ Ճամճեանին թէ՛ եթէ ինք ալ ունի արգիլուած զէնք առանց մէկը իմանալու թող իրեն յանձնէ. ան ալ իր կարգին կը պատասխանէ, “ոչ ունիմ ոչ ալ կը փափաքիմ ունենալ այդ տեսակ զէնք”:

Այդ թուականներուն ստորագրեալս ալ դաշնակցական կուսակցութեան կը պատկանէր. ըստ կառավարութեան հրահանգին, ամէն կուսակցութիւն պէտք էր երկու պատասխանատու անձերու անունները տար կառավարութեան. ուստի իբր այդ իմ եւ Տքթ. Խաչիկ Մամուրեանի անունը տրուած էր:

Փոքրուց դպրոցական՝ ու վերջէն կուսակցական ընկերս եղող Գէորգ Վիշապը,- եղբայրը այժմ Պէյրութ գտնուող Երուանդ Վիշապի օրը քանի մը անգամ քովս գալով նոր լուրեր ու տեղեկութիւններ կու տար. միեւնոյն ժամանակ կը խորհրդակցէինք օրուան պահանջին համեմատ մեր ընելիք կարգադրութիւններու մասին. երեք անգամ որոշեցինք անդամական ժողով մը ունենալ ու ստիպողական կերպով հրաւիրեցինք բոլոր անդամները, բայց ոչ մէկ ընկեր եկաւ որոշեալ ժամուն. օր մըն ալ տեսանք թէ վայրկեանները շատ խնդրական էին, ուստի Վիշապը իր գործիչի հանգամանքով ըսաւ թէ այս իրիկուն բեր քու մօտ եղած թուղթերը որպէսզի քեզի հետ միասին խորհինք, որոշենք ու կատարենք պէտք եղածը քանի մեր միւս ընկերները չեն գար. նոյն իրիկունն իսկ իմ մօտ եղող թուղթերը առնելով գացի Վիշապին տունը. խնդումներս դիմաւորեց զիս. մէյ մէկ սիկար վառելով նստանք դէմ դիմաց ու սկսանք կարծիքի փոխանակութիւն ընել իրարու հետ. վերջապէս նկատի ունենալով օրերու՝ նոյնիսկ վայրկեաններու լրջութիւնը, որոշեցինք բոլոր ընկերները խնայելու մտօք միանգամ ընդ միշտ ոչնչացնել ամբողջ արխիւը. ուստի վառարանի դռնակը բանալով մաս առ մաս խարոյկի յանձնեցինք տարիներ շարունակ այնքան խնամքով ու գուրգուրանքով դասաւորուած պաշտօնական թղթակցութիւններու

նուիրական հաւաքածօն: Երբ վերջին կտորը կը նետէի վառարանին մէջ, դիմացս նստող Վիշապը իսկոյն վիշապի մը զսպուած գայլոյթով ակոնաներուն մէջէն մոլտաց. «ախ ոճրագործ կառավարութիւն, դաւաճան պաշտօնեաներ, հիմա աշխատեցէք ձեռք անցնել դաշնակցութեան նուիրական գաղտնիքը ու անդամներուն անունները. եթէ զիս կախելու ալ ըլլաք դարձեալ պիտի չտիրանաք անոնց»:

Մեր այս գործողութիւնէն քանի մը օր վերջ, յամառօրէն կը խօսուէր հայ գաղութին մէջ թէ Կեսարիա ալ պիտի սկսի ընդհանուր փնտռտուքը, ուստի ուզեցինք միջին ճամբայ մը գտնել եւ առ այդ խորհրդակցելու համար առաջնորդարան գացի Պէհրիկեան սրբազանի հետ կարծիքի փոխանակութիւն մը ունենալու: Երբ առաջնորդ սրբազանին մօտ գացի հոն տեսայ ու ճանչցայ Էվերէկ Ֆէնէտէի միսիոնարուի Միս Նիքը, որ եկած էր սրբազան հօր ցաւ յայտնելու որ կարգ մը հայերու հետ իր ունեցած գործակցութիւնը մատնուած էր կառավարութեան իր իսկ գործակիցներուն կողմէ:

Խոսքով Եպիսկոպոս Պէհրիկեան, ուսումը ստացած էր Օրմանեան Եպիսկոպոսէն: 1912-ին ան Կեսարիոյ առաջնորդ ընտրուած էր եւ կեսարացիները շատ գոհ ըլլալով իր պաշտօնավարութենէն իրեն տուած էին եպիսկոպոսական վկայական. ան Կեսարիոյ վանքին վարժարանը կը կառավարէր մեծ յաջողութեամբ, հետեւաբար 1914ի սկիզբը Էջմիածին գացած էր եպիսկոպոս ձեռնադրուելու Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ձեռամբ: Երբ Կեսարիոյ հայ երեւելիներու ձերբակալութիւնները կը շատնան, Պէհրիկեան Սրբազանը կ'երթայ եւ սաստիկ կերպով կը բողոքէ կառավարիչին. կառավարիչը չհանդուրժելով սրբազանին ցուցաբերած յանդգնութեան, իսկոյն կը բանտարկէ զայն եւ կը յաջողի պատերազմական ատեանի խամաճիկ վճիռով մը մահուան դատապարտել: Պոլսոյ Զաւէն Պատրիարքը երբ կը լսէ իր հոգեւոր եղբօր կացութիւնը, կը դիմէ Սաիտ Հալիմ Փաշային որը կը խոստանայ ընել պէտք եղածը. ուստի ճամբայ ելած վճռագիրը Կեսա-

րիայէն ետ կը վերադարձուի, եւ յայտարարագիր մը կու գայ ուր Էն-վեր Փաշա, որ պատերազմական նախարարն էր եւ հայոց ցեղասպանութեան կազմակերպիչներէն մին, իբր շնորհք կը յայտարարէ որ Խոսրով Եպիսկոպոսի կախաղանի պատիժը փոխուած է հարիւր մէկ տարուայ բերդարգելութեան, սակայն մի քանի օր վերջ տասը հոգիներու հետ արքայի ճամբուն վրայ կը նահատակուի իրենց ընկերացող ոստիկաններուն կողմէ, ոչխարի մը պէս մորթուելով: Զաւէն Պատրիարքին խղճի խայթ եղած է այս պարագան այն իմաստով որ եթէ Խոսրով Սրբազանին ազատ արձակման համար դիմում կատարած չլլար եւ մահապատիժը Կեսարիոյ մէջ կրէր, գոնէ գերեզման մը կրնար ունենալ ինչ կախուող հայերուն յատկացուած փոսի մը մէջ:

Պատերազմական շրջանի պատիրեարքն էր Զաւէն Տեր-Եղիաեան. ան կուսակոծն վարդապետ օծուած է Օրմանեան Սրբազանի ձեռամբ 1895ին, և պատիրեարք կ'օծուի 1913ին: Օսմանցիներու կողմէ ոչ վստահելի անձ մը նկատուելով, 1916ին կ'աքսորուի Պաղտատ. 1918ին կը վերադառնայ Պոլիս քայց կը հեռանայ անկէ 1927ին, Աթաթուրքի գալէն վերջ և կը հաստատուի Պաղտատ և կը մնայ մինչեւ իր մահը 1947ին:

Պօղոս Օրմանեան՝ կաթողիկէ ընտանիքի մը մէջ ծնած էր, եւ ուսումը ստացած Հռոմի մէջ: 1879ին հեռանալով կաթողիկէ եկեղեցիէն կը միանայ հայ առաքելական եկեղեցոյ: 1880ին կը նշանակուի Էդրոմի առաջնորդ: 1888-1896 կը հիմնէ Արմաշի աստուածաբանական վարժարանը, եւ Նոյեմբեր 6, 1896ին Պոլսոյ պատրիարք կ'ընտրուի, սակայն Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռը թափուր ըլլալով, երկու տարի կը ծառայէ Երուսաղէմ: Նոյեմբեր 1917ին կ'աքսորուի Դամասկոս եւ 1918ին կը տեղափոխուի Պոլիս ուր իր մահկանացուն կը կնքէ մի քանի ամիս վերջ:

Առմաշ պատմական վայր մըն է հիմնուած 17րդ դարուն, Պարսկաստանէն գաղթած հայերու կողմէ, Չարխաբան Ս. Աստուածածին

վանքի մօտ. Առմաշի Դպրեվանքը հիմնուած է Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեանի վանահայրութեան շրջանին: 1914ին ուսանողութեան թիւը կը հասնէր 300ի. ուսանողներէն էր Յակոբ Օշական: Վանքի մատենադարանը ճոխ եղած է ձեռագրերով ու մանրանկարներով: 1915ին, վանքը կը թալանուի ու հայերն ալ կը տեղահանուին: Թուրքերու կողմէ իրագործուած ջարդերէն որոշ ժամանակ անց հոն կը հիմնուի գիղատնտեսական վարժարան մը, որու աշակերտութիւնը կը բաղկանար հաւաքուած հայ որբերէ, այնտեղ են ուսանած ապագայ գրագետներ՝ Վազգէն Շուշանեան, Զավէն Սիրմելեան: Ներկայիս, այս բոլորէն ոչ մէկ հետք կայ: Վանքի շէնքը այժմ վերածուած է թրքական դպրոցի: Տեղացիները կը հաստատեն թէ, Հայերէն մնացած է այս դպրեվանքը որուն անունը Առմաշ էր, որ հիմա իրենք կը կոչեն Աքմաշէ, եւ թէ իրենց հայրենակից (վաթանտաշ) հայերուն մեկնելէն ետք, վանքը իրենց մնացած է, եւ թէ արժէքաւոր շատ բաներ կային բայց այժմ ոչ մի բան մնացած է:

Միս Նիք պատմեց թէ քանի մը հայերու զէնքերը պահած է բայց ոմանք՝ մատնած են կառավարութեան. այդ պատճառաւ գայմագամ Զէքին - որ վերջէն իբր կառավարիչ Տէր-Զօրի սպանողը կազմակերպողն էր - ըսած է Միս Նիքին «եթէ կ'ուզես ժամանակ մը Թալաս գնա Ամերիկացիներու մօտ բնակելու, քանի որ այստեղ ձեզ հանգիստ պիտի չձգեն»:

Թալաս Կեսարիայէն երկու մղոն դէպի արեւելք ամառանոց մըն է. այժմ 30 հազար բնակչութեամբ և շքեղ դղեակներով: Սակայն, բլուրի կողքին հայկական թաղամասը լի է անել ճանապարհներով և փլատակ տուններով: Նախկին ամերիկեան վարժարանը այժմ վերածուած է թուրք մարզական ակումբի:

Գերմանացի օրիորդին մեկնելէն վերջ, առաջնորդին հետ երկաթուղին խօսեցանք օրուայ կացութեան և վայրկեանէ վայրկեան ստեղծուելիք բարօրութիւններու վրայ ու վերջապէս ինք եւս համոզուելով

համամիտ գտնուեցաւ ինձ հետ զէնքերը յանձնելու մասին առաջարկած ձեռիս, բայց այդ միջոցին քաղաքական ժողովի անդամներէն Նշան Հալաճեան յուզուած վիճակի մը մէջ ներս մտնելով պատմեց թէ՝ Կարապետ Ճամճեանի տունը խուզարկուած ու ծածուկ տեղէ մը արգիլուած Վինչէտդեր զէնք մը գտնուած է: Կարապետ Ճամճեան Կեսարիոյ Ս. Կարապետ բարձրագոյն վարժարանի խնամակալութեան մարմնի եւ գաւառական ընդհանուր ժողովի ատենապետն էր, նաեւ Իտարէ Մէճլիսի անդամ էր: Իթթիհատը հակառակ էր իրեն, որովհետեւ ինք մտերիմ էր Կեսարիոյ հայասէր կառավարիչ Ճէմալ Պէյին, եւ այս պատճառով իթիլաֆական (հակառակորդ) ճանչցուած էր: Մատնիչ Մինաս Մինասեան իբր հնչակեան ներկայացուցած էր զինք: Երբ այս լսեցի, իսկոյն բաժնուելով իրենցմէ ուղակի տուն գացի պատուիրելու մերիններուն թէ եթէ երբեք տունը խուզարկելու գան երբեք չվախսան այլ թոյլ տան որ խուզարկեն:

Մինչ Քէջի Քարու թաղէն անցնելու վրայ էի, վերջին անգամ հանդիպեցայ Վիշապին որ իր անբաժան գաւազանը ձեռին՝ բաճկոնին օձիքը վեր առած, մտածկոտ ինծի մօտենալով բարեւեց՝ դէպքերու գահավէժ ընթացքին վրայ կարճ խօսակցութիւն մը ունենալէ վերջ՝ բաժնուելու ատեն ըսաւ. «պատրաստուէ՛ր Պապա Հայկ՝ կարգը մեզի է»:

Վիշապը առեւտրական գործով Իզմիր - լատիններէն Զմիւռնիա-անատոլիայի արեւմտեան շրջան մեկնած էր եւ մտած դաշնակցութեան շարքերը. 1906ին ոռմբի մը պայթումին հետեւանքով արտասահման խոյս տուած էր եւ իր բացակայութեան ցկեանս բանտարկութեան դատապարտուած: 1908ին Սահմանադրութեան հռչակումին՝ Եգիպտոսէն կը վերադառնայ Կեսարիա եւ կը կատարէ գործօն դեր հանրային կեանքի մէջ իբր դաշնակցական ղեկավար եւ միեւնոյն ատեն այցելու դասատու կ'ըլլայ Կիւմշեան վարժարանին մէջ: 15 Յունիս, 1915ին կը կախուի, նախապէս բանտին մէջ սարսափելի տանջանքներու ենթարկուելէ յետոյ:

Ապտուլ Համիտի իշխանութեան շրջանին, 1876ին՝ նոր սահմանադրութիւն մը հռչակուեցաւ ուր կը նշուէր թէ ոչ իսլամ Օսմանեան բոլոր հպատակները կատարեալ հաւասարութիւն ունին, սակայն 1878ին այդ սահմանադրութիւնը առկախուեցաւ Ապտուլ Համիտի կողմէ, բայց երիտթուրք յեղափոխականները ճնշում բանեցուցին եւ ան վերահաստատուեցաւ 1908ին. այնտեղ կը նշուէր թէ «բոլոր օսմանցիները հաւասար են օրէնքի առաջ, անոնք նոյն իրաւունքները ունին ինչպէս նաեւ նոյն պարտականութիւնները երկրին նկատմամբ առանց կրօնքի նախապաշարումի»: Անշուշտ սա մեծ սուտ մըն էր հայ ժողովուրդը թակարդի մէջ ձգելու:

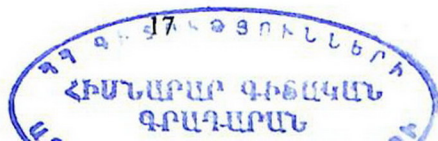
Երբ տուն հասայ, Իբրիհանօսեան վաճառատան տնօրէն Յարութիւն Գանտելճեանի տունէն պաշտօնեայ մը զիս դիմաւորելով ըսաւ. «քիչ առաջ ոստիկաններ գալով ձեզ ուզեցին ու պատուիրեցին որ եթէ տուն գալու ըլլայ անյապաղ Ճաֆէդ Պէզ թաղի ոստիկանատունը գայ»: Այս լսելով հասկցայ թէ ինչ է խնդիրը ու յիշեցի քիչ առաջ Վիշապին ըսածը, ուստի առանց ժամանակ կորսնցնելու ներս մտայ ու մերիններուն պէտք եղածը պատուիրելով գացի ոստիկանատուն:

Երբ շէնքէն ներս մտայ, քանի մը ոստիկաններ բակը նստած կը խօսակցէին. բարեւեցի զիրենք, բայց մէկը խոժոռ նայուացքով «վերելիր» հրամայեց. այդ միջոցին վերէն մարդու մը ձայնը կը լսուէր, որ կը պոռար, կը կանչէր եւ կը պաղատէր գաւազանի հարուածներու ներքեւ թէ «լուր չունի»: Վայրկեան մը մտածեցի թէ ինչ ընելու եմ. եթէ ետ դառնամ մի գուցէ չարտօնեն, ուստի ականայ սանդուխներէն վեր ելայ. հոն ալ զիս ուրիշ ոստիկան մը դիմաւորելով եւ դիմացի սենեակը ցոյց տալով հրամայեց «հոն մտիր». ուրիշ ճար չկար. մտայ սենեակէն ներս, ծերուկ ոստիկան Ահմէթ նստած՝ շարունակ կրակարանը կը խառնէր առանց կարեւորութիւն տալու իմ բարեւիս. ինքնաբերաբար աթոռ մը առնելով նստեցայ: Միւս սենեակին մէջ տակաւին կը շարունակէին ծեծել միւս մարդը որ իր կարգին լալագին կը պաղատէր ու

կ'ըսեր շարունակ թէ «լուր չունի եւ չի գիտեր»: Այդ միջոցին ոստիկան մը ներս գալով ըսաւ ինծի.- «գիտես որ ես քու բարեկամդ եմ, ուստի առանց խօսքի ինծի յանձնէ մօտդ եղող 15 մաուզերներն ու 60 ռումբերը. արդէն լաւատեղեակ անձէ մը իմացանք բոլոր քու մօտ եղածները»: Ի պատասխան ըսի թէ բոլորովին սուտ եւ յերիւրածոյ են ըսուածները. իմ մօտ եղող զէնքերուս համար վէսիգայ (արտօնութիւն) ունիմ կառավարութենէն: Երկրորդ անգամ կրկնեց առաջուան խօսքերը աւելցնելով որ «եթէ յանձնես իսկոյն, գիտցած ըլլաս որ ծեծով պիտի յանձնես բոլորը»: Դարձեալ մերժումիս վրայ դուրս ելաւ եւ քիչ վերջ քովի սենեակը կանչեցին զիս: Երբ ներս մտայ հոն տեսայ 5-6 ոստիկաններ, 8-10 գիշերային պահակներ եւ անկիւնը դիզուած հարիւրաւոր գաւազաններ:

Իսկոյն ոստիկանապետ Պէտիմ հրամայական շեշտով մը պոռաց երեսիս. «այ մարդ, ինչո՞ւ յօժար կամքով մաուզերները եւ ռումբերը չես տար. սիրով տուր եւ ազատի՛ր՝ թէ ոչ իշու նման պիտի ծեծ ուտես»: Այս անակնկալ անարգանքէն ջղայնացած ըսի թէ, «մեղք որ ոստիկանապետ եղած էք եւ ձեր բերնէն ելածը չէք լսեր, քիչ մը մարդավարի խօսեցէք հետս: Ուր ենք եւ դուք ով էք»: Այս խօսքերուն վրայ, տեղէն ոտքի ցատկելով մօտեցաւ ինծի եւ պոռաց երեսիս «ձօ սրիկա, ինծի կրթութեան դաս տալո՞ւ եկար հոս»: Իսկ ես աւելի գրգռուելով ըսի. «ոչ, ես հայելի չեմ որ դուն քեզ տեսնելով այդ ածականները կը շարես»: Այս միջոցին ոստիկաններ սկսան զիս ետեւէս ապտակել ու հայիոյել, իսկ ես սկսայ բոլոր հայիոյանքները փոխադարձել իրենց. այդ միջոցին զիս նստեցնելով կօշիկներս ու գուլպաներս հանելով պառկեցուցին, եւ առաջին անգամ հոն տեսայ ֆալագա ըստած գործիքը որ պարզ գաւազան մըն էր որուն երկու ծայրերէն չուան մը անցուած էր. ոտքերս ալ այդ չուանին մէջ անցնելով գաւազանը ոլորեցին, երկու ծայրերէն երկու պահակներ բռնած դէպի վեր, միւս կողմէ երկու ոստիկաններ աջ ու ձախ կեցած սկսան ուժգին հարուածել ոտ-

քերուս. քանի կը գարնէին այնքան աւելի կը հայհոյէի հաստատ որոշելով ոչ մէկ բան խոստովանիլ իրենց:

Հարուածները կը շարունակուէին, գաւազանները կոտրուելով կը փոխանակուէին նորերով. ոստիկանները՝ իրենց շարունակական հարուածներով, կարծես սալին բոլորտիքը կեցած՝ մուրճերով կարմիր երկաթին ձեւ տուող դարբիններ ըլլային: Ատեն մը ոստիկաններէն մին բարեխօսել ձեռացնելով ըսաւ. «կեցէք՝ ալ պիտի խօսի» եւ դէպի ինծի ծռելով ըսաւ. «այսպէս ծեծ ուտելով հիմա պիտի մեռնիս բարեկամ, եկուր յանձնէ ու ազատուիր»: Մերծումիս վրայ սկսան դարձեալ հարուածել աման մը ջուր թափելով ոտքերուս. ալ անկէ վերջ նուաղած եմ. երբ սթափեցայ, վարի բակն էի, ու վերջէն ախոռը փոխադրեցին ուր ինձմէ առաջ երկու հոգիներ տարած էին:

Ոտքերս ուռած, եղունգներս քաշուած, մատներէս արիւն կը հոսէր, ախորին սալահատակին վրայ կը գալարուէի ցաւերով: Ժամեր կ'անցնէին եւ ատեն ատեն ախոռին դուռը բացուելով նորեր ներս կը բերուէին վերի հիւրանոցը պատուասիրուելէ վերջ. նոյն երեկոյին ախոռը լեցուած էր 200-է աւելի ամէն դասակարգի հայերով, վերջէն եկողները նոր-նոր լուրեր կը բերէին դուրսի անցուդարձերէն եւ կ'ըսէին որ երբեք մարդ չմնաց, բոլորը ձերբակալեցին ու լեցուցին ոստիկանատունները, ան որ իր զէնքը կը յանձնէ ուղակի կը տանին կառավարութիւն:

Այս միջոցին քանի մը լոյսեր վառեցան ախոռի ներսը եւ բոլորը սկսան դիտել զիրար. ի միջի այլոց բոլորտիքս տեսայ Յակոբ Ալահ-վերտեանը, Ս. Կարապետ վանքի տնտեսական խորհուրդի անդամ: Բարսեղ Քելիմեանը, Կիւմշեան վարժարանի հոգաբարձութեան եւ գաւառական ժողովի անդամ էր: Գէորգ Ճամնեան, գործունեայ եւ ազգասէր երիտասարդ մը, որ Պոլսոյ Ամերիկեան Ռոպէրթ Գոլէճէն շրջանաւարտ էր, եւ Կիւմշեան վարժարանի հոգաբարձութեան ինչպէս նաեւ գաւառական ժողովի անդամ, Գէորգ Ճամնեան եւս Կեսարիոյ ՀԲԸ Միութեան վարիչ մարմնին անդրանիկ անդամներէն էր իբր ատե-

նադայիր. հետագային ատենապետ եղաւ երբ մասնաժողովի անդամներէն ոմանք ուրիշ տեղեր փոխադրուեցան: Վերջապէս Բարսեղ Պալեանը, որ Արամեան վարժարանի հիմնադրութեան գլխաւոր նուիրատուներէն էր: Այս հաստատութեան հիմնադրութիւնը Կեսարացիք կը պարտին իրենց Պոլիս հաստատուած հայրենակիցներուն, որոնք նկատի ունենալով որ մինչեւ 1860 թուականը Կեսարիոյ մէջ իգական սեռի դաստիարակութեան ոչ մէկ կարեւորութիւն տրուած է, 1860 դեկտ. 11ին կը հիմնեն «Արամեան Ընկերութիւնը» եւ կը կատարեն հանգանակութիւն, Կեսարիոյ մէջ աղջկանց վարժարան մը բանալու նպատակով:

Կիլիկիոյ Եղեռնէն ետք 1909ին Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը (ՀԲԸՄ) ստեղծուեցաւ, (ոչ կուսակցական կազմակերպութիւն) թուրքիոյ զանազան հայաբնակ վայրերուն մէջ իր մասնաճիւղերով, որպէսզի եղեռնէն վերապրողներուն պէտք եղած դրամական օժանդակութիւնը հայթայթէ: Այնտեղ էին նաև Յարութիւն Էքմէքճեան, աղքատաց զանձանակի հոգաբարձութեան անդամ, Պօղոս Սէֆերեան, Կիւմշեան վարժարանի ուսուցչական կազմի անդամ, Կարապետ Ճամճեան, որ նոյնպէս վարած էր փոխ ատենապետի պաշտօնը ՀԲԸ Միութեան: Յակոբ Նալչաեան, որ երկրորդական կրթութիւնը աւարտած էր 1912ին միացեալ ուսումնարանէն. մէկ խօսքով ամբողջ շուկայի երեւելի եւ մտաւորական մարդիկը որ դիրք ու դրամ ունէին: Միւս կողմանէ վերի սենեակները եւս լեցուն էին իրենց գէնքերը յանձնող խումբերով. հետեւեալ առաւօտուն կանուխէն վերէն վարի բակը իջեցուցին Գաբրիէլ Քիրքճեանը, որ հիմնադիրն էր Քիրքճեան եղբարք մանածի վաճառատան, որ մինչեւ 1915 տակաւին կը գործէր Կեսարիոյ մէջ. 60-65 տարեկան պատկառելի մարդ, որ տարագրութեան ճամբուն նահատակուեցաւ. նաեւ Նշան Հալաճեանը: Նկատի առնելով Կեսարիոյ մէջ առանձին-առանձին գործող վարժարաններու յարուցած դժուարութիւնները, 1902ի Մարտ 1ին Կեսարացիք կը հիմնեն միացեալ ուսումնարան մը եւ կը կազմեն երեք եկեղեցիներու թաղա-

կանութիւններէ բաղկացած հոգաբարձութիւն մը: Նշան Հալաճեան գործունեայ անդամներէն մին եղաւ այդ հոգաբարձութեան: Երուանդ Վարդերեսեանը, քաղաքական ժողովի անդամ, ու տասի չափ այլ բանտարկեալներ, էշու մը վրայ բեռցուած զանազան տեսակի զէնքեր ու տոպրակներով հակիթի կեղեւներու մէջ պատրաստուած ձեռնառումբեր որոնց ոստիկանները «պօմպա» անունը կու տային, մինչեւ կէսօր բակը սպասցնելէ վերջ, ոստիկաններու հսկողութեան տակ կառավարութիւն տարին:

Անոնց երթալէն վերջ սկսան մեր ախոռ հիւրասենեակէն դարձեալ մարդիկ վեր տանիլ, ծեծելու եւ խոստովանեցնելու մտօք. այս միջոցին շատեր սկսան ոստիկաններու ականջին փսփսալ, տրամադրութիւն յայտնել իրենց պահուած զէնքերը յանձնելու եւ ուրիշներ ոստիկաններու խորհուրդով՝ նոյն իսկ միջնորդութեամբ, նոր զէնքեր գնելով յանձնել սկսան ազատ արձակուելու յոյսով, որովհետեւ զէնք յանձնողները ալ ծեծ չէին ուտեր, եւ ոստիկանները կ'ուզէին հաւատացնել թէ ան որ իր զէնքը կը յանձնէ կառավարութեան, ազատ կ'արձակուի:

Վերջապէս, չորս օր եւ չորս գիշեր առանց հաց ու ջուրի, եւ օրը երկու անգամ ծեծ ուտելով երբ չկրցան զիս խօսեցնել ու տեսնելով որ շատերն ալ յանձնեցին զէնքերը ու շատեր ալ նոր զէնքեր գնելով տուին, բոլորը ազատ արձակեցին. անոնք որ վիրաւոր, կամ ինձ պէս քալելու անկարող էին, գիշերով՝ մարդու մը կոնակը դնելով տուն դրկեցին: Այս չորս օրուան միջոցին մեր տունը եւս խուզարկելով բաւական գիրքեր եւ նամակներ տարին:

Երբ տուն եկայ, ճիշտ երկու ու կէս ամիս սարսափելի ցաւի ու տանջանքներու մէջ խնամուեցայ եւ այդպիսով իմ անունը գրեթէ մոռցուեցաւ: Հիւանդ պառկած ատենս միշտ այցելութեան կու գային բարեկամներս, ու նոր լուրեր ու տեղեկութիւններ կը բերէին դուրսի անցողարձերէն, ու շատեր ալ վախճալով ինձ հետ յարաբերութիւն ունենալէ՝

չէին մօտենար մեր տունը: Ճիշտ այդ օրերուն համաձայնականները Չանաք Գալէի վրայ կը յարձակէին եւ ամէն մարդ Պոլսոյ անկման լուրերը կը սպասէր: Որովհետեւ առաջին համաշխարհային պատերազմին, Անգլիան եւ Ֆրանսան ուզեցին գրաւել Կոստանդնուպոլիսը որպէսզի դէպի Ռուսիա ծովային ճանապարհ ունենան: Ծովային փախումներ տեղի ունեցան Մարտ 1915ին, սակայն անգլիական ծովային ուժերը հետացուեցան թուրքերու կողմէ: Ամէն օր կառավարութեան եկող պաշտօնական հեռագիրները երկուքի բաժնելով, առտու եւ իրիկուն կը ծախէին, ժողովուրդը քիչ մը աւելի կողոպտելու համար: Քանի մը անգամ Թալաս, եւ Կեսարիա գտնուող Ամերիկացիներ քովս գալով մանրամասն պատմել տուին իմ չորս օրուայ տանջանքներուն պատմութիւնը ու միշտ կը նօթագրէին Ամերիկա իմացնելու մտօք:

Այդ օրերուն Ռուսական հպատակ ըլլալնուն համար, Կեսարիա արքայութեան երկու բժիշկներ կային, մին Քիլիսէն եկած Տքթ. Մարութիսկ միւսը Մերսինէն եկած Տքթ. Պասու. երկուքը միասին կանչել տալով քննել տուի ոտքերն ու ծունկերս, որովհետեւ երկար ժամանակէ մը ի վեր որեւէ փոփոխութիւն չկար ցաւերուս մէջ, եւ աջ ծունկս երեք անգամ աւելի բարակ էր ձախէն. անոնք քննելով զիս կատարեալ հանգիստ յանձնարարեցին:

Օսմանեան Կայսրութեան շրջանին, զանազան տիրապետութիւններէ ետք, Քիլիս եղած է հայկական թագաւորութեան իշխանութեան ներքոյ եւ վերջապէս գրաւուած է օսմանցիներու կողմէ: Եւ եղած Հալէպի գաւառներէն մին՝ մինչեւ առաջին համաշխարհային պատերազմը, յետագային մաս կազմած է թրքական հանրապետութեան: Մերսինն ալ միջերկրական ծովեզերեայ քաղաք եղած է բանուկ նաւահանգիստով:

Քովս եկողներ լուր կը բերէին թէ Վիշապը եւս ձերբակալուած է ու կը տանջուի, բայց որեւէ խոստովանութիւն ըրած չէ կոնակցութեան մասին. միշտ սա եղած է իր պատասխանը. «Կեսարիոյ մէջ բա-

ցի ինձմէ ուրիշ ոչ մէկ դաշնակցական կը ճանչնամ»: Միւս կողմէ Մի-նասեանին յանձնած հնչակեաններու վերաբերեալ տետրակներուն մէջ, կարգը ընդօրինակուած տետրակին եկած էր. երբ կը թարգմանեն, կը տեսնեն թէ բոլոր նամակները ուղղուած են Մուրատ Պոյաճեանին, ուստի իսկոյն կը հեռագրեն Պոլիս, ու ձերբակալել տալով զայն բերել կու տան Կեսարիա. օր մըն ալ լսեցինք թէ Ժիրայրին եղբայրը Մու-րատ, ժամանած իրիկունն իսկ ոստիկանապետ, Էվերէկի գայմագամ Զէքի իր մօտ կանչելով տարաբախտ Մուրատը կը հարցուփորձէ բաներ մը հասկնալու համար: Նախ կը հարցնէ թէ որ կուսակցութեան կը պատկանի. հնչակեան ըլլալը իմանալով, հրամայական եղանակով կ'ըսէ. «ուրեմն պէտք է խօսիք ինծի թէ ձեր կուսակցութիւնը ինչ նպա-տակով իթիլաֆականներուն միացած է»: Մուրատ այս հարցումը հա-զիւ լսած կ'ուզէ իմանալ թէ որո՞ւ հետ խօսելու պատիւը կ'ունենայ, եւ ինչ իրաւունքով ու հանգամանքով իրեն այդ հարցումները կը հար-ցունին. կ'աւելցնէ նաեւ թէ այդ մասին լուսաբանութիւններ տուած է Պոլիս՝ Թալաթին:

Ասոր վրայ Զէքին զայրանալով ապտակ մը կ'իջեցնէ Մուրատի երեսին: Մուրատ իր հայու «ես» ը վիրատորուած զգալով կը պատաս-խանէ. «ես կրթեալ մարդու մը հետ խօսակցած ըլլալ կը կարծէի, բայց դուք տմարդի ու անքաղաքավար մէկն էք եղեր, ուստի ասկէ վերջ ինձմէ բառ մը իսկ պատասխան մի սպասէք նոյնիսկ զիս մեղցնելու ըլլաք»: Այս լսելուն՝ Զէքին աւելի հարուածներով կը սկսի յագեցնել իր վայրե-նի բնագոյրը: Վերջէն, երբ դժբախտ Մուրատը զինուորական շէնքէն բանտը կը փոխադրուի որպէս քուրջի կտոր մը, հոն ժամանակ մը վերջ սթափելով պատահածներու մասին կը պատմէ բանտի ընկերներուն որոնցմէ շատեր ներկայիս կ'ապրին Դամասկոս եւ այլուր:

Թալաթ Պոլսոյ ներքին գործերու նախարար էր. առ ի գիտութիւն աւելցնեմ որ հայոց ցեղասպանութեան գլուխ գործոցն էր. Օսմանեան

կայսրութենէն ներս ան կազմակերպեց զանազան խումբեր որպէսզի արտորեն հայերը, գրաւեն իրենց ինչքերը եւ ոչնչացնեն լման հայութիւնը:

Հնչակեան կուսակցութեան եօթներորդ համաժողովը Պուգարէշտ, Ռումանիա գումարուեցաւ 1913ին, ուր ժողովականները իրենց մտահոգութիւնը յայտնեցին իթթիհատի, երիտթուրք կառավարութեան ոչ թուրք ցեղերու նկատմամբ ունեցած ատելութեան, տիկդադօրեալ օրէնքներու եւ հայ կեանքի վերաբերեալ կատարեալ անարգանքի մասին. անդամները չափազանց մտահոգուած էին այս երեւոյթով եւ կը վախճային որ այս ճնշումը աւելի պիտի սաստկանայ եւ Ատանայի ջարդը պիտի կրկնուի. հետեւաբար, զադտնի որոշումներ առին ինքնապաշտպանութեան համար: Դժբախտաբար, այդ նպատակները թուրքերուն փոխանցողներ եղան, եւ երբ պատուիրակութիւնը Պոլիս վերադարձաւ ձերբակալուեցան ու բանտարկուեցան: Երկու տարի բանտին մէջ չարչարանքներու ու տառապանքներու ենթարկուելէ ետք գործօն քսան անդամները կախաղան հանուեցան Յունիս 15, 1915ին, Պոլսոյ Սուլթան Պայազիդ հրապարակը: Այս քսան կախուածներէն զատ ալ 32 հոգիի վճիռ տրուած էր տաժանակիր աշխատանքի 10-15 տարի:

Քսանմէկերորդ կախաղանը սահմանուած էր հայ յեղափոխութեան ամենէն անկեղծ ուսիվիրաներէն՝ անմահ Մուրատին որ Կեսարիոյ բանտին մէջ ամենէն շատ չարչարոտողներէն եղաւ հնչակեան Զեյտամեանի եւ դաշնակցական Գեորգ Վիշապի հետ: Ամբողջ ազգին եւ Հայրենիքին զոհուած կեանք մը, որուն յիշատակին առջեւ պետք է երկիւղածութեամբ խոնարհիլ: Դժբախտաբար, 1908էն վերջ ինքն ալ տարուեցաւ Թուրքիա հետ անկեղծօրէն համագործակցութեան գաղափարին, երէկի Ատանայի ջարդը եւ վաղուան հայութեան սպառնացող սեւ ապագան իսկ չկրցան այդ ուղղութենէն շեղեցնել զինք: Այդ անձնութիւնը հանդէպ թուրք հայրենիքին, Թալաթ «վեհանձնօրէն» վարձատրեց, նախ Զեքիի խոշտանգումին եւ յետոյ կախաղանին յանձնելով Սասունի հերոսը:

Այդ օրերուն, Մինասէն գատ ուրիշ քանի մը վասակներ եւս մէջտեղ ելան որոնցմէ գլխաւորն էր Միհրան Եազընեան, որ Բիճ Միհրան անունով ալ ճանչցուած էր. ան դաշնակցական մատնիչ էր, եւ Կեսարիոյ ձերբակալուողներուն գրեթէ մեծամասնութիւնը իր ցուցմունքովը եղած է եւ Պոլսոյ մէջ մինչեւ պատերազմին վերջը կը վայելէր թուրք ոստիկանութեան մասնաւոր պաշտպանութիւնը: Արամ Ադամօղլուեան, Յարութիւն Թելլալեան ու մի քանի ուրիշներ որ ոստիկանապետ Զեքիի քաջալերութեամբ ազատ համարձակ կը գործէին, օրը հարիւրներով մարդիկ ձերբակալել կու տային, որոնցմէ Միհրան Եազընեանը իր արժանի պատիժը գտաւ Պոլիս ընդհանուր պատերազմի հաշտութեան օրերուն առաւօտ մը ամբողջ ընտանիքի անդամներով խոխողուած գտնուելով Իսկիւտարի իր բնակարանին մէջ ուր Կեսարիայէն նոր ժամանած էր: Իսկիւտարը Պոլսոյ մարդաշատ թաղամասերէն է:

Հնչակեան ուրիշ մէկը կար որ Ադամօղլու անունով կը ճանչցուէր, ան ալ իր վարպետին Մինասին պէս, բաւական գործ տեսաւ, որու երեսէն խեղճ Կարապետ Ճամճեանը բաւական տանջուեցաւ: Երբ իրեն կ'ըսեն թէ զինքը ազատ պիտի թողուն եթէ իրականութիւնը խոստովանի, կ'ըսէ. «մենք ինչ որ ըրինք մեր մեծերու հրամանով ըրինք»: Կարապետ Ճամճեան որ Կեսարիայէն պատուիրակ գացած էր Էջմիածին կաթողիկոսական ընտրութեան համար, վերադարձին կոնդակ մը բերած էր նորընտիր Վեհափառ Կաթողիկոսէն որ երեք եկեղեցիներու մէջ կարդացուեցաւ այդ թուականին. այս խենթը ըսեր է թէ Ճամճեանը Ռուսիա գնաց եւ կաթողիկոսէն նամակ մը բերաւ Կեսարիոյ ժողովուրդին թէ՛ պէտք է զինուիք. այդ նամակը կարդացուեցաւ երեք եկեղեցիներու մէջ եւ ուստի ամէն մարդ զինուեցաւ: Այս խօսքերը մտիկ ընողները շատ լաւ գիտէին այդ ակնարկուած նամակին կաթողիկոսի կոնդակ ըլլալը, բայց կառավարիչ Միթաթ, Ճամճեանը բարոյապէս ձգելէ վերջ, կ'ուզէր ֆիզիքապէս եւս չարչարել, ուստի վե-

րի խօսքերը մատի փաթեթոց ընելով ուզեց շահագործել ի նպաստ իր քիսիսխնդրութեան. գաղտնօրէն կը հրամայէ ոստիկանապետ Զեքիին թէ պէտք եղածը կատարեն. ոստի օրերով բանտէն կը տանին ու կը բերեն միշտ ծեծի ու տանջանքի ենթարկելով զինքը, այդ երեւակայական նամակին համար:

Նոյնպէս կը տանջեն, անբասիր դաշնակցական գործիչ, խեղճ Վիշապը եւ ամէն անգամուն կ'ուզեն իրմէ դաշնակցութեան թողթերը եւ ընկերներուն անուանացանկերը. բայց ան միշտ կը պատասխանէ իր կարգախօսը. «ինձմէ զատ դաշնակցական չեմ ճանչնար եւ ոստի որեւէ թողթ չունիմ պահած». այսպիսով խնայեց բոլոր ընկերները որոնք այդ թուականին արհամարիելի թիւ մը չէին կազմեր Կեսարիոյ մէջ:

Օր մը բանտէն 40 հոգի պատերազմական ատեան կը հանեն որոնց մէջ կային Կարապետ Ճամնեանը, Նշան Հալաճեանը, Գառնիկ Գոյումճեանը, Կարապետ Զամպաքճեանը, որ գաւառական ժողովի անդամներէն էր. Մարտիրոս Լուսարարեանը, Կարապետ Նէվրուզեանը որ մեծահարուստ եազմայի վաճառական էր եւ Կեսարիոյ Հայ Աւետարանական հասարակութեան երեսելիներէն, ինքնաբոյս, արթուն եւ զուարճախօս միտք մը: Սրտով բարի եւ ուղղամիտ, քաղաքական գործերէ միշտ հեռու մնացած, սակայն իր մէկ հատիկ որդին, վաղամեռիկ Լեւոն՝ դաշնակցութեան յարած ըլլալով, իրենց գործատան մէկ անկիւնը թաղած ոռմբը պատճառ կ'ըլլայ որ պատերազմական ատեանէն դատապարտուի եւ կախաղան բարձրանայ 30 Յուլիս, 1915ին: Գէորգ Ճամնեանը, որ Ռուպերթ Գոլճէն շրջանաւարտ, գործունեայ եւ ազգասէր երիտասարդ մըն էր, նոյնպէս Վահան Ճամնեանը, որ Պոլիս հայ վաճառականական տունի մը վարիչն էր, ձերբակալուած բերուած էին Կեսարիա եւ տարագրութեան ճամբուն նահատակուած: Երուանդ Վարդերեսեան, քաղաքական ժողովի անդամներէն մէկը որ վերջը նահատակուեցաւ. Մինաս Մինասեան, (կիւրիսցի վաճառական), Վահան Չափուտեան, որ զէնքի վաճառականութեամբ կը զբաղուէր.

այս վաճառականութիւնը որ նոյնպէս հայերուն ձեռքն էր զարկ առած էր 1908էն յետոյ երբ Հայերը եւ Թուրքերը հաւասարապէս զինուելու իրատնք ունեցան: Յակոբ Մէրտինեան որ սեղանաւոր էր՝ եւ մօրը մէկ հատիկ զաւակը, երբեմնի դաշնակցական բայց մօրը պնդումներուն վրայ հեռացած էր կուսակցութիւնէն: Խուզարկութեան միջոցին Էթմէքճեանի տունը պահուած դաշնակցական կոմիտէի ռումբերը, հակառակ մօրը ժխտումին, կը փոխադրեն Մէրտինեանի տունը այն համոզումով որ ոչ կուսակցականներու տունը չեն խուզարկեր. սակայն կառավարութիւնը ձեռք կը ձգէ ռումբերը եւ Մէրտինեան կախաղանի կը դատապարտուի: Կախաղանին չուանը երկու անգամ կը փրթի, եւ ըստ օրէնքի այլեւս պէտք չէր կախուեր. Մէրտինեան կը յառաջանայ բազմութեան կողմը պոռալով թէ այլեւս փրկուած է, բայց ոստիկանը հրացանին կոթովը գլխուն ուժգին հարուած մը տալով գետին կը տապալէ եւ հրամանատարին հրամանով կախաղանին երկայթը ծնոտին կ'անցնեն: Նայել Մինաս Մինասեան (վասակ) Տիրան Օհանեան, պղինձի վաճառական, յանդուգն երիտասարդ մը որոնք նոյնպէս նահատակուեցան տարագրութեան ճամբուն վրայ, եւ շատ մը ուրիշներ:

Ձեռակերպութեան համար ամէնուն բան մը կը հարցնէին. երբ կարգը կու գայ Վիշապին, ճիշտ ժամ մը կը խօսի ատելի ծանրանալով կառավարութեան խոտոր ընթացքին վրայ ըսելով «դուք էիք կուսակցութիւններու կազմութեան հրաման տուողները ու դաշնակցութեան հետ միասին այս երկրի յառաջդիմութեան ու զարգացման համար ձեռք ձեռքի աշխատիլ փափաքողները, նաեւ դուք էիք մեզ խրատողները թէ մինչեւ մեր արեան վերջին կաթիլը եւ մեր հրացանին վերջին փամփուշտը պիտի գործածենք պաշտպանելու համար սահմանադրութիւնը յետադիմականներու դէմ»: Վերջապէս այնքան լաւ ու տրամաբանական կը խօսի, որ պատերազմական ատենի բոլոր աղաները անխօս կ'ունկնդրեն Վիշապը, եւ ոչ մէկը առարկութիւն եւ կամ փորձ մը կ'ընէ զինքը լռեցնելու, քանի որ բոլոր խօսքերը կ'ծու քննա-

դատություններ էին կառավարութեան դէմ, ապա այսպէս կը վերջացնէ իր խօսքը. «Եթէ իսկապէս կ'ուզէք այս երկիրը վերականգնել ու բոլոր հպատակները երջանկացնել, այդ կարելի է միմիայն արդարութեամբ եւ անկեղծութեամբ, ուստի մենք բոլորս կը սպասենք բարձր ատեանէդ արդարութիւն ու արդար դատողութիւն միայն»:

Այս բոլորը պատմեց ինծի Գէորգ Ճամճեանը գովեստը հիստով Վիշապի ու հիանալով անոր այնքան անվախ ու խիզախ կեցուցքին վրայ, որ ինք ալ ներկայ ըլլալով լսած ու աչքովը տեսած էր այս բոլորը, եւ հրաշքով մը ազատ արձակուած էր ժամանակաւորապէս, ու վերջէն դարձեալ ձերբակալուելով նահատակուած:

Այս 46 հոգիներու պատերազմական ատեանի ներկայութեան դատուած գիշերը, կառավարիչ Միթաթ Լուս խառնուելով սոյն ատեանի խորհրդակցութիւններուն, ներքին գործերու նախարարութենէն ստացած ծածկագիր մէկ հեռագիրը ներկայացնելով կ'ուզէ ազդեցութիւն բանեցնել ատեանի բոլոր անդամներուն վրայ ու կը յաջողի իր ուզած ձեւով ստորագրել տալ 46 հոգիներու վճիռները, որոնցմէ 13ը կախաղանի, 24ը Սվազի ճամբով աքսոր դէպի Տիգրանակերտ եւ միայն ինը հոգի ժամանակաւորապէս ազատ կ'արձակուին պատերազմական ատեանի արդարադատութեան որոշումով:

Ազատ արձակուած այս ինը անձերէն մին ալ, Իբրիհանօսի վաճառատան նախկին տնօրէն Վարդերես Արմէնեանն էր, որ տարագրութեան ճամբուն վրայ նստահատակուեցաւ. ան ազատ արձակուելէն քանի մը օր վերջ զիս տեսնելու մտօք քովս գալով պատմեց բոլոր բանտարկեալներու հոգեկան վիճակի մասին ըսելով. «բոլորին մէջ միայն Կարապետ Ճամճեանը եւ Վիշապն է որ հեռատեսութեամբ գէշ կը տեսնեն վերջաւորութիւնը եւ կ'ուզեն իրենց կարելին ընել Էնկարէ եւ Պոլիս տրուած վճիռները հաստատուելէն առաջ, բայց մնացած բոլորը հակառակ կ'արտայայտուին ըսելով. «մեր որ յանցանքին համար գէշ վերջաւորութիւն մը պիտի ունենանք», ուստի չեն ուզեր մասնակցիլ

այդ ուղղութեամբ ըլլալիք ընթացիկ ծախսերուն, բայց բանտի բոլոր նրբանցքներու մէջ կը խօսուի 10-15 հոգիներու մասին մահուան վճիռ տրուած ըլլալը՝ ըսաւ Վարդերես Արմէնեանը:

Նոյն օրերուն բոլոր ընտանիքներու մէջ խօսակցութեան նիւթն էր բանտարկեալներու վիճակը, եւ տրուած վճիռներու մասին տարբեր տարբեր կարծիքներու փոխանակումը: Ես հիւանդ ըլլալու շատեր մինչեւ իրիկուն քովս գալով դուրսէն նոր նոր լուրեր կը բերէին նոր ձերբակալութիւններու եւ քանի քանիներու Պոլսէն եւ ուրիշ տեղերէն ձերբակալուած վիճակի մէջ Կեսարիա բերուիլը կը խօսէին, որոնց մէջ էր նաեւ Գէորգ Ելանճեանը, Վիշապի հօրեղբօրորդին որ նախկին ուսուցիչ մըն էր Կեսարիա. դժբախտաբար ան ալ բաւական մատնութիւններ ըրաւ աջէն ու ձախէն. անոր քինախնդիր մատնութեան զոհ գնաց տարաբախտ Վահան Քիւրքճեան, որ իր ուսումնական տարիներուն դասարանին ամենէն ուշագրաւ աշակերտը հանդիսացած էր. տասնըեօթ տարեկանին կազմակերպած էր «Գրական Միութիւն»ը որ կը կառավարուէր աշակերտներու կողմէ, եւ ինք կ'ըլլար առաջին ատենապետը: Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վարժարանի առաջին շրջանաւարտներէն էր. երբ 1893ին կ'աւարտէ ուսումը, անմիջապէս կը ստանձնէ Կեսարիոյ Հայկական վարժարանին մէջ ուսուցչական պաշտօն մը ու շուտով համբաւ կը շահի իր ուսուցանելու մեթոտով, եւ կը գրաւէ իր աշակերտներուն յարգանքն ու սէրը: Թէեւ առաջադրած էր ըլլալ եկեղեցական եւ նոյնիսկ ստացած էր դպրութեան եւ ուրարակրութեան աստիճան, բայց ազատագրութեան գործին կը նուիրուի եւ կը յարի յեղափոխական գաղափարներու՝ յորդորելով ընկերները որ զինուին ինքնապաշտպանութեան համար: Առ այդ, 1895ի հայկական ջարդի օրերուն ձեռք կը բերէ զէնք մը: Կուսակցական կեանքէն քաշուելու իր բարեկամներուն խորհուրդները ապարդիւն կ'ըլլան եւ հետզհետէ ան աւելի կը խորասուզուի նախ հնչակեան ապա դաշնակցական կուսակցութեան գործունէութեան մէջ: 1914ին տնօրէնութեան պաշտօն կը

ստանցնէ Միացեալ Ուսումնարանի մէջ. բառին բուն իմաստով ան ուսուցիչ եղած էր, վառվռուն, բարեհամբոյր, անկեղծութեան տիպար եւ: մանաւանդ անխոնջ աշխատող, սակաւախօս եւ լուրջ: Վահան Քիրքճեան նախ ձերբակալուեցաւ 1914ին, սակայն ազատ արձակուեցաւ որովհետեւ դաշնակցական մատնիչ Միհրան Եազըճեան խնայեց իրեն իբր բարեկամ ըսելով թէ Դաշնակցութեան մաս չի կազմեր, եւ քանի որ Վիշապը «ինձմէ գատ դաշնակցական չկայ Կեսարիոյ մէջ» կ'ըսէր ու կը կենար միշտ: Քիրքճեան երկար ատեն պահուրտած ապրեցաւ, սակայն, երբ կառավարութիւնը Ազիզիէէն կը բերէ դաշնակցական երկրորդ մատնիչը, անարժան ուսուցիչ Գէորգ Եղլանճեանը, ան չի խնայէր Վահան Քիրքճեանին որ իբր դաշնակցական «շէֆ» էր ձերբակալուի ու մահուան կը դատապարտուի եւ կախաղան կը հանուի 20 Օգոստոս 1915ին առաւօտեան ժամը ուրին հինգ ուրիշ դատապարտեալներու հետ:

Այդ օրերուն՝ մէկը որ բանտ գացած էր իր մէկ բանտարկուած բարեկամը տեսնելու, ակնհասեաւ կ'ըլլայ բանտին դրան առջեւ Վիշապի եւ իր տիկնոջ տեսակցութեան: Վիշապի կինը որ գիտակից եւ գաղափարակից մէկն էր ամուսնոյն, բանտ կ'երթայ Վիշապը տեսնելու. երբ Վիշապը ներսէն կու գայ ու կը տեսնէ տիկինը, իր ներքին վիշտը ու ցարը ծածկել ջանալով խնդումներս կ'ըսէ «ինչու փոքրիկը միասին չբերիր որ տեսնէի, ես հանգիստ եմ գնա տուն դաշնակը նուագելով զուարճացուր աղջիկս, մի մոռնար երգելու «քնիր իմ բալիկ»ը. այդ միջոցին բանտապահը նեղանալով կ'ըսէ, «պէտք է թրքերէն խօսիք որ ես ալ հասկնամ՝ արգիլուած է ուրիշ լեզու խօսիլ»:. ուստի առանց որեւէ առարկութեան կը գատուին, ինքը բանտ եւ տիկինը տուն կ'երթայ: Գէորգ Վիշապը աննկուն ներկայացուցիչն էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան. բանտին մէջ ոչ մէկ խոշտանգում եւ ոչ մէկ չարչարանք կրցաւ բառ մը հանել տալ իր բերնէն, եւ կախաղանին առջեւ ճշմարիտ յեղափոխա-

կանի իր կեցուածքը ափ ի բերան թողած էր պատերազմական
ատենանի անդամները:

Նոյն օրերուն՝ միջոցով մը երկտող մը կը ստանամ, դաշնակցա-
կան անբասիր գործիչ Վիշապէն, որ իմ մասին տեղեկութիւն ուզելէ
վերջ բառ առ բառ սապէս կը գրէր. «Ես իմ խոստումս կատարեցի
որուն համար սիրտս շատ հանգիստ է. Գէորգը խրատեցի բայց քանի
մը անուններ տուած է. հոս ամէն ոք գէշ վերջատրութիւն մը կը սպասէ,
ես ալ յոռետես եմ, Չոպանեանին ըսածին պէս իմ ալ սրտիս մէջ կ'ապ-
րի սէր մը առանց յոյսի: Եթէ կարողանաս պատասխանէ եւ վիճակդ
իմացուր»:

Վերոյիշեալ «բարի ծաղիկներու» ցուցմունքին վրայ, տուներէն
ներս պահուածներէն շատեր օր ըստ օրէ ձերբակալուելով կը սկսին
կարգաւ յանձնել իրենց այլ եւ այլ տեղեր պահուած զէնքերը, ոմանք
այգիները տանելով թաղած են, ոմանք ալ ճեմիշներու մէջ պահած են,
նոյնիսկ Ս. Լուսատրիչ Եկեղեցոյ լուսարարը խորանի ետեւի կողմը
փորելով թաղած է իր զէնքը, վերջապէս ամէնը խոստովանելով մէկիկ
մէկիկ յանձնած են զէնքերը:

Ոստիկանները զէնքի փնտռտուքը մատի փաթթոց ընելով,
մտած տուներնին տակն ու վրայ կ'ընէին եւ շատ մը տեղերէ ալ դրամ
կը վերցնէին բայց տէրերը վախնալով ձայն չէին հաներ: Նոյն օրերուն
ամէն կլոր առարկայ «պօմպա» էր ոստիկաններուն բերնին մէջ, նոյնիսկ
իբրեւ կշիռք գործածուող հին թնթանօթներու համար պատրաստուած
մէջը պարապ կլոր երկաթները իբր նոր «պօմպա» տոպրակներու մէջ
դնելով կառավարատուն կը տանէին եւ շատ անգամ ալ դրամ եւ զար-
դեղէն գողնալու համար տունէն ներս մտնելով մաուզեր կապար մը
իրենց գրպանէն հանելով իբր անկէ գտնուած ձեւացնելով պէտք եղած
փնտռտուքը կը կատարէին իրենց ուզած ձեւով, որովհետեւ ամէն ոստի-
կան ազատութիւն (carte blanche) ունէր իր ձեռքը, ամէն ուզած տունը
մտնելու եւ ուզած անձը ձերբակալելու, նոյնիսկ մտած տուներնուն

տան տիկինը հարսը եւ կամ աղջիկը ծեծելու: Կեանքը, բառին բուն իմաստով, անտանելի դարձած էր:

Նոյն օրերուն շատ մը տարածայնություններ կը շրջէին Սվազի եւ Սեբաստիոյ մասին: Սեբաստիոյ գաւառներուն մէջ 19-րդ դարուն հայ բնակչութեան թիւը 150,000-200,000-ի կը հասնէր. միայն Սվազ քաղաքը ունէր 45,000 բնակչութիւն որուն մէկ երրորդէն աւելին հայ էին: Սվազի մէջ կային չորս Առաքելական Եկեղեցի, մէկ հայ կաթողիկ եկեղեցի, մէկ բողոքական ժողովատեղի, յոյն ուղղափառ համայնքը նաեւ ունէր իր եկեղեցիները: 1915ի Յունիս եւ Յուլիս ամիսներուն Սվազի գրեթէ բոլոր հայ բնակչութիւնը սպաննուեցաւ թուրքի կողմէ եւ կամ աքսորուեցաւ այնպիսի ձեռով որ ապահավուի անոնց մահը: Սեպտեմբեր 1919ին Հայաստանի Ամերիկայի Զինուորական Առաքելութիւնը երբ կ'անցնի Սվազէն կը յայտնաբերեն որ պատերազմէն առաջ գաւառներու 200,000 հայ բնակչութենէն մնացած էր միայն 10,000 անձեր, որոնք շատ աղքատ վիճակի մէջ կ'ապրէին, իրենց կալուածները պահանջելու կը վախճային որ նորէն ջարդի կ'ենթարկուին, շատեր կը պատրաստուէին երկիրը ձգել, 1363 հայ որբեր կային Սվազի Ամերիկեան Հայերու եւ Սուրիացիներու Նպաստամատոյց Կոմիտէի որբանոցներուն մէջ:

Ամէն օր այցելելով ինծի լուր բերող բարեկամներէս Պրն. Երուանդ Հաշղըրտանեան, որ այժմ Գերմանիա կը գտնուի, օր մը ըսաւ որ Սվազէն կեսարացի կառապան Ահմէտը եկած է ու շատ բաներ կը պատմէ. ինծի ալ ծանօթ ըլլալուն բերել տուի քովս, մարդը շատ զգացուեցաւ իմ վիճակէս ու սկսաւ պատմել Սվազի հայութեան վիճակին՝ ինչպէս նաեւ կուսակալ Մուհամետի սիսդեմադիք կերպով հայերը բնաջնջելու ծրագրի մասին: Ահմէտ պատմեց թէ ինչպէս կուսակալ Մուհամէտ ձերբակալուածներէն ամէն գիշեր հարիւրներով դէպի Ղազը-Տէրէ դրկելով խողխողել տուած է: Պատմեց նաեւ թէ ինչպէս Մուհամէտ Կէօվտինցի իր բարեկամը եղող Մուրատը, որ ծանօթ էր որպէս Մուրատ Փաշա, հայերը խորամանկութեամբ ձերբակալել տալու

համար ոստիկան զինուորներ կը դրկէ անոնց տուները, սակայն հիւրասիրութենէն վերջ երբ հայերը կը հասկնան խնդիրը, իսկոյն բարեկամներով ձի կը նստին եւ լեռ կը բարձրանան: Ոստիկանները առիթօգտուելով կ'այրեն անոնց տուները: Վերջապէս Ահմէտը ինչ որ գիտէր պատմեց անիծելով օրուայ կառավարութիւնը: Միւս կողմանէ Կեսարիոյ շրջակայ գիւղերէն ալ սկսան սարսափելի ու սրտաճմլիկ լուրեր գալ: Երանի թէ այդ օրերուն ողջ ըլլար մեծ մամաս ու մեզ սփոփէր իր միամիտ հաւատքով, թէ նեղ օրերուն անպայման Մոսկովի զինուորները գալով մեզի պիտի ազատեն թուրքի ստրկութենէն: Խեղճ մեծ մամա, արդեօք կեանքիդ մէջ քու այդ հաւատքդ իրականօրէն տեսնելու փափաքով քանի քանի անգամներ առաւօտեան կանուխ ժամերուն պատուհանէն դուրս նայեցար փողոցը՝ տեսնելու ռուսական այդ ազատարար բանակը:

Նոյն թուականին, ինչպէս ամէն տեղ, Կեսարիա ալ մարախ եկած էր. շրջակայ բոլոր դաշտերն ու այգիները ողողուած էին այդ միջատներով. կառավարութիւնը մունետիքներու միջոցաւ յայտարարած էր թէ 13 տարեկանէն վեր եղող երիկ մարդիկ պարտաւոր են առաւօտ կանուխ՝ արշալոյսէն առաջ դաշտ երթալ եւ ժողվել մարախները ու պարկի մը մէջ լեցնելով յանձնել մասնաւոր այդ գործին համար կազմուած յանձնաժողովի պաշտօնեաներուն: Ուստի ամէն առաւօտ կանուխէն թաղերու գիշերապահները բոլոր դռները զարնելով կը ստիպէին որ ամէն հասակի մարդ անպայման պարկը շալկած դաշտ երթայ. միայն քրիստոնէայ բնակչութեան համար էր այդ պարտաւորութիւնը. հարեւան բնակչութիւնը կարծես բոլորը գեղեցիկ սեռի կը պատկանէր. այս մասին ով կարող էր որեւէ դիտողութիւն ընել, քանի որ հայութիւնը անխտիր անբաղձալի եւ ստրուկ էր թուրքին մօտ:

Մինչ այդ՝ օր մը կանուխէն դաշտ գացող հայերէն ոմանք լուր կ'առնեն թէ գիշերը կախուած են հայեր, իսկոյն իրենցմէ քանի մը հոգիներ կ'ուղղուին դէպի այդ վայրը ու հոն ականատես կ'ըլլան իրակա-

նութեան. 12 կախաղաններէ վար կը ճօճէին դժբախտ Կարապետ Ճամ-
ճեանի, Գառնիկ Գոյումճեանի, Գեորգ Վիշապի, Հ. Զամպուգճեանի, Յ.
Տէրտէրեանի, Ս. Աթմաճեանի, Բ. Մթաւիսի, Մ. Էօքիզեանի եւ ուրիշ-
ներու մարմինները:

Սեւ լուրը իսկոյն տարածուեցաւ քաղաքին մէջ. լախտի հարուա-
ծը իջած էր անխտիր ամէն հայու գլխուն, ու թունաւոր դաշոյնը մխտ-
ւած էր ընտանիքներու ու բարեկամներու սիրտը. համակ հայութիւնը
սուգի մէջ էր, ոչ մէկ հայ դուրս ելլելու եւ իրարու երես նայելու ու վիշ-
տերսին արտայայտելու քաջութիւնը ունէր, ամէնքը ընկճուած էին օրո-
ւայ վիշտի ծանրութեան տակ: Հայ թաղերու մէջ դադրած էր կեանքը,
նոյնիսկ դարեր շարունակ քրիստոնեայ հաւատքի եւ եկեղեցւոյ վեհու-
թիւնը բարձրերէն յայտարարող զանգակներն իսկ ձայն չէին հաներ
նոյն առաւօտուն: Միւս կողմէ ցնծութեան եւ խրախճանքի մէջ էին
թուրք շրջանակները ի տես այդ կախաղաններուն. մէկը միւսին հա-
կապատկերն էր, մին կու լար ու կ'ողբար, իսկ միւսը՝ կը խնդար ու կը
ցնծար:

Երբեք պիտի չմոռնամ կառավարիչ Միթաթի նոյն օրուան
տմարդի վերաբերումը այն ընտանիքներու հանդէպ որոնք փափակ
ունեցած էին իրենց նահատակները թաղելու ընտանեկան յատուկ
դամբարաններու մէջ, բայց մարդկութեան զգացումէ գորշ այդ ճիւղը
մերժած էր այդ դիմումը ու հրամայած էր թաղապետութեան միջոցնե-
րով թաղելու ամէն մէկը փոսի մը մէջ եւ տարրեր տեղեր:

Քանի մը օրեր աշխատեցայ բարեկամներուս միջոցաւ գտնել այն
ոստիկաններն ու զինուորները, որոնք ականատես եղած էին դժբախտ
իրականութեան. հաւաքեցի բոլորին վկայութիւնները. խեղճ բարե-
կամներուս բանտէն մինչեւ կախաղան ունեցած հոգեկան խռովքը ու
վերջին խօսքերը: Կը պատմէին թէ նոյն գիշեր, ոստիկանապետի մը
ընկերակցութեամբ, երկու ոստիկաններ ձեռքերնին 13 հոգիի ցանկ մը
բռնած ներս կը մտնեն զինուորական շէնքէն ուր բանտարկուած էին

բոլոր հայ բանտարկեալները. կը սկսին բարձրաձայն կարդալ անունները եւ կ'ըսեն թէ կէս ժամուան մը համար պատերազմական ատենանէն կ'ուզեն ու քիչ վերջ պիտի վերադառնան. խեղճերը՝ առանց բան մը հասկնալու կը հետեւին ոստիկաններուն մինչեւ պատերազմական ատենան ու հոն հազարապետ մը իրենց կը տեղեկացնէ տրուած ու հաստատուած վճիռները, որոնք վերջը պիտի գործադրուին. ոչ մէկը առարկութիւն մը կ'ընէ այս անսպասելի վճիռին դէմ. անկէ ուղղակի կը փոխադրուին ոստիկանատուն ուր կը սպասէր Հէվշեհիբէն եկած նոր քահանայ մը որ ըստ օրէնքի վերջին ձեւակերպութիւնները պիտի կատարէր: Խեղճ քահանան հազիւ կրնայ երկու բառ թոթովել ու կը սկսի լալ ի տես սրտաճմլիկ այն տեսարանին, երբ ճերմակ շապիկը կը հագցնէին Կարապետ Ճամճեանին, երբ կ'առաջարկէին Գառնիկ Գոյումճեանին թէ քիչ մը մօտենայ ինք եւս հագնելու, խեղճը կարծես իրականութեան անտեղեակ կ'ըսէ «ինչո՞ւ համար», նոյն միջոցին Ճամճեանը կ'ըսէ, չե՞ս հասկնար կախուելու կ'երթանք: Ասոր վրայ Գառնիկ կը սկսի աղաչելու թէ քանի մը ժամ թոյլ տան իր ընտանիքը տեսնելու ու համբուրելու նորածինը, որ տեսնելու բախտը չէր ունեցած տակաւին: Վերջապէս շապիկները կը հագցուին ու խումբը ոստիկաններէ ու զինուորներէ շրջապատուած կը տարուի կախաղաններու վայրը, ուր ամէն մէկուն վիզէն կը կախեն վճիռի բովանդակութիւնը, որը, թէւ բոլորովին սուտ է բայց կ'արժէ որ ամէն ընթերցող իմանայ ու հասկնայ (պոքրէջ գումարուած թրքութեան թշնամիներու ժողովի մը անդամ եղած եւ հրահանգներուն հետեւած ըլլալու համար ամբաստանուած են):

Նախ կ'ուզեն կախել Ճամճեանը որ յուզուած շեշտով Զիա Փաշային կ'ըսէ. «Միթէ այս է՞ր վախճանը այն աշխատութիւններուս որ տարիներէ ի վեր համեստօրէն շարունակեցի օգտակար ըլլալ կառավարութեան», եւ կը շարունակէ բողոքել ըսելով. «ըստ օրէնքի առանց վերջին կտակի մարդ չեն կախեր, ուստի ազատ կամքովս պէտք է որ գրի առնեմ կտակս»: Այս միջոցին անդիէն զինուորական մը կը պո-

ուայ. «այս փոշիին ու հողին մէջ հրովարտա՛կ մը կը կարդացուի» եւ կը հրամայէ իսկոյն սկսիլ գործողութեան ու կարգաւ կը բարձրացնեն կախաղան, ոմանք կու լան, ոմանք կը հայիոյեն եւ ոմանք ալ երբեք չեն խօսիր. երբ կարգը Վիշապին կու գայ կը սկսի կոռ ձայնով մը խօսիլ ըսելով. «բարեկամներ, եթէ կը կարծէք որ այսպէսով կը լռեցնէք արդարութեան ձայնը, անկարելի է. արդարութիւնը Աստուած մըն է որ մահ չունի, նոյնպէս իմ կուսակցութիւնը, ուրեմն կեցցէ դաշնակցութիւնը», եւ ահա պարանը սեղմած է կոկորդը ու մարմինը կը ճօճի օդին մէջ. երանի քեզ ու քու հաւատքիդ անկեղծ բարեկամ, հանգիստ քու սուրբ աճիւններուդ առ յաւիտ: Բայց ուր է հիմա հին կուսակցականներուն հաւատքը եւ ժողովուրդի վրայ անոր ունեցած հմայքը:

Գառնիկ Գոյումճանն ալ ոչ մէկ կուսակցութեան պատկանելով ուզած էր վերջ դնել կուսակցական պայքարին եւ եղած էր Անձնապաշտպանութեան Յանձնախումբին հոգին. դրամ հաւաքելու, զէնք գնելու, ռումբ պատրաստել տալու եւ պահելու պատասխանատուութիւնը իր վրայ առած էր. որովհետեւ ազատութեան հռչակումէն յետոյ, զէնքի առեւտուրը ազատ էր եւ թէ հայերու ինչպէս նաեւ թուրքերու քով մեծ քանակութեամբ զէնք կը գտնուէր: Ատանայի ջարդէն յետոյ, Կեսարացիք գիտէին թէ ինչ խուժանութիւն թուրքը կարող է ընել, եւ առաջքը առնելու համար հաւանական նոր դէպքի մը, ինքնապաշտպանութեան կը պատրաստուէին: Կեսարացիները Գառնիկ Գոյումճանին կը նկատէին իբր առատաձեռն ու խիզախ անձնատրութիւն, հարուստ ազդեցիկ եւ դիրքի տէր: Առանց յեղափոխական ըլլալու, յեղափոխութեան ամենէն վտանգաւոր պաշտօնը ստանձնած էր: Կախաղանին առջեւ բացառիկ խիզախութիւն մը ցոյց կու տայ: Կը խնդրէ որ իր աչքին առջեւ կախեն Մինասեանը որպէսզի մատնիչին սատկիլը տեսնէ այնուհետեւ հոգ չէ թէ զինք ալ կախէին. յետոյ մատնեմատի ոսկի մատանին հանելով, քովը կեցող զինուորական Քեազիմ Պէյին կու տայ որպէսզի տանի յանձնէ կնոջը. իր վերջին խօսքը կ'ըլլայ.

«վրէժս ազգականներու ու բարեկամներու կը յանձնեմ», եւ արագ շարժումով մը վզին կ'անցնէ իւղոտ պարանը եւ հարուած մը կու տայ ոտքի աթոռին: Այս դէպքէն որոշ ժամանակ մը ետք, հարիւրապետ Քեազիմ Պէյ 165 չեթներու գլուխը անցած 42 հայաբնակ գիւղերու ամբողջ բնակչութիւնը սուրէ կ'անցնէ:

Հետեւեալ օրը, պատերազմական ատեանի կողմէ անմեղութեան վճիռ ստացած ինը հոգիներ ազատ արձակուեցան ժամանակաւորապէս եւ քանի մը օր վերջ մի քանին դարձեալ ձերբակալուեցան: Կախաղանի դատապարտուած 13-րդ մը եւս կար որ քննութեան մը համար Էվերէկ տարուած էր, օր մը վերջ բերուելով ան ալ կախեցին նոյն տեղը: Պատերազմական ատեանի վճիռով բանտարկութեան դատապարտուածներէն ոչ մէկը ապրեցաւ, անոնք վայրագօրէն սպաննուեցան Կեսարիոյ մօտ Կէմերէկի եւ Շար Գշլայ գաւառներուն միջեւ գտնուող ձորերուն մէջ եւ կամ Ազիզիէի շրջակայքը որ այսօր Հալէպի թաղամասերէն մէկն է: Տասնըեօթը կարաւան մեկնած էր Կեսարիոյ բանտէն, անոնցմէ երեքը հասան Հալէպ, իսկ մնացած կարաւանները որոնք Հալէպի ճամբով Տիարպէքիր՝Տիգրանակերտ երթալու դատապարտուած էին, սպաննուեցան Ուրֆայի մօտերը:

Տիգրանակերտ չորս քաղաքներէն մէկն էր, որ հաստատուած էր Տիգրան Մեծի օրով Ք.Ա. առաջին դարուն եւ Հայաստանի մայրաքաղաքն էր: Ուրֆան Հալէպի եւ Տիգրանակերտի կէս ճամբան էր, բնակչութիւնը բաղկացած էր արաբներէ, քիւրտներէ, թուրքերէ եւ հայերէ, շատ մը մնացորդաց հայերու կարաւաններ անցան այս ճամբէն դէպի արաբիոյ անապատները:

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՐԱՒԱՆԸ

ԴԵՊԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Կախաղաններէն ժամ մը վերջ միւս բանտարկեալներէն 24 հոգիի լուր կը տրուի թէ իրենց պատրաստութիւնը տեսնեն դէպի Տիգրանակերտ ճամբայ ելլելու, ուստի իրարանցումը սկսած էր մասնաւորապէս 24 հոգիներու ընտանեկան շրջանակներու մէջ. երեք օր պայմանաժամ տրուած էր պատրաստըլելու համար: Ոմանք իրենց գործը պաշտօնապէս ուրիշի մը փոխանցեցին, ոմանք պաշտօնապէս փոխանորդ կարգեցին, ու վերջապէս ամէն մէկը իր կարգին կարգադրութիւն մը ընելով, երրորդ օրը առաւօտեան բանտի դրան առջեւ 12 կառքեր ճամբայ ելան դէպի Տիգրանակերտ Սվազի վրայով, խումբ մը ժանտարմաներու հսկողութեան տակ: Այս 24 հոգիներուն մէջ էին, Նշան Հալաճեան, Միացեալ Ուսումնարանի խորհուրդի անդամ, Կարապետ Զամպաքճեան, գաւառական ժողովի անդամ, որ յետագային տասը տարուայ տաժանակիր աշխատանքի դատապարտուեցաւ, Յարութիւն Պեօճէկեան, Մարտիրոս Լուսարարեան, Կիրիւնցի Մինաս Մինասեան, Կիւմշեան վարժարանի հոգաբարձութեան անդամ եւ յաջող վաճառական, Տօթ. Ի եւոն Փանոսեան, առաւօտեան անձ մը որ նիւթապէս կ'օժանդակէր լաքատներուն՝ եւ բարեգործական կազմակերպութիւններուն, ան նաեւ Կիւմշեան վարժարանի հոգաբարձութեան անդամ էր, Երուանդ Վարդերեսեան, գաւառական ժողովի անդամ, Վահան Չաբուտեան, որ կը զբաղուէր գէնքի վաճառականութեամբ որ թէւ հայերու ձեռքն էր, սակայն մասնաւորապէս զարկ առած էր 1908էն ետք երբ սեղմումները եւ արգելքները վերցուեցան եւ հայերը հաւասար թուրքերուն հետ սկսան զինուիլ:

Կարաւանը ճամբայ ելլելէն չորս օր վերջ զիրենք տանող կառապանները ետ կու գան Կեսարիա ըսելով թէ այդ կողմէն եկող ուրիշ կարաւաններու փոխանցած են ճամբորդները, բայց իրենցմէ ոմանք գաղտնօրէն կը խոստովանին իրականութիւնը թէ ամիսներ առաջ Պոլսոյ կողմէն գալով ու բոլոր կեսարացիներու կողմէ հիւրասիրուելով, Սվազի կողմ անցնող ոճրագործ բանտարկեալներէ բաղկացած չէթէի խումբեր գալով, բոլորը խողխողեցին ու գոյքերը յափշտակեցին ու մենք ալ ետ եկանք ըսելով: Այս անակնկալ տարածայնութեան վրայ, մտածում, կարծիք, եւ ենթադրութիւններ իրարու խաչաձեւել սկսան տուններէն ներս: Շատեր միամիտ հաւատքը կ'ունենային տարածայնութիւնը սուտ կարծելու, ու կը թելադրէին գացողներու ընտանիքներուն որ իսկոյն վճարումով մը վստահելի թուրք մը դրկեն այդ կողմը եւ ստուգեն խնդիրը. ուրիշներ կ'ըսէին թէ եթէ լուրը իրականութիւն է անպայման դիպումածի արդիւնք պէտք է ըլլայ չէթէներու հանդիպումը եւ ոչ թէ կառավարութեան կողմէ լարուած թակարդ. իսկ երրորդ տեսակէտը պաշտպանողները յռեւտես ըլլալով կը պնդէին, թէ անպայման տարածայնութիւնը ճիշտ է, կեդրոնի կողմէ ամիսներ առաջ մտածուած ու կազմակերպուած է այս բոլորը, որպէսզի չէթէական խումբերը հայերը ջարդեն:

Դժբախտաբար դէպքերը զարգանալով եկան հաստատելու վերջիններու տեսակէտը: Առաջին խումբը չէթէներու՝ թուրքերու կողմէ տուններու մէջ կը հիւրասիրուի, որմէ ետք կը սկսին սեղամիլիքէն – տան մէջ տողոց յատկացուած մաս – անցնիլ հարէմլիք – կիներու համար յատկացուած մաս – եւ բացէն սիրաբանիլ կիներու եւ աղջիկներու հետ: Ամիսներ ետք, երբ չէթէներու երկրորդ խումբը Կեսարիա կու գայ, հայերը պատշաճութիւնը յարգելու համար հայութեան անունով սեղան կը պատրաստեն բայց ոչ տուններու մէջ: Չէթէները կը նեղուին ըսելով թէ ինչո՞ւ մեզմէ առաջ եկող խումբը թուրքերու կողմէ կը հիւրասիրուի տուններուն մէջ եւ հայերը նոյնը չեն ըներ մեզի եւ ուստի

իրենց մէջ կ'որոշեն կէսօրին յարձակիլ Սելահետտին բաղնիքը ուր ընդհանրապէս հայ ընտանիքներ կը յաճախէին:

Կառավարութիւնը ատենին լուր ունենալով իսկոյն կէսօրէ առաջ ոստիկաններով կը շրջապատէ բաղնիքը առաջըը առնելու համար անախորժ պատահարի մը: Միւս կողմէ ոստիկաններուն գալը կը լսուի բաղնիքին մէջ լուացուողներուն կողմէ, ահա խուճապ մը կը սկսի, ոմանք հագուած, ոմանք կէս մերկ, նոյնիսկ շատեր բոլորովին մերկ վիճակի մէջ դուրս կը թափուին, որոնցմէ շատերը բաղնիքի դիմացի Ս. Աստուծածին եկեղեցին կ'ապաստանին ուր կը գտնուի նաեւ առաջնորդարանը:

Այս դէպքը անհասկնալի մնաց շատերուն քանի որ այսպիսի դէպք մը չէր պատահած. ինչու ոստիկանները պաշարած էին բաղնիքը: Ահա այսպէս խնդիրը պաշտօնական շրջանակներու մէջ փակուեցաւ խումբը իսկոյն ճամբայ դրուելով դէպի Սվազ, եւ անկէ վերջ եկող խումբերուն ոչ մէկ ընդունելութիւն:

Իբրիանոսին վաճառատան տնօրէն Յարութիւն Քանտելճեան ամէն օր քովս գալով ինծի ցոյց կու տար այն հեռագիրները որ ամէն օր կը ստանար Ատանա նահանգի մէջ գտնուող բոլոր մասնաճիւղերէն. «մենք գաղթական պիտի ըլլանք, ապրանքները որո՞ւ յանձնենք» կը հարցնէին բոլորը. եւ շատ կը զարմանայի ի տես այս հեռագիրներուն. ինչպէս կարող էին գօրով մարդիկը տեղահան ընել ու գրաւել ինչքերը:

Ատանան ու Մերսինը, Ատանա շրջանի գաւառներէն էին. Ատանան Թուրքիոյ հարաւը գիւղա-տնտեսական եւ վաճառականական կեդրոն մըն էր: Լեւոն Գ. թագաւորը կը գրաւէ զայն 1132ին եւ Ատանա կ'անցնի հայերու իշխանութեան ներքոյ, սակայն 1137ին Բիզանդացիները կը գրաւեն, բայց հայերը ետ կը գրաւեն եւ իրենց տիրապետութեան տակ կը մնայ մինչեւ 1170. երկրաշարժի պատճառով Ատանա կը քանդուի 1268ին, բայց հայերը կը վերականգնեն զայն եւ ան մաս կը

կազմել Կիլիկիոյ թագաւորութեան մինչեւ 1359, երբ Կոստանդին Բ. գայն կը յանձնէ Եգիպտոսի Մամլուք սուլթանին փոխան հաշտութեան: Ապրիլ 13, 1909ին Օսմանեան զինուորական խումբեր իսլամ աստուածաբանութեան ուսանողներու հետ, որոնք կ'ուզէին իշխանութիւնը վերադարձնել սուլթանին բախումներ կ'ունենան Ատանայի գաւառներուն մէջ, մինչ այս շարժումը ուղղուած էր երիտ թուրք կառավարութեան դէմ. շուտով կը յայտնուի թէ ծրագրուածը հալածանքի եւ բնաջնջումի շարժում մըն է հայերուն դէմ ուղղուած. անոնք կը կարծէին թէ հայերը կը քաջալերեն երիտթուրքերու կողմէ ներկայացուած սահմանադրութեան վերականգնումը. երբ Օսմանեան բանակը կը հասնի Ատանա, փոխանակ կոիւր զսպելու անոնք եւս կը միանան խառնակիչ խումբերուն, կը յարձակին հայկական թաղերուն վրայ եւ կը սկսի կողոպուտը, ջարդն ու ցեղասպանութիւնը որ կոչուեցաւ «Ատանայի ջարդ». այդ ընթացքին կը զոհուին 30,000 հայեր. 1915ին Օսմանեան զինուորական ջոկատներ Ատանա քաղաքին մէջ 20,000 ժողվեցին եւ աքսորեցին սուրիական անապատները, եւ այդպիսով Ատանայի հայութիւնը բնաջնջուեցաւ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմէն ետք, Օսմանեան կառավարութիւնը Ատանան կը յանձնէ Ֆրանսային եւ չորս զօրագուններէ բաղկացած Ֆրանսայէն հայ կամատրական լեզէոններ կ'ուղարկուին Ատանա որպէսզի կազմակերպեն եւ ապահովեն հայ գաղթականներու վերադարձը իրենց տուները. Սակայն ֆրանսական զօրքը չկարողացաւ դիմանալ թուրքի քայքայիչ յարձակումներուն, ֆրանսական քաղաքականութիւնը շեղուեցաւ եւ վերջապէս հրաժարեցաւ Կիլիկիայէն որ սկզբնականօրէն կ'ուզէր Սուրիոյ մանդատին միացնել. հայ լեզէոնները կամաց-կամաց ցրուեցան եւ ներգաղթը կանգ առաւ: Հոկտեմբեր 20, 1921ին Անգարայի համաձայնութիւնը ստորագրուեցաւ Ֆրանսայի եւ Թուրքիոյ միջեւ, ուր Ֆրանսան ընդունեց վերջ տալ Կիլիկիոյ

պատերազմին եւ Յունիս 5, 1922ին քաշուեցաւ Կիլիկիայէն հայ կամաւորներուն հետ միասին:

Վերջապէս շարունակ ամէն կողմէն լուրեր կը հասնէին թէ գիւղերով ու քաղաքներով ամբողջ բնակչութիւնը տեղահան կ'ըլլայ ու ինչքերը կը յափշտակուին, բայց երբեք չէի խորհեր թէ կարգը մեզի ալ պիտի գար քանի որ պէտք եղածէն շատ աւելի վայրագութիւններ գործուած էր Կեսարիա: Միւս կողմէ, որեւէ ապստամբական շարժում եղած չէր, նաեւ ոչ մեր մասերը եւ ոչ ալ մեր հայրերը տեսած ու լսած էին այսպիսի անբնական օրէնք եւ կամ վայրագութիւն. այս միջոցին կառավարիչ Միթատ իր ցոյց տուած հաւատարիմ ծառայութեան փոխարէն պաշտօնի բարձրացումով Պոլիս հրաւիրուեցաւ Թալաթի կողմէ եւ իրեն յաջորդեց Մերսինի կառավարիչ Զէքայի, ըստ բաւականի զարգացած մէկը:

Երբ Առաջնորդ Խոսրով Ս. Պեհրիկեան բարիգալուստի կ'երթայ, լաւ ընդունելութիւն ցոյց կու տայ եւ կը խոստանայ մօտ օրէն լաւ կարգադրութիւններով վերջ տալ օրուայ անբաղձալի կացութեան, եւ ի վերջոյ կ'ըսէ թէ գացող նախկին կառավարիչ Միթատը ճամբան տեսած է ու քանի մը ժամեր խօսակցած է: Սրբազանը երբ այս կը լսէ, կը յուսահատի եւ եղած խոստումներուն հաւատք չ'ընծայեր լաւ գիտնալով թէ Միթատ ինչ սաղայելական խորհուրդներ տուած պէտք էր ըլլար նոր եկողին:

Կառավարիչ Զէքայիի առաջին յուսատու գործը եղաւ ութը օր իմ տանջարանը գտնուող ոստիկաններէ ծեծի տակ մեռած Յակոբ Էլմասեանի կնոջ դիմումին գոհացում տալ անձամբ ներկայ գտնուելով մեռելը գերեզմանէն հանելու եւ նոր բժշկական քննութեան ենթարկելու արարքին. թէեւ նոր քննութիւնը իրապէս կը հաստատէ որ խեղճ Յակոբ ծեծի ազդեցութենէն մեռած է, ոչ թէ առաջուան քննութեան նման տարբեր հիւանդութենէ մը, բայց շատ կը ցաւիմք որ կառավարիչը այդ իր ուղղութիւնը շատ շուտ փոխեց Թալաթէն եկած հրահանգներուն վրայ:

Պատերազմական ատենանի՝ նախագահության պահանջին վրայ կը ձերբակալուի Խոսրով Սրբազան ու կը բանտարկուի զատ տեղ մը, որովհետեւ քանի մը օր առաջ կառավարիչին այցելելով յանդգնած է հարցնելու թէ երկու օր առաջ Էվերէկէն Կեսարիա բերուած կալանատուները 13 հոգի էին թէ ոչ 15, եւ թէ այդ երկու անձերը ո՞ր են: Որովհետեւ գիշերը լուր եկած էր առաջնորդին թէ 15 հոգի էին բայց ճամբան՝ երկու հոգին, զայնազամ Զէքին զուարճացնելու համար նշան առնելով սպաննած էին կապարով, եւ փոխան 15ի 13 հոգի յանձնած էին պատերազմական ատենան: Ահա այս լսելով առաջնորդը դիմած էր կառավարիչին իրականութիւնը հասկնալու ու հասկցնելու նաեւ Զէքիին:

Իսկոյն կառավարիչը հեռաձայնով երկու անգամ եղելութիւնը կը հարցնէ Էվերէկ ժանտարմա քօմանտանին. վերջապէս կը պատասխանեն թէ հոն չէ, ասոր վրայ Սրբազանին դառնալով կ'ըսէ. «այս գործը իմ ալ մէջս կասկածներ արթնցուց ուստի երկու օրէն իրականութիւնը ձեզի կը հաղորդեմ»: Զէքին, որ նոյն օրը Կեսարիա կը գտնուէր, իսկոյն լուր կ'ունենայ խնդրէն եւ նոյն գիշերն իսկ իր բոլոր միջոցներով կը փորձէ խնդիրը խափանել. ուստի ուղղակի Պոլիս Թալաթին հետ ծածկագիր հեռագիրներով կը հաղորդակցի եւ կը յաջողի Խոսրով Սրբազանի ձերբակալման հրաման բերել տալ պատերազմական ատենանէն, ու հետեւեալ օրն իսկ կը ձերբակալեն Սրբազանը: Խեղճը ակոյայի ցաւէն շատ տառապելով գրութեամբ մը կը խնդրէ կառավարիչէն որ ատամնաբոյժ Մկրտիչ Տէիրմէնճեանը դրկէ իրեն. իսկոյն Տէիրմէնճեանը կը բերուի բայց իրեն կ'ընկերանան երկու ոստիկաններ որ կը մնան բոլոր դարմանումի միջոցին եւ չեն թողուր որ Սրբազանը որեւէ բան խօսի ատամնաբոյժին: Ինչպէս հիմա փորձով տեսանք թէ 33 տարիներ Համիտի հայատեաց քաղաքական «լիսէ»ին մէջ ուսում ստացած սերունդը իր սատկելէն վերջ նախընտրեց՝ զէնքը, նոյնպէս կառավարիչ Միթաթի՝ Պոլիս երթալէն վերջ իր հասցուցած աշակերտները աւելի քաջակերուելով սկսան թէ զէնքը նա-

խընտրել եւ թէ իրարու հետ մրցումի ելլել այդ մարզին մէջ, որոնցմէ նշանաւորներն էին թաղապետութեան նախագահը, թահրիրաթ միւտիրին, որուն կինը գերմանուհի մըն էր, գուցէ եւ այդ պատճառով աւելի վատ էր քան միւսները: Ժանտարմա քօմանտան Լուիֆի եւ ուտիկանապետ Զէքի, որոնք ուղղակի յարաբերութեան մէջ էին Պոլիս իթթիհատի կեդրոնին հետ, իրենց անկէ ստացած հրահանգները տեղեկագրութեամբ մը կը պարտադրէին պատերազմական ատենին եւ կամ կառավարիչին. ասոնց անբաժան ընկերն էր Էվերէկի գայմագամ Զէքին, բայց պաշտօնի բերմամբ միշտ Կեսարիա չէր գտնուեր:

Վերջին օրերուն, կառավարական մարդիկ սկսան կարգ մը հայ հարուստներ իրենց մօտ հրաւիրելով պարզել օրուան կացութիւնը եւ անուղղակի կերպով ըսել թէ եթէ Կեսարիա ալ տեղահանութեան հրահանգ գայ մենք կարող ենք ուզածնիս ազատել այդ անբաղձալի ուղեւորութենէն. այդ ձեռով հազարներ գրպանեցին ու երբ ատենը եկաւ զիրենք ազատելու, շուտով Սվազի կողմը չէթեական սպանդանոցը դրկեցին հաշիւը մէկ անգամ ընդ միշտ գոցելու համար: Նոյնիսկ թահրիրաթ միւտիրին օր մը բանտէն Պեհրիկեան սրբազանը գիշերանց կանչելով շատ մը սաղայէական խօսքեր ըսելէ յետոյ, կ'առաջարկէ. «եթէ 500 ոսկի (լիրա) մը տալու ըլլաս, ի սէր բարեկամութեան ձեզ ազատելու համար ամէն կարելիս կը գործադրեն, այս ալ մեր մէջ մնալու պայմանաւ»: Բայց Սրբազանը տակաւին անտեղեակ դուրսի անցուղարձերէն, իր անսնդութիւնը առարկելով կը մերժէ առաջարկը, որուն վրայ առաւօտուն ոստիկանապետ Զէքին առաջնորդարան գալով կը խուզարկէ Սրբազանին բոլոր գոյքերը ու կը գրաւէ ինչ որ կը գտնէ ըսելով թէ իրեն ետ պիտի յանձնէ:

Վերջապէս օրեր կ'անցնին ու աքսորի կարգը կու գայ Սրբազանին, Հալէպի վրայով դէպի Տիգրանակերտ. ճամբան կը սկսի մատիտով գրի առնել իր բանտի յուշերը ուր կը պատմէ այդ 500 ոսկիի դէպքը: Տակաւին Հալէպ չհասած Ղաթմայի մօտերը կը հանդիպի Միսեցի

գաղթականներու. սրբազանը կ'ուզէ խօսակցիլ բայց քովի ժանտարմաները կ'արգիլեն. սիսեցիները թէւ չեն ճանչնար որ Կեսարիոյ առաջնորդն է ան քանի որ սիվիլ հագուած է, բայց կ'աշխատին կերպով մը խօսակցիլ: Սրբազանը կը տեսնէ թէ անկարելի պիտի ըլլայ, նշանով մը ցոյց կու տայ թուղթ մը ու կը նետէ ճամբուն վրայ. իսկոյն սիսեցի Գեղամ Շիրվանեան մօտենալով թուղթը կ'առնէ ու կը տեսնէ թէ կեսարացիներու ուղեւ գրութիւն մըն է եւ ստորագրութենէն կը հասկնայ Կեսարիոյ առաջնորդ Պեհրիկեան Սրբազան ըլլալը:

Սուրիոյ ամենաբարեբեր շրջաններէն մին է Հաուրանը, որ կը գտնուի երկրին հարաւ արեւմտեան կողմը եւ կ'երկարի մինչեւ Յորդանանի հիւսիս արեւմտեան անկիւնը: Անունը արամեական ծագում ունի, որ կը նշանակէ քարայրներու երկիր: Իսկ Ճարաշը Յունա-հռոմեական քաղաք մըն է, որ կը գտնուի Յորդանանի մայրաքաղաք Ամմանէն յիսուն քիլօմէթր դէպի հիւսիս, ուր աքսորուած էինք ընտանիքներով: Հոն կը հանդիպինք Գեղամին. օր մը խօսակցութեան միջոցին Գեղամ ըսաւ. «Ես ձեր առաջնորդին մէկ գրութիւնը ունիմ քովս որ կը պահեմ», ու պատմեց նաեւ թէ ինչ միջոցներով ձեռք անցուցած է. բերաւ որ կարդամ բայց վերջէն ետ առաւ ըսելով, թէ «իբր յիշատակ քովս կ'ուզեմ պահել»:

Տարաբախտ Սրբազանը զգալով իր կեանքին սպառնացող վտանգը, ուզած էր նահատակուելէ առաջ անգամ մը եւս օրինել բոլոր կեսարացիները, եւ այդ նպատակով գրի առած էր սոյն գրութիւնը, որուն մէջ կը պատմէր իր բանտի կեանքը եւ 500 ոսկիի պարագան, կ'ըսէ նաեւ թէ իր գոյքերէն ոչ մէկ բան յանձնած են իրեն, միայն 15 ոսկի տուած են իր դրամէն ու մնացածը իւրացուցած են. վերջին տողերով կ'ըսէր թէ ինք ապահովագրուած է «Կրէշամ» ընկերութեան մօտ, չենք գիտեր թէ իր պարագաները եւ կամ Պոլսոյ պատրիարքարանը մինչեւ այսօր հետաքրքրուած են թէ ոչ: Հոս չմոռնամ ըսելու, թէ Սրբազանին հետ եղած է նաեւ Կեսարիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ձայնատր դպրապետը Փա-

նու Գուշուպալեան, որ տարիներ շարունակ իր գեղեցիկ եւ ներդաշնակ ձայնով թնդացուցած է հայ ճարտարապետութեան գլուխ գործոցներէն մին եղող համակ ոսկեծածկ Աստուծոյ տոյն տաճարը:

Որոշ ժամանակ մը ետք, կամաց-կամաց կառավարական շրջանակներէն փսփսուքներ սկսան տարածուիլ թէ Կեսարիոյ հայութիւնն ալ պիտի տարագրուի այլուր: Տակաւին փնտռտութները եւ ձերբակալութիւնները կը շարունակուէին անդադար. չէ՞ որ ոստիկաններուն գործ պէտք էր եւ կամ աջէն ու ձախէն կլորիկ գումարներ կը յափշտակէին ուղղակի եւ կամ պահուրտածներէն նուէրի ձեռով հարիւրներ կը գրպանէին, քանի մը օր եւս չձերբակալելու համար զիրենք:

Գիշեր մը մեր փողոցի դուռը կը զարնուի ուժգին, մերիկները կարծելով թէ դարձեալ փնտռտութի են եկեր, լուր կու տան ինծի. ըսի թէ բանան եւ տեսնեն թէ ով է: Երբ դուռը կը բանան, մէկէն ներս կը խուժեն ոստիկաններ եւ գիշերուան պահակներ ու կ'ըսեն թէ զիս կառավարութենէն կ'ուզեն եւ թէ կէս ժամ վերջ կը վերադառնան. տնեցիները կը պատասխանեն թէ հիւանդ է եւ անդամալոյծ վիճակի մէջ կը պառկի ամիսներէ ի վեր, եւ թէ բժիշկները կատարեալ հանգիստ յանձնարարած են եւ ոտքերը երբեք պիտի չշարժէ, բայց եկողները խօսք չեն հասկնար եւ կ'ըսեն թէ մենք առանց ոտքերը շարժելու կը տանինք ու ետ կը բերենք. դուրսի խօսակցութիւնը եւ կը լսէի ներսի սենեակէն, նաեւ կը լսէի մօրս աղաչանքներն ու պաղատանքները որ խնայեն ինծի. կամաց-կամաց ջղայնութիւնս կը բարձրանար. որոշեցի, ինչպէս առաջին օրը, նոյնպէս այդ օրը գլուխ չձռել ոստիկանի հագուստին տակ ծպտուած այդ սրիկաներուն: Իսկոյն ըսի թէ թող ներս գան եւ ինձ հետ բացէն խօսին թէ ինչ կ'ուզեն. միւս կողմէ եւ կը կարծէի թէ կուսակցութեան խնդիրի համար է որ զիս կ'ուզեն տանիլ. ինչ որ ըլլար պէտք էր համակերպէի ճակատագրին: Երբ ներս եկան բաւական տարրեր հարցումներով ուզեցի հասկնալ պատճառը, բայց ոչ մէկ բան ըսին բացի «անպայման պիտի տանինք». ճարս հատած ըլլալով ըսի.

«բոլոր պատասխանատուութիւնը ձեր վրայ առնելով տարեք զիս ինչ ձեռով որ կ'ուզէք». մերիններուն ալ ըսի թէ ալ պարապ տեղը չխօսին:

Վիճակս տեսնելով իրենք ալ սկսան փսփսալ իրարու հետ ու վերջապէս երկու անութի գաւազաններուս վրայ նստեցնելով, երկու զիշերապահներ ծայրերէն բռնած եւ ես ալ անոնց ուսերէն կախուած դուրս ելանք տունէն. ճամբան բաւական տանջելէ ու քանի մը անգամ ոտքերուս ցաւէն մարելէ ու սթափելէ վերջ հասանք ոստիկանատուն, ուր նստած էր զիշերանոցով կրէտացի ոստիկանապետ Զիան, որ աջ ու ձախ հրամաններ կու տար, կարծես թէ յաղթական բանակի մը հրամանատարը եղած ըլլար: Ներս որ մտանք նկատեցի խումբ մը ծանօթներ, որ սենեակէն դուրս կ'ելլէին կարգով. երբ ասոնք տեսայ հասկեցայ թէ ինչու համար բերուած էի հոն. անոնց դուրս ելլելէն վերջ երբ Զիան զիս տեսաւ որ տախտակամածին վրայ փռուած էի, «ինչո՞ւ ոտքի չես ելլեր» ըսաւ, ես ալ ըսի թէ անդամալոյծ եմ երկու ու կէս ամիսէ ի վեր, ուստի չեմ կրնար ելլել, «հոգ չէ, երբ Տիգրանակերտ երթաս կ'առողջանաս» ըսաւ, եւ հրամայեց ոստիկաններուն թէ մէկու մը կոնակը տալով զիս ներս տանին. քիչ վերջ մէկու մը կոնակը դրին ու ախոռ հիւրանոցը դրկեցին զիս, ուր արդէն բերուած էին, Տիարք՝ Յարէթ Գալբազեան եւ գաւակը Վահան, որ սեփականատէրն էր գորգագործական հաստատութեան մը, որ ունէր քսան հաստոց: Ան գործադիր մարմնի անդամն էր Միացեալ Ուսումնարանին եւ նաեւ գործադիր անդամ Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան. աքսորուեցաւ Դամասկոս եւ հրաշքով փրկուեցաւ: Հոն էին նաեւ Տիգրան, Երուանդ Շապուի Ֆրէնկեաններ, որոնք կը զբաղուէին լումայափոխութեամբ: Սեղրակ Ճամճեան, Օսնիկ Գոյումճեան, ՀԲԸՄ Կեսարիոյ Վարիչ Մարմնին անդրանիկ անդամներէն, որ կը վարէր նաեւ գանձապահի պաշտօնը: Գրիգոր Գունտազճեան, Աւետարանի քարոզչութիւնը կազմակերպելու համար կազմուած միութեան անդամ: Գրիգոր Քեահեանեան եւ գաւակը Օսնիկ, Հալէպ կերպասեղէն ներմուծող յայտնի վաճառական, որ

վերջը տարագրուեցաւ: Դաւիթ Զամպաքճեան, Արամեան աղջիկներու վարժարանին խնամակալ մարմնի անդամ: Մարգար Եազըճեան, սեփական կերպասի առետրական տան վարիչ, պատկառելի անձնաւորութիւն, որ յամար ինքնաշխատութեամբ հարստացած էր, վերջը տարագրութեան ճամբուն նահատակուեցաւ: Երկու զաւակները Օսնիկ եւ Վահան տարագրուեցան Հալէպ, յետագային գաղթեցին Ռումանիա: Բարսեղ Պալեան, Արամեան աղջկանց վարժարանի հիմնադրութեան գլխաւոր նուիրատուներէն էր, որ ան ալ ծեծի պատճառաւ հիւանդ վիճակի մէջ էր: Կարապետ Ճըրճըրեան, յաջողակ մուշտակի վաճառական: Միսակ Մանուկեան, որ 1919ի զինադադարէն վերջ նոր կազմուած Կեսարիոյ Հայրենակցական Միութեան որբախնամ մարմնի անդամ եղաւ, ու վերջապէս մինչեւ առաւօտ 97 հոգի եղանք հազիւ 50 հոգինոց ախոռին մէջ: Հոս զանց կ'ընեմ իմ վիճակս, որ շատ արգահատելի էր. ընդհանրապէս Պրն. Գալբազեան եթերի շիշը ձեռքին, պահապան հրեշտակի մը նման կը խնամէր զիս:

Հետեւեալ առաւօտուն մեզ անկէ դուրս հանեցին բանտին բակը, ու հոն ամէն մարդ սկսաւ մտածել իր ընտանիքին, գործին եւ իր վրայ. ամէն ընտանիքէ սկսան փոքրիկներ եւ կամ կիներ գալ տեսնելու համար իրենց բանտարկեալ հարազատը եւ խորհրդակցելու ամէն ուղղութեամբ: Կէսօրէն առաջ էր եկան նաեւ երկու փոքրիկ զաւակներն ու մայրս, որ հազիւ զիս տեսած սկսան լալ ու լացուցին նաեւ զիս. իսկոյն պատուիրեցի կառավարիչին խնդրագիր մը ներկայացնեն ու բժշկական քննութիւն պահանջեն ինծի համար թէ կարող չեմ ճամբորդութիւն կատարել. բայց որու կը հասկցնես. երբ խնդրագիրը կառավարիչէն ոստիկանատուն կու գայ, հոն կը պատռեն ու կը նետեն:

Ճիշտ երեք օր մնացինք բակը զիշեր ու ցորեկ եւ երրորդ օրը երեկոյեան ոստիկանապետ Զէքին գալով անտեղ մեզի թէ, «դուք ամէնքդ ողջ առողջ Հալէպ պիտի երթաք, ձեր ուզած տեղէն նամակ եւ հեռագիր պիտի կրնաք դրկել ձեր ընտանիքներուն, ուստի կ'անտեն

ձեզ բարեկամ կառավարութեան այս շնորհը»: Ասոր վրայ բոլորը ոտքի կայնելով (փնտիշահիւմ եաշշա) «կեցցէ թագաւորը» պոռագին: Այս խանդավառութենէն բաւական զօրացած՝ գաւազաններու վրայ յենելով մօտեցայ Զեքիին ու խնդրեցի որ, եթէ կարելի է հրաման տայ զինուորական բանտը գտնուող Տօթ. Խաչիկ Տեօվլէթեանին, որ գալով զիս քննէ վերջին անգամ մը եւ պէտք եղած դեղերը առնեմ շուտով քանի այս գիշեր ճամբորդ ենք: Շուտով քովի ոստիկանին հրամայեց «շուտ գնա միւս բանտը եւ քանի բժիշկ որ կայ հոս բեր, թող լաւ մը քննեն այս մարդը» ըսաւ ու մեկնեցաւ: Քիչ վերջ բակի դուռը բացուեցաւ, ներս եկան Տօթ. Խաչիկ Տեօվլէթեան եւ Տօթ. Թորոս Նազլըեան, Տօթ. Տեօվլէթեան, ուսանած էր Մարգուան Անաթոլիա Գոլէճի մէջ, վկայեալ էր Փէնսիլվանիա համալսարանէն իբր բժիշկ: Տօթ. Տեօվլէթեան Ս. Կարապետ վանքի մօտ Էֆքերէ գիւղը կը բնակէր, Էֆքերէն Կեսարիայէն տասներորդ քիլօմէթր հիւսիս գտնուող շրջան մըն է. Տօթ.ը կարծես ծնած էր միմիայն յեղափոխական գործիչ ըլլալու համար. կ'աշխատէր ու կը կազմակերպէր բոլոր շրջակայ գիւղերը. իր իսկ նախաձեռնութեամբ կառուցուեցաւ վարժարան մը, որ պատիւ կը բերէր հայ մտքի ստեղծագործութեան. գաւառական ժողովի անդամ էր եւ իբր զինուորական հարիւրապետ կը գտնուէր Գըր Շահիր: Հոն ձերբակալեցին զինք եւ Կեսարիա բերին ու բանտարկեցին: Վերջապէս, անոր ալ ճամբեցին Սվազի կողմը եւ տարագրութեան ճամբուն վրայ մեռցուցին, ինչպէս նաեւ Տօթ. Թորոս Նազլըեանը, որ ձերբակալուած վիճակի մէջ Պոլսէն բերին ու կախեցին: Թորոս Նազլըեան Էվերէկցի թունդ դաշնակցական էր, հաւատացած էր Սահմանադրութեան ու խօսքի ազատութեան եւ ամէն տեղ կը ճառախօսէր, առաջնակարգ ատենաբան, կորովի, կամքի տէր եւ անվախ անձնատրութիւն, որ իր ազատ գաղափարներուն համար նահատակուեցաւ:

Տօթ. Տեօվլէթեանը անուանի վիրաբուժ մըն էր, քննեց ոտքերս ու ըսաւ. «քանի որ ճամբորդ ես ուրիշ ընելիք մը չունիս, միայն ուր որ

ջուրի հանդիպիս, կէս ժամ պաղ ջուր թափէ ծունկերուդ վրայ»։ Ատենը եկած էր բաժանումի, ողջագորութեանք, համբուրութեանք ու բաժնութեանք, առանց գիտնալու թէ վերջին տեսակցութիւննիս պիտի ըլլար։ Կէս գիշերին 97 հոգիէն 83 հոգի գատեցին եւ երկու-երկու իրար շղթայելով կառքերու մէջ նստեցուցին, միայն ես առանց ձեռնակապի էի քանի որ կսող եւ անդամալոյծ էի. կառքերու մէջ նստելու ատեն ուտիկաններն ու ժանտարմաները սկսան մութին մէջ վերցնել եկած վերմակը, ուրիշի մը պարկը, վերջապէս ինչ որ կարող էին վերցուցին, բայց որուն պիտի բողոքես։ Մինչեւ առաւօտ սպասցուցին կառքերու մէջ, երկու կողմերնիս ձիաւոր զինուորներ շարուած, կարծես թէ դուրսէն հայ ֆետայիներ գալով մեզ պիտի ազատէին. եղած խիստ կարգադրութիւնները տեսնող մը ուրիշ կերպ չէր կրնար խորհիլ։ Հազիւ արշալոյսին կառքերը սկսան շարժիլ, իւրաքանչիւր կառք 18 հնչուն ոսկիի վարձով մինչեւ Հարսուն պիտի տանէր, մինչդեռ նախապէս 12-15 մեծիտիէի կ'երթար, ոչ թէ Հարսուն այլ Ատանա։

Միւլագիմ Բեագիմ գործի վրայ էր, ամէն մէկ կառքին երկու ժանտարմաներ կը նշանակէր, որ երկու կողմերէն երթան ու հսկեն կալանաւորները ու կը հրամայէր «տղաք եթէ ոեւէ մէկը փախչելու փորձ մը ընէ գանկէն զարկէք ու սպաննեցէք»։ Մենք կառքերուն մէջէն լսելով այս աւելորդ հրահանգը կը զարմանայինք որովհետեւ 83 հոգիներուն մէջ ոչ ոք սիրտ ունէր այդ տեսակ արկածախնդրութեան։ Վերջապէս մինչեւ իրիկուն հազիւ հաւանք մինչեւ Ինճէ Սու ուր մեզ բնակեցուցին յոյներուն վարժարանը, քիչ յետոյ տեղւոյն գայմագամը՝ Ֆուաթ մեր մօտ գալով ըսաւ, «բարեկամներ, բարի ճանապարհի ձեզ, միայն Կեսարիոյ կառավարիչ պէյին հրամանով պիտի արձանագրեն ձեր բոլորին անունները ու պիտի նշանակեն իւրաքանչիւրիդ մօտ գտնուած դրամին քանակը, ուստի հաճեցէք կարգով գալ իմ մօտ ու հեշտօրէն խօսիլ որ ես ալ արձանագրեմ»։ Ահա փսփսուկ մը սկսաւ մեր

մէջ, ու վերջապէս որոշուեցաւ որ ամէն մէկը թող իր ուզած ձեւով շար-
ժի եւ իր ուզածին պէս արձանագրել տայ իր մօտ եղած դրամը:

Հետեւեալ առաւօտուն ճամբայ ելանք ու եօթներորդ օրը հասանք
Հարսուն. չմոռնամ ըսելու թէ մեր ձեռնակապերով երբ Հարսուն հա-
սանք հոն տեսանք բարի ժանտարմա քօմանտանը, որ մեր խումբը
տեսնելուն պէս ըսաւ մեզի ընկերակցող ժանտարմաներուն, «ո՛ր է այս
էֆենտիներուն պաշտօնական թուղթը» երբ առաւ ու բանալով կարդաց
շուարեցաւ ու խօսքը մեզի ուղելով ըսաւ. «գաւակներս, ազատ էք քա-
ղաքին մէջ պտըտելու, միայն թէ երեկոյեան պէտք է ամէնքդ ներկայ ըլ-
լաք պանդոկը, որովհետեւ առաւօտ կանուխ ձեզ կառախումբով պիտի
ուղարկեմ Ատանա». շնորհակալութիւն յայտնելով բաժնուեցանք կառա-
վարիչէն ու ազատօրէն պտըտեցանք քաղաքին մէջ: Հետեւեալ առա-
ւօտուն, Ատանայէն եւ Մերսինէն մեզի դիմաւորելու եկած էին, պրն.
Գէորգ Մոստիչեան, Յովհաննէս Լուսարարեան, Գրիգոր Պալսոյիա-
րեան եւ քանի մը ուրիշներ. երբ տեսան մեր խումբը եւ իմ վիճակս, որ
հազիւ կրնայի երկու գաւազաններուս օգնութեամբ քալել, շատ յուզուե-
ցան ու սկսան բղձիկի. ըսի իրենց որ քանի մը օր առաջուայ բախտաւ-
մամբ հիմա շատ աւելի լաւ եմ. քիչ անց երկու ժանտարմաներ գալով
մեզ առաջնորդեցին դէպի կայարան, եւ մենք ազատօրէն տեղաւորու-
եցանք վակոններուն մէջ: Բարեբախտաբար Կեսարիայէն մինչեւ
Հարսուն մեզի ընկերացող ժանտարմաները բարի մարդիկ էին, եւ
տակաւին անփորձ. յամենայն դէպս որեւէ կերպով մեզ չցաւցուցին,
նոյնիսկ իմ վիճակը տեսնելով կը խղճային ու կ'օգնէին ինծի ելած
իջած ատենս: Տօքթ. Տէօվլէթեանի պաղ ջուր թափելու յանձնարարութիւ-
նը մեծ օգուտ ունեցաւ եւ օրէ օր ծունկերս զօրացան: Կեսարիայէն ի
վեր մեզմէ խոյս տուող յոյսը դարձեալ եկած էր գրաւելու իր առաջու-
ան տեղը մեր հիւանդ սրտերուն մէջ, քանի այս կողմերը չէթէներու
վախ չունէինք:

Ահա առաջին զանգակը կը հնչեցնեն. վայրաշարժը, կեանքով լի յղի կնոջ մը պէս հազիւ կայնելու կարող երեւոյթով մը, կը հեւայ շարունակ: Պաշտօնեայ մը ուշադրութեամբ կը գոցէ բաց մնացած դռները. երբ երկրորդ զանգակը կը հնչէ վարիչին «թամամ» ձայնին վրայ կը սկսինք դանդաղօրէն շարժիլ դէպի առաջ, մեր ետին թողելով խիտ պարտէզներով շրջապատուած Հարսունը ու կը մտնենք չոր ու ամայի դաշտերուն մէջ:

Մեր խումբը պաշտպանելու համար մեզի կ'ընկերակցէին երկու ժանտարմաներ, բաւական ազնիւ տղաք, որոնք սկսան մեզի հետ խօսակցիլ ու հետաքրքրուիլ ամէնուս անցեալով ու ներկայով. այս տղաքներուն բարեացակամութիւնը օգտագործելու համար սկսանք սիկարէթներ հրամցնել ու լաւ նախաճաշով մը պատուեցինք զիրենք. տղաքն ալ աւելի մտերմանալով հարցուցին «արդեօք ձեզի ի՞նչ բանով օգտակար կրնանք ըլլալ». այս պատեհ առիթը չփախցնելու համար ըսինք. «եթէ կարելի է ձեր մօտ գտնուող պաշտօնաթուղթը անգամ մը բանալով կարդանք եւ հասկնանք թէ կառավարութիւնը ինչ յանձնարքով կը դատապարտէ մեզ. մենք կը բանանք եւ կը գոցենք, մի վախնաք»: Հաւանեցան ու խոստացան որ երեկոյեան երբ Օսմանիէ հասնինք յանձնեն մեզ պաշտօնաթուղթը որ կարդանք:

Երբ Առանայի կայարանը հասանք ու կառավարման կանգ առաւ եւ դռները բացուեցան, բազմութեան մէջէն եղբայրս Տիգրան վեր ելաւ ու փաթեթուեցաւ ինծի բղձկելով ի տես իմ վիճակիս. իր օգնութեամբ վար իջայ վակոնէն ու գացինք նստելու պաշտօնեայի մը սենեակը, ուր եկան նաեւ զիս տեսնելու տիարք Գալուստ Պէյ Կիլպէնկեան, Աւետիս Պէյ Կիլպէնկեան, Լեւոն Խուպէսէրեան, որ Թալասի յայտնի Խուպէսէրեան ընտանիքէն էր, Արամ Քեահեաեան ու շատ մը ուրիշ ծանօթ կեսարացիներ: Ես շատ յուզուած ըլլալուս, խօսելու կարողութիւն չունէի, ուստի եղբօրս աներհայրը, Տիար Տիգրան Ֆրէնկեան, սկսաւ պատմել Կեսարիոյ անցուդարձերուն ու զիրենք յուզող հարցերուն մասին:

Գալուստ Պեյ Կիլպէնկեան 1911-ին ՀԲԸՄ կրթական մասնաճիւղին նուիրատուութեան կը մասնակցի նպաստելու համար Կեսարիոյ Արամեան աղջկանց վարժարանին: Նոյնպէս, Գահիրէի Կեսարիոյ Հայրենակցական Միութեան հետ միասին նեցուկ կը հանդիսանայ 1928ին ստեղծուած Ազգային Խնամատարութիւն անունով յանձնաժողովին, որ յանձն առած էր որբանոցներու եւ կարօտեալներու խնամատարութիւնը, երբ Քէմալական կառավարութիւնը նոր հարուած մը տալով գրաւած էր բոլոր ազգապատկան կալուածները: Հինգ տարի շարունակ Կեսարիոյ որբերուն համար 500 ոսկի տրամադրած է, նաեւ զանազան կառուցողական եւ խնամատարական ազգային գործունէութիւններու մասնակցած: Հետագային, համաշխարհային դրամատիրական հրապարակին վրայ ունեցաւ հոչակատր անուն իբր միլիոնատէր եւ քարիւղի համաշխարհային առետուորի մէջ կարելոր դեր կատարող անձ: Զինադադարէն յետոյ ջարդէն ազատած եւ անապատները տարագրուած կեսարացիներէն մէկ մասը երբ երկիր վերադարձաւ, կոչ ուղղեցին աշխարհի չորս կողմը սփռուած իրենց հայրենակիցներուն որ անյապաղ օգնութեան ձեռք երկարեն տարաբախտ իրենց հայրենակիցներուն: Պոլսոյ մասնաճիւղը շուտով գործի անցաւ, եւ Դեկտ. 18, 1918 Կէտիկ Փաշայի Ս. Մեսրոպեան վարժարանի սրահին մէջ հանդիպման ընթացքին յանձնախումբ մը կազմուեցաւ նպատակ ունենալով հայրենակիցները փրկել ողբալի կացութենէն. այս յանձնախումբի անդամներէն էր Աւետիս Պեյ Կիլպէնկեան:

Նոյն գիշերը, ժանտարմաները իրենց խոստումը յարգելով մեզի յանձնեցին իրենց մօտ գտնուող պաշտօնական թուղթը գոց պահարանի մէջ. մեր ընկերներէն Փոքրատես Ժամկոչեան պահարանը զգուշութեամբ բանալով կարդաց պարունակութիւնը ու դարձեալ գոցելով ետ յանձնեց ժանտարմաներուն: Թուղթին պարունակութիւնը մեղմ ու բոլորիս նպաստաւոր էր, մօտաւորապէս հետեւեալ բովանդակութեամբ. «այս 83 անձերը թէեւ կապ մը չունին անբաղձալի տարրերու

հետ, բայց մի գուցե մեջերսին կասկածելիներ գտնուին, առ այդ՝ որոշուած է ժամանակի մը համար գանոնք Հալէպ արքսոքել»:

Այդ գիշեր Օսմանիէի խումբը շատ ուրախ էր մահուան կասկածները փարատած ըլլալուն համար. յոյսի մոգական լապտերը որոշապէս կը շողար Հալէպի հորիզոնին վրայ: Հետեւեալ առաւօտ հայ կառապաններով ճամբայ ելանք դէպի Հասանալէյի Ատանայի գաւառներէն մին Թուրքիոյ միջերկրականի շրջանը, ուր գիշեր մը մնալով շարունակեցինք ճամբան դէպի Հաճօղլու, քանի որ տակաւին անկէ առաջ կառախումբ չկար. այս ճամբուն վրայ կը հանդիպէինք շատ մը հայ գործաւորներու, որ կ'աշխատէին ճամբուն երկայնքը, եւ անոնցմէ իմացանք թէ քանի մը չէթէի խումբեր կը գտնուին այդ լեռներուն մէջ, ուստի պէտք էր շատ զգոյշ ըլլալ անոնց տեսութենէն խուսափելու համար. մեզ ընկերակցող ժանտարմաներն ալ պատուոյ խօսք տուին թէ եթէ երբեք այդպիսի վտանգ մը պատահի իրենց բոլոր կարելի միջոցները ի գործ պիտի դնեն չէթէները սիրաշահելու համար: Վերջապէս կէսօրէն առաջ հասանք Հաճօղլու, երկու ժամ սպասեցինք մինչեւ որ կառախումբը նորէն ճամբայ ելաւ. հոս մեր խումբէն քանի մը հոգի առարկութիւն ըրին թէ իրենց մօտ շոգեկառքի դրամ չունին. շուտով հանգանակութիւն մը ըրինք եւ դրամը ապահովեցինք, այս դէպքը առաջինը չէր, Կեսարիայէն ի վեր այդ տեսակ հանգանակութիւններ կ'ընէինք ամէն օր:

Երեկոյեան հասանք Հալէպ: Օսմանեան կայսրութեան շրջանին, Հալէպ կը տարածուէր մինչեւ դէպի հիւսիս եւ կ'ընդգրկէր Մարաշի, Այնթապի եւ Ուրֆայի քաղաքները, որոնք ընդհանրապէս թրքախօս էին, սակայն մեծ մասամբ արաբախօսներ ալ կային եւ բաւական մեծ թիւով հայախօս փոքրամասնութիւն մըն ալ կը նկատուէր: Պոլիսէն ետք Հալէպ երկրորդ տեղը կը գրաւէր, սակայն 1869ին Սուէզի ջրանցքին բացուիլը պատճառ կը դառնայ Հալէպի տնտեսութեան անկման եւ Դամասկոս, որ արդէն մրցակիցն էր Հալէպի, կը խլէ մայրաքաղաքի տիրոջնը:

պատմականօրէն եւ մշակոյթի անկիւնէն դիտուած, Հալէպ իր քոյր քաղաքներով աւելի մօտ էր անաթօլիայի քան թէ Դամասկոսի. այս երեւոյթը մինչեւ այսօր ալ կը յայտնաբերուի Հալէպի եւ Դամասկոսի միջեւ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին, Սեվրի դաշնագիրը Հալէպի գաւառները կը յանձնէ նոր հիմնուած Սուրիոյ, մինչ Կիլիկիան կը խոստացուի Ֆրանսային, որ պիտի հաստատէր հայկական պետութիւն. բայց երբ Աթաթուրք ազատագրական պատերազմ մղեց, Հալէպի բոլոր գաւառները ինչպէս նաեւ Կիլիկիան գրաւեց եւ միացուց Թուրքիոյ. արաբ եւ քիւրտ տեղացի բնակիչները, որոնք կ'ուզէին ձերբազատուիլ ֆրանսական տիրապետութենէն, օգնեցին, ինչ որ դժբախտ հետեւանք մը ունեցաւ Հալէպի համար, որովհետեւ կորսնցուց իր բոլոր գաւառները, որոնք մեծապէս կը նպաստէին իր տնտեսութեան, ի բացառեալ Ալեքսանտրէթէն: Սակայն, 1939ին կացութիւնը աւելի կը ծանրանայ եւ Ալեքսանտրէթը նոյնպէս կը միացուի Թուրքիոյ եւ այսպէս Հալէպը կը գրկուի իր նաւահանգիստէն եւ կը մնայ Սուրիոյ մեկուսացման մէջ:

Շուտով հոն կ'ազմուած յանձնախումբի անդամները, որ եկող գաղթականներուն պէտք եղած օգնութիւնը տալու պաշտօն ունէին, մեզ դիմաւորեցին եւ տեղաւորեցին պանդոկներու մէջ. ի միջի այլոց կը յիշեմ տիարք Գառնիկ Ճիկաճին, Յակոբ Պարսումին, Կարապետ Ապամունին, եւ քանի մը ուրիշներ, որոնք յաջորդ առաւօտուն բոլորիս երաշխաւոր ըլլալով մեզ ազատ թողուցին. մեզմէ ոմանք մնացին պանդոկներուն մէջ, եւ ոմանք առանձին սենեակներ վարձելով հաստատուեցան այլ եւ այլ թաղերու մէջ: Միւս կողմէ, մեր հայրենակից՝ Պրն. Միհրան Թաքըճեան, առաջին օրէն սկսաւ հոգիով ու մարմնով աշխատիլ մեր բոլորին հանգիստը ապահովելու համար. ան իսկապէս մեր պահապան հրեշտակն էր, նամակ, հեռագիր ու դրամ միմիայն իր միջոցաւ կը ստանայինք. խեղճ բոլորովին մոռցած իր հանգիստը կը վազեր նամակատուն ու անկէ ալ դրամատուն, զանձելու

համար իր հասցեին ուղղուած դրամները ու կը յանձնէր տէրերուն: Հակառակ մեր ստիպումներուն որեւէ վարձատրութիւն չընդունեց իր այս անգին ծառայութիւններուն համար. մինչեւ վերջին օրը ազնիւ եղաւ առ յաւետ երախտապարտ ձգելով բոլոր կեսարացիները:

Բարեբախտաբար ոտքերս կամաց-կամաց կը լաւանային, եւ ծունկերս կը զօրանային, այնպէս որ Հալէպ հասնելէս գրեթէ 15 օր վերջ, սկսայ միայն մէկ գաւազանով պտըտիլ: Այդ թուականին Հալէպ Օթել Պարոն կը բնակէր գոլէճական ընկերոս, Պրն. Թորոս Գոյումճեանը իր ընտանիքով. յաճախ կ'այցելէի զինք, եւ ան մանրամասնօրէն պատմեց թէ ինչպէս մեր Հալէպ հասնելէն 15 օր առաջ, Զոհրապ եւ Վարդգէս որ Հալէպ կը գտնուէին դրկուած էին անյայտ տեղ մը եւ այնտեղ նահատակուած: Ազնիւ բարեկամս շատ կը ցաւէր, որ Զոհրապի ընդդիմութիւնը պատճառ եղած է որ Պրն. Օսնիկ Մազլումեանի կողմէ մեծ զոհողութիւններով կազմակերպուած փախուստի միջոցները ջուրը իյնան: Վարդգէս բաւական համամիտ գտնուեւ էր, բայց Զոհրապ առարկէր էր ըսելով թէ, “եթէ փախչելու ըլլանք, ազգը շատ մը վայրագութիւններու կ'ենթարկուի”: Խեղճ Զոհրապ, անշուշտ չէր զիտեր թէ զինքը Յուդայի պէս համբուրելէ ետք ձերբակալել պիտի տար իժաձին Թալաթը:

Գրիգոր Զոհրապ անձամբ մասնակցած էր հայկական խնդրի առնչութեամբ իթթիհատին եւ պատրիարքարանին միջեւ կատարուած բանակցութիւններուն. ան շատ լաւ ըմբոնած էր կացութիւնը եւ նախատեսած էր սպառնացող վտանգը, որմէ փրկուելու համար հզօր ճիգ մը ընելու մատնանիշը ըրած էր, որովհետեւ ընդհանուր պատերազմը իթթիհատներուն ձեռքերը ազատ թողած էր իրենց վրէժխնդրութիւնը յագեցնելու: Այդ իսկ պատճառաւ, հայ ընտրանիին եւ դրամատէրերուն միջոցաւ շատ մը աշխատանքներ կատարած էր: Իր ջանքերուն արդիւնքն էր Նոյեմբեր 7, 1914ին պատրիարքական շրջաբերականը, որ կը թելադրէր հայ ժողովուրդին իր հայրենասիրական անհրաժեշտ պարտական-

նութիւնները կատարել, եւ ամէն տեսակի զոհողութիւն ընել փառքի ու պատիւի բարձրացնելու Օսմանեան գահը: Նաեւ իր ջանքերով հայկական դրամատան նախաձեռնութեամբ հանգանակութիւն կատարուեցաւ շարժուն հիւանդանոց մը տրամադրելու բանակին, եւ անմիջապէս 150 անկողին տրամադրուեցաւ վիրատրներուն համար հայկական ազգային հիւանդանոցին մէջ, ինչպէս նաեւ 10,000 զոյգ գուլպայ նուիրուեցաւ թուրք բանակին, Կիլիկիան այրիներուն կողմէ. Բերայի արհեստանոցին մէջ հիւանդապահութեան դասընթացքներ հաստատուեցան:

Մեր Կեսարիայէն մեկնելէն շաբաթ մը վերջ, 54 հոգինոց նոր խումբ մը ճամբայ կը դրուի ճիշդ մեզի պէս. այդ խումբին մէջ էր նաեւ մեր սիրելի Միհրան Դաքըճեանի եղբայրը, Յարութիւնը, բայց հակառակ շատ մը սպասումներու այդ խումբը Հալէպ չհասաւ եւ մեր կասկածները հետզհետէ իրականանալ սկսան: Այդ 54 հոգիներէն վերջ 134 հոգի եւս ճամբայ ելած են, բայց ասոնք ճիշդ մէկ ամիսէն հազիւ հասան Հալէպ, մինչ մենք 12 օրէն եկած էինք. այս վերջին խումբէն երեք հոգի ճամբան բնական մահով մեռած էին, Կեսարիոյ արժէքաւոր ուսուցիչներէն, Հայկազ Եագուպեան, վաճառական Յարութիւն Թէլեան եւ Վահան Լօրտիկեան. իսկ խումբի յապաղման պատճառը երբ հարցուցինք ըսին թէ “մեզի ընկերացող ոստիկաններն ու ժանտարմաները մեզ բոլորս կողոպտելու նպատակով երեք անգամ շրջան ըրին միեւնոյն գիծի վրայ, եւ վերջապէս իրենք ալ ձանձրանալով մեզ Հալէպ հասցուցին”: Նոյնպէս պատմեցին թէ ինչպէս այդ 54 հոգիները չէթէներուն կողմէ խողխողուեցան:

Հալէպ օր ըստ օրէ խճողուիլ սկսած էր ամէն կողմէ եկող գաղթականներով. ատոր համար կառավարութիւնը կ'աշխատէր նոր եկողները քաղաք չմտցնել եւ ըստ բախտի ուղղակի կայարանէն դէպի Տէր Զօր եւ կամ դէպի Հաւորան կը դրկէր: Տէր Զօր, Սուրիոյ անապատի սիրտը, ցեղասպանութեան տարիներուն վերածուած էր համա-

կեդրոնական վայր ուր հազարաւոր հայերու գաղթականութեան ճանապարհը եղած էր:

Օր մը մեր ընկերներէն փաստաբան՝ Պրն. Արամ Մնտիկեան մեր մօտ գալով իմացուց թէ, կաթոլիկ եւ բողոքական ընտանիքները պիտի չտարագրուին, եւ գացողները ետ պիտի վերադառնան: Արամ Մնտիկեան Միացեալ Ուսումնարանէն շրջանաւարտ ըլլալէն յետոյ Պոլսոյ իրաւագիտութեան վարժարանը աւարտած էր եւ վերադարձած էր Կեսարիա ուր ուսումնական խորհուրդին մաս կազմելով տարած էր ազգային գործունէութիւն եւ ուսումնարանի մէջ կը դասախօսէր իրաւագիտութիւն եւ քաղաքացիական գիտութիւն. զինադադարէն ետք Կիլիկիա վերադարձած էր եւ լծուած՝ թուրք ջարդարարները հետապնդելու գործին: Այնտեղ ընտրուած էր Ազգային Միութեան անդամ եւ իր անդամակիցներուն հետ Կիլիկիայէն վտարուած եւ Պոլիս հաստատուած էր իբր փաստաբան, եւ անդամակցած էր ազգային խնամատարութեան. տարագրուած էր Տերա՛ա 1915ին, իսկ տարագրութենէն ետք հաստատուած էր Կ. Պոլիս: Բէմալականներու Պոլիս մտնելէն ետք հաստատուած էր Նիւ Եորք եւ զբաղուած վաճառականութեամբ:

Ուրախալի լուրը ստուգելու համար իսկոյն ուղղուեցայ Գրեմյոր Գունտաքճեանին տունը, որ Կեսարիոյ բողոքական համայնքին ազգապետն էր: Երբ ներս մտայ, ինք նստած կը խօսակցէր Հաճի Մեսիա Գասապեանի, Յակոբ Ամանեանի եւ Գառնիկ Պախտիարեանի հետ: Մեսիա Գասապեան Ս. Կարապետ վարժարանի խնամակալ մարմնի անդամ էր: Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան այս խնամակալ մարմնի ջանքերով, ապահոված էր տեղական նպաստներ անվերջ դիմումներ ընելով բարեսէր անձերու, որոնք քսանի չափ որբեր իրենց հովանաւորութեան տակ առած էին. Յակոբ Ամանեան, որ ՀԲԸՄ Կեսարիոյ մասնաճիւղի լսարան-ընթերցարանի մասնախումբի անդամ էր, Գառնիկ Պախտիարեան, որ տարագագործական ապրանքներու անմրցելի գլխաւոր վաճառականներէն էր, որ վերջը ինքն ալ տարագրուեցաւ:

Քիչ վերջ Հալէայի պատուելին ներս մտաւ եւ ուրախութեամբ շնորհաւորեց ներկաները, եւ միեւնոյն ժամանակ փափաք յայտնեց որ անմիջապէս ցուցակը պատրաստեն Կեսարիայէն եկած բոլոր բողոքական գաղթականներու: Պատուելին մօտենալով ըսի. «պատուելի գիտէք որ ես ուրիշներէ աւելի տառապած ու չարչարուած եմ, ու տակաւին ոտքերուս վրայ չեմ կրնար քալել, արդեօք կարելի՞ է որ զիս ալ ձեր ցուցակին մէջ արձանագրէք». մարդը ինծի նայեցաւ եւ առանց այլ եւ այլի ըսաւ որ եթէ Գունտագճեան էֆէնտին հաւանութիւն տայ եւ հաստատէ ինչո՞ւ չէ: Բայց Գունտաքճեանը արդէն անկարելի է ես սուտ չեմ կրնար խօսիլ ըսած է քանի որ դուք ոչ մեր եկեղեցիին կը պատկանիք ոչ ալ տուրքերուն կը մասնակցիք: Սեպէ որ այդպէս է ըսի, չէ՞ք ուզեր ձեր մէկ խօսքով զիս ազատել. ոչ, սուտ չեմ խօսիր ըսաւ. այդ պատասխանին վրայ իսկոյն դուրս ելայ «ճշմարտախօս ազգապետ»ի սենեակէն եւ ուղղուեցայ դէպի Պապ էլ Ֆարաժ, ազատութեան դարպաս, Հալէա քաղաքի ինը դարպասներէն մէկը, կարեւոր խաչմերուկ մը քաղաքէն դուրս կամ ներս երթելու համար. հոն Համբար Պէրպէրեան զիս դիմաւորելով ըսաւ. «լսեցի՞ր Կեսարիայէն ուրիշ ընտանիքներ եւս կը հանեն եղեր», ահա ընտանիքէս ստացած հեռագիրս ուր գրուած է «շաբաթ մը մենք ալ պիտի ելլենք», քանի մը ժամ վերջ նոյն իմաստ հեռագիրները շատցան, գրեթէ բոլորս նոյն բովանդակութեամբ հեռագիրներ կը ստանայինք մեր ընտանիքներէն:

Մեր երկինքը դարձեալ խաւարիլ սկսած էր. մեզմէ ոչ ոք կրնար հաշտուիլ մեր ընտանիքներուն Կեսարիայէն մինչեւ Սուրիա գալու գաղափարին հետ, բայց ինչ ընելու էինք այս անակնկալ կացութեան առջեւ, մինչեւ իրիկուն քանի մը անգամ հաւաքուելով ժողովներ գումարեցինք առանց որոշ եզրակացութեան մը յանգելու. վերջապէս որոշեցինք որ ամէն մարդ ազատ ըլլայ իր ուզած ձեռով հրահանգելու իր ընտանիքին: Մինչ այդ քանի մը ընտանիքներ գալով նոր լուր մը բերին ըսելով թէ՝ ոստիկանութեան կողմէ ազդ մը փակցուած է եկեղե-

ցիին դրան վրայ յայտարարելով թէ Հալէպ գտնուող բոլոր Կեսարացի գաղթականները պէտք է թուականէս երեք օր վերջ առաւօտուն ներկայ գտնուին կայարանը մեկնելու Հալէպէն, իսկ եթէ այս հրամանին հակառակ շարժելու ըլլան պիտի յանձնուին պատերազմական ատենանին: Սակայն, դէպի ուր երթալու այդ կէտը անորոշ էր. ահա հարուած մը եւս որ ռումբի պէս պայթեցաւ բոլորիս ուղեղին մէջ. ամէնքս շուարած մնացինք այս անակնկալ հրամանին դիմաց. ինչո՞ւ էր այս հրամանը, չէինք գիտեր. կէսօրին, արդէն իսկ ոստիկանները սկսած էին կեսարացիները ձերբակալելով դրկել անորոշ ուղղութեամբ: Այսպիսով մէկ ամիսէ ի վեր Հալէպ անցուցած խաղաղ կեանքերնիս մէկ անգամէն փոթորկած էր. կեանքի եւ մահուան ճամբայ մը կը բացուէր մեր առջեւ քանի որ մի քանի օր առաջ Ճարապլուսի կայարանէն եկած հայ ընտանիք մը յուզումով պատմած էր թէ ինչպէս բոլոր ճամբու երկայնքին հոտած ու նեխած դիակներ փռուած էին. ուրեմն եթէ այդ կողմերը երթալու ըլլայինք, յոյս չկար, իսկ միւս կողմը նոյնպէս անծանօթ էր մեզի, ուստի յուսահատութեամբ որոշեցինք դիմաւորել մեր ճակատագիրը: Ճարապլուսը Սուրիոյ քաղաքներէն մէկն է, որ կը գտնուի Եփրատ գետի եզերքը, թուրք-սուրիական սահմանին հարաւը: Վերջին գիշերն էր, առաւօտեան մնաք բարով պիտի ըսէինք Հալէպին ու մեզի համար անձնուիրաբար օգնող բարեկամներուն:

Հանրային տուրք հաւաքող պաշտօնեաներէն, Պրն. Թոսպատ ինծի կը պատուիրէր ըսելով որ ուր ալ երթաս, աշխատէ շէյխերուն հետ բարեկամանալ որպէսզի պաշտպանեն քեզ. ուրիշներ նոյնպէս տարբեր միջոցներ կ'առաջարկէին: Վերջապէս, կը զգայինք թէ կեանքը կամաց-կամաց խոյս կու տար մեզմէ, ու մահուան ուրուականը կը հալածէր մեզ:

Առաւօտ կանուխ կը կապեմ բոլոր հարստութիւնս, անկողինս կազմող փոքրիկ կարպետ մը եւ քանի մը ուրիշ իրեր, եւ կ'իջնեմ բակ մէկ ամիսէ ի վեր բնակարանս եղող, հայ կաթոլիկ երկու յիսուննոց ազնիւ օրիորդներու տան վերի սենեակէն. անոնք ալ թաց աչքերով

սկսան հետևիլ իմ շարժումներուս, որովհետև գիտէին թէ ինչ անձանօթ ճակատագիր դիմատրեղու կ'երթամ:

Շատ յուզիչ էր իմ տանտիրուհիներուս հետ մնաք բարովի արարողութիւնը. մին լալով կը խնդրէր ինծմէ որ վերջին անգամ ըլլալով խմէի ափսէի մը վրայ հրամցուած գաւաթ մը կաթը, իսկ միւսը կ'ուզէր բարակ մէկ շղթայով խաչ մը անցնել պարանոցիս որպէսզի պահպանուէի չարերու հարուածներէն: Իրենց այսքան բարի ու ազնիւ վերաբերմունքին գոհացում տալու համար, իսկոյն խաչը առնելով շապիկիս տակէն վիզս անցնելով խաչակնքեցի: Ալ ազատած էի, որովհետև յանկարծ անոնց դիմագիծները փոխուած ու հանգիստ երեւոյթ մը ստացած էին. ի տես այս փոփոխութեան, իմ ալ ներսէս նոր յոյս մը արթննալ սկսաւ, ուստի ինձ երկարած կաթը եւս խմեցի ու ձեռքերնին թօթուելով մնաք բարով մը արտասանելէ վերջ, դրան առջև սպասող կառքին մէջ նետուեցայ, մինչ ետեւէս կը պոռային շարունակ՝ Աստուած ձեզ հետ:

Երբ կայարան հասայ, բոլոր մերինները հոն էին, ծանօթներ ու բարեկամներ, որոնք եկած էին բարի ճանապարհի մաղթելու: Ամէնքս տխուր էինք եւ տակաւին չէինք գիտեր թէ ուր պիտի երթայինք. դժբախտաբար կայարանի պաշտօնեաներն ալ բան մը չէին ըսեր բացի «չենք գիտեր»էն: Ոստիկանները մեզ վակոններու մէջ տեղաւորել եւ ներկաներուն վերջին մնաք բարովը ըսելէ ու ողջագոյրուելէ ետք տեղաւորուեցանք վակոններու մէջ միշտ վերջին ակնարկներ փոխանակելով հոն մնացողներուն հետ:

Ահա առաջին, երկրորդ ու երրորդ գանգը ու կառաշարը շարժեցաւ դէպի առաջ, երկու կողմերէն սեւ մուխ մը տարածելով, մինչ մենք ետ կը նայէինք օդին մէջ շարժելով մեր թաշկինակները, ներսէս ալ մեր սիրտերը կը շարժէին քանի կառաշարը կը հեռանար Հալէպէն: Ամէնքս տխուր նստած կը խորհէինք մեր անորոշ կացութեան վրայ: Մեր մէջ կային երիտասարդներ, որոնք ընտանեկան հոգ չունէին,

բայց մենք այլազան հոգեր ու տարբեր մտածումներ ունեինք. օրինակ ես կը խորհէի թէ տարիքոտ մայրս, երիտասարդ կինս ու երեք փոքրիկ զաւակներս արդեօք ինչպէս ճամբայ պիտի ելլեն ու հասնին Հալէպ եւ կամ այլուր. երկար կը խորհէի սակայն ոչ մէկ եզրակացութեան կրնայի գալ. այս հոգեկան խառն մտածումներու առնչութեւ պաշարհագրականօրէն ալ աւելի ու աւելի հեռանալով ընտանիքէս, կը մտածէի նաեւ որ եթէ ողջ մնալու ըլլայինք արդեօք ինչ միջոցներով պիտի կարողանայի կապ հաստատել ընտանիքիս հետ, ահա ամենէն խրթին հարցը որ կը խթանէր մտածումներս եւ կը յուսահատեցնէր զիս:

Ժամերը կ'անցնէին, կառաշարը կանգ կ'առնէր կայարանէ կայարան, բայց մենք անխօս թաղուած մեր անձնական մտորումներու ովկիանոսին մէջ, Գոլոմպոսին պէս հորիզոններ կ'որոնէինք յոյսի նշոյլ մը տեսնելու, որը դժբախտաբար չկար: Պահ մը ըսին թէ Համա հասած ենք, Սուրիոյ չորրորդ քաղաքը: Ամենքս ինքնաբերաբար պատուհաններէն դուրս նայեցանք, տեղացիները խումբ-խումբ կայարան եկած էին մեզ դիտելու, ըսելով «մուսաճիր էրմէն» (տարագիր հայեր), կարծես թէ գառազեղներու մէջ փակուած վայրենի կամ ընտանի անասուններ եղած ըլլայինք:

Երբ Համայէն հեռացանք մեր խումբի ճամբորդները քիչ-քիչ խօսակցելու սկսան իրարու հետ մեր անորոշ կացութեան մասին. վերջապէս հասանք Հոմս եւ այնտեղ նոյն տեսարանը կրկնուեցաւ, նոյն «մուսաճիր էրմէն»ով: Հոմս Սուրիոյ երրորդ քաղաքն է՝ Դամասկոսէն 162 քիլօմէթր հիւսիս, կեդրոնական կապն է Միջերկրական ծովուն հետ. Հոմսի մէջ կը գտնուի «Գրակ տէ շըվալիէ»ի բերդը, որ համաշխարհային ճանաչում ունի: Արձանագրութիւնները կը նշեն թէ Հոմսի պատմութիւնը երեւան եկած է Քրիստոսէ առաջ առաջին դարուն:

Մեզմէ առաջ մեր անունը հասած էր արդէն, եւ տեղացիները խումբերով եկած կ'ուզէին յագեցնել իրենց հետաքրքրութիւնը «մուսաճիր էրմէն»ի մասին. կը մտածէի թէ կերպով մը անոնք ալ իրաւունք

ունէին, որովհետեւ ոչ իրենք եւ ոչ ալ իրենց պապերը տեսած էին այսպիսի խայտառակութիւն մը: Մարդոց դիմագիծերէն կարելի էր գուշակել թէ կ'արգահատէին մեր վրայ, եւ իրենցմէ ոմանք մօտենալով ճապաղ թրքերէնով մը կը հարցընէին թէ «բոլորդ ալ կառավարութեան դէմ ապստամբած Զէյթունցիներ էք»: Անշուշտ տարիներ շարունակ լսելով Զէյթունի պատմութիւնը, անոնք ալ իրազէկ եղած էին եւ մեզ ալ Զէյթունցի ապստամբներ կը կարծէին: Մեր ժխտական պատասխանէն իրենք ալ սկսան զարմանալ ու հարցնել թէ ուրեմն ինչո՞ւ մեզ կը տեղահանեն. հարցում մըն էր որուն պատասխանը ժամանակի Աստուածն անգամ տալու անկարող էր, ալ ուր մնաց մենք:

Զէյթուն հայկական տարածք էր, որ հիմա կը գտնուի Թուրքիոյ հարաւ արեւելեան կողմը. ինքնապաշտպանութեան համար հայերը Օսմանեան կայսրութեան եւ վերջն ալ թուրքիոյ բանակին հետ բախումներ ունեցած են, 1878 եւ 1895ի համիտեան ջարդերու ատեն, եւ վերջապէս 1914-1915ին երբ թրքական բանակը ծանր հրետանիով ոմբակոծած է քաղաքը, մարդկային ծանր վնասներու ենթարկած է ու այրած է գիւղերը:

Կառաշարը շարունակեց յառաջանալ ամայի դաշտերու մէջէն. քանի մը ժամ ետք յանկարծ կ'անգ առաւ եւ բարձրաձայն պոռչտուք մը լսուեցաւ, «կրակ կ'այ, կրակ կ'այ». ակնթարթի մը մէջ բոլոր ուղեւորները դուրս թափուեցան ամայի դաշտը, եւ տեսանք թէ կառաշարին ճիշդ ետեւի վակոնը կ'այրի. դժբախտաբար սոսկալի հովի մը պատճառաւ իսկոյն կրակը տարածուեցաւ երկրորդ եւ երրորդ կից վակոններուն, մինչ պաշտօնեաները կ'աշխատէին վակոնները իրարմէ բաժնել: Տեսարանը սարսափելի յուզիչ էր, հրեղէն կարմիր լեզուներ, օձապտոյտ գալարուելով մերթ դէպի վեր ու մերթ դէպի բոլորտիքը կ'երկարէին ճարճատելով եւ ճքրտալով շարունակ, արագօրէն մոխրացնելով վակոններուն մէջի պարունակութիւնը, որոնք այնթապցի գաղթականներուն կը պատկանէին: Խեղճ այնթապցիները, խելագա-

րուած երեւոյթով, խարոյկավառ վակոններու շուրջ կը պոռային ու կու
լային ողբալով իրենց սեւ ճակատագիրը: Վերջապէս, առջեւէն ու
ետեւէն երեք այրող վակոնները անջատելով, թոյլ տուին որ կրակը
լափէ ու մոխրացնէ թէ վակոնները եւ թէ մէջի գոյքերը:

Այնթապ թուրքիոյ հարաւ արեւելեան կողմը գտնուող քաղաք
մըն է, Ատանայէն երկու հարիւր քիլոմէթր դէպի հիւսիս արեւելք եւ
հարիւր քիլոմէթր Հալէպի հիւսիսը:

Մարդ քարէ սիրտ ունենալու էր դիմանալու գայրոյթով լի լաց ու
ողբերու այն տեսարանին, որ գոյքերու տէրերը ունէին ի տես իրենց
հին հարստութեան վերջին մնացորդներու մոխրացումին: Մի գուցէ
Աստուած ալ վերի կապոյտէն դիտելով ամչցած է այս անտեղի աղէտը
հասցուցած ըլլալուն համար: Ճիշդ չորս ժամէն հազիւ կարողացանք
ճամբան շարունակելու համար տեղերնիս գրաւել, որովհետեւ բաւա-
կան մեծ ջանքերով գիծէն դուրս նետեցին երկաթի մնացորդները եւ
գոյքերու մոխիրները: Կէս գիշերէն քիչ անց հասանք տեղ մը որ Ռա-
յաք է ըսին, ու վար իջանք ու իջեցուցինք նաեւ մեր գոյքերը: Ռայաք,
Լիբանանի Պէքա դաշտավայրին մէջ գտնուող Զահլէ քաղաքին մօտ
քաղաք մըն է: Մութին մէջ չէինք գիտեր ուր պիտի երթայինք, բայց
շուտով մեզ շրջապատեցին անծանօթ անձեր որոնք մեզմէ առաջ հոն
եկած ու բնակութիւն հաստատած հայ գաղթականներ էին:

Հոն ծանօթացայ Պրն. Հայկազուն Պզտիկեանին ու Ատալեան
երկու եղբայրներուն. իսկոյն զիս իրենց վրանը տանելով հիւրասիրե-
ցին ազնուաբար: Անշուշտ ամէն մարդ իր կեանքի պատմութեան մէջ
կ'ունենայ դէպքեր զոր երախտագիտութեամբ կը յիշէ միշտ՝ ինչպէս այդ
գիշերուայ Պզտիկեանի եւ Ատալեաններու ասպնջականութիւնը: Բաւա-
կան աստանդական խօսակցութիւններէ վերջ, չորսս քով քովի երկն-
ցանք վրանին տակ. իրենք, վարժ ըլլալով այդ կեանքին, շուտով քնա-
ցան, բայց ես կեանքիս մէջ առաջին անգամն էր որ վրանի մը տակ կը
պառկէի, միւս կողմէն մտքիս մէջ հազար ու մէկ տեսակ մտածումներ

արգելք կ'ըլլային քնանալու: Վերջապէս, անլի երեսակայելով քան թէ քնանալով առաւօտ եղաւ, իսկոյն ոտքի ելայ ու հիւրնկալներու սրտագին շնորհակալութիւն յայտնելով մեկնեցայ, խոստանալով դարձեալ անհանգստացնել զիրենք: Երբ մեր ընկերներուն քով գացի, թէւ շատեր տակաւին կը քնանային, բայց շատեր ինծի պէս անքուն գիշեր մը անցուցած էին:

Գիշերը երբ Պզտիկեաններուն հետ կը խօսակցէիմք, ինծի իմացուցած էին թէ հոն Մումայէտ անունով ծովային սպայ մը սեւեքեաթի (փոխադրութեան) պաշտօնեայ է. առանց մէկու մը լուր տալու, ուզեցի այդ մարդուն հանդիպիլ բարեկամանալու մտօք, բայց շատ կանուխ ըլլալով, որոշեցի պտոյտ մը կատարել գաղթականներու վրանաքաղաքը. ամէն քաղաքացի իրեն համար շրջանակ մը կազմելով խումբ-խումբ տեղատրուած էին ընդարձակ դաշտի մը մէջ: Հոս ատանացիներ, հոն այնթապցիներ, քիչ մը անդին մարաշցիներ, անլի հեռուն սիսեցիներ ու հաճնցիներ եւ գրեթէ բոլոր քաղաքացիները իրենց ներկայացուցիչները ունէին:

Բաւական պտտեցայ, ես իրենց՝ իրենք ալ ինծի հարցումներ ուղղելով զիրար հասկցանք. ամէնքը կը հրաւիրէին նախաճաշի, ալ չեմ գիտեր ձեռքիս գաւազան՝ը թէ Հալէպ կարուած նոր հագուստս զիս ամէնուն համակրելի կը դարձնէր, այլապէս զիրար նոր տեսած ու ինքնութեամբ անծանօթ մարդիկ ինչո՞ւ առաջին տեսակցութեամբ հին ծանօթներու նման պիտի վարուէին հետս: Երբ բարեւեցի զինք, ժպտաց, անունը հարցուցի եւ միեւնոյն ժամանակ ինքզինքս ներկայացուցի, ըսաւ «ես այնթապցի Գէորգ Գրաճեանն եմ». քանի մը խօսք փոխանակելէ ետք ուզեցի բաժնուիլ, յանկարծ ձեռքէս բռնեց ըսելով «ո՞ր կ'երթաք, ես կեսարացիներու հետ աղ ու հաց ունեցած եմ ուստի կը փափաքիմ ձեզի հետ նախաճաշ մը ընել, կը յուսամ չէք մերժեր զիս.» Գէորգ աղան այնքան անկեղծ ու բնական կ'արտայայտուէր որ մէկէն ամչցայ հրաւերը մերժելու եւ վրանէն ներս մտնելով զիս իր տիկնոջ

ներկայացնելով «էֆենտին նախորդ գիշեր եկեր է.» ըսաւ: Տիկինը նոյնպէս, զուարթ դէմքով պատշաճ պատասխան մը տուաւ խնդրելով որ մաքուր ու կոկիկ փռուած նահապետական բազմոցի մը վրայ նստին. քիչ վերջ վրանէն ներս մտաւ ուրիշ ծերունի մը գոր Գէորգ աղան ներկայացուց ինծի ըսելով. «եղբայրս է, Թորոս Գրաճեան». հագի քանի մը խօսք փոխանակած էինք, երկու հոգի եւս եկան, այս անգամ Թորոս աղան ներկայացնելով ըսաւ, «Յովհաննէս Սահաթեան եւ Լեւոն Նազարեան»: Մեր մէջ ընթացող հաճելի զրոյցները, զիս բոլորովին մոռցնել տուին գիշերուայ յոռետեսութիւններս ու սրտի սեղմումներս: Քիչ վերջ ցած սեղանի մը վրայ տիկինը ծածկոց մը փռեց եւ սեղանին վրայ դրաւ Այնթապի պանիր, թուզի անուշ, լաւաշ հաց եւ թէյի մաքուր գաւաթներ: Ի տես կանոնաւորութեան, եզրակացուցի թէ անպատճառ Այնթապ բախտատաբար Կեսարիայէն ատլի մօտ ըլլալուն Հալէպի, կրցեր էին պէտք եղած քանակութեամբ ուտեստեղէն եւ մի քանի կարասի բերել իրենց հետ, եւ կամ կառավարութիւնը թոյլատու գտնուած էր իրենց նկատմամբ:

Նախաճաշը շատ հաճելի անցաւ. քաղաքականութեան եւ պատերազմի մասին մեր ըրած խօսակցութիւններէն ի նպաստ մեզի հետեւողութիւններ կատարեցինք: Նախաճաշէն վերջ Պրն. Սահաթեան ինծի ընկերացաւ սեմքեաթի պաշտօնեայ Մումայէտին քով երթալու համար. հագի քանի մը քայլ առած էինք մեր բախտէն պաշտօնեան մեր դիմացը ելաւ: Իսկոյն մօտենալով իրեն, եւ բարեկամանալու առաջին պայմանը եղող, սիկար մը երկարելով բարեւեցի զինքը. սիկարը առնելով վառեց եւ ուր տեղացի ըլլալս հարցուց. կեսարացի եմ ըսի. «կեսարացիներու հետ շատ ապուխտ կերած եմ Պոլիս, եւ շատ ալ բարեկամներ ունիմ» ըսաւ: Այս ուղղութեամբ խօսակցելով յառաջացանք դէպի վրաններուն կողմը. հոն քիլիսցիներուն ուղղելով խօսքը. «այսօր պատրաստուեցէք Դամասկոս երթալու, կարգը ձերն է» ըսաւ ու ճամբան շարունակեց. ես ալ միասին կ'երթայի խօսակցելով, վերջապէս

հասանք սրճարան մը, ներս մտանք, աթոռ մը քաշելով նստեցաւ, եւ ինծի ալ առաջարկեց որ նստիմ. բաւական խօսելէ վերջ տեսայ թէ թէեւ բարի բայց շատ միամիտ մէկն է. խեղճը ուրիշներէ մը լսելով հաւատացած է թէ, Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանէն, հարիւրաւոր մաուզերի հետ, մեծ քանակութեամբ զինուորական հագուստներ գտնուած են, եւ այդ պատճառաւ որոշուած է բոլոր հայերը տեղահանել եւ զանազան տեղեր փոխադրել. այս տարածայնութեան այնքան հաւատացած էր որ, քանի եւ կ'ըսէի «սուտ է, այդ տեսակ բան չկայ եւ չի կրնար ըլլալ», այնքան ինք կը գայրանար եւ կը պնդէր թէ «կէտ առ կէտ ճիշդ է ըսածս»:

Օսմանեան կայսրութեան շրջանին Քիլիս Հալէպի գաւառներուն մաս կը կազմէր, համաշխարհային առաջին պատերազմէն ետք ան տրուեցաւ թուրքիոյ հանրապետութեան:

Ժամ մը տեւեց մեր տեսակցութիւնը, բաժնուելէն առաջ իրմէ պատուոյ խօսք առի թէ իր կարելին պիտի գործադրէ մեզմէ գոնէ 40 հոգի մը վար դնելու մինչեւ սեւլքեաթի վերջը (փոխադրութիւն). բաժնուեցայ երեկոյեան դարձեալ տեսնուելու խոստումով: Երբ Գէորգ աղային վրանը վերադարձայ, ուրախութեամբ պատմեցի տեսակցութեանս արդիւնքը, յարմար տեղ մը գտնելով, ժողովի ձեւով հաղիպում մը ունեցանք, եւ որոշեցինք խնդրել Մումայէտէն որ մեզմէ քանի մը հոգիներու վեսիքա (արտօնութիւն) տայ, որպէսզի Հալէպ երթանք եւ մեզի համար վրան եւ այլ առարկաներ հայթայթենք:

Երեկոյեան, երբ վերադարձայ Մումայէտին քով, զիս առաջնորդեց սենեակ մը ուր սեղանին վրայ օղիի շիշ մը դրուած էր, եւ սենեակին անկիւնն ալ ուտ մը կար. Մումայէտ ուտը անկիւնէն առնելով քովս նստաւ եւ սկսաւ երգել եւ նուագել, ատեն ատեն ալ օղիին որպիսութիւնը հարցնել: Երթալով ատլի գուարթացաւ ու իր աշկերտին որ Լեւոն անունով հայ պատանի մըն էր ըսաւ. «Լեւոն, կերակուրը բեր այլեւս. շուտով Լեւոնը սեղանին վրայ մաքուր ծածկոց մը փռեց եւ զանազան

տեսակի ուտեստեղէն բերաւ եւ շարեց սեղանին վրայ. եւ առիթը օգտագործելով ըսի. «պէ, դուք հիմա հանգիստ մը պիտի պառկիք ձեր անկողինը, բայց ես եւ իմ ընկերներս ոչ անկողին եւ ոչ ալ վրան մը ունինք պատսպարուելու, արդեօք կարելի չէ՞ քանի մը հոգիներուս վէսիգա մը տայիք, որ Հալէպ երթայինք մեր պետքերը հոգայինք, թէ ոչ ամէնքս պիտի հիւանդանանք բացօթեայ մնալով»: Բաւական մը մտածելէ վերջ ըսաւ. «շատ լաւ, վաղը ես եւ ձեզմէ երկու հոգի միասին կ'երթանք Հալէպ ու գիշեր մը հոն կը պառկինք եւ դուք ալ ձեր առնելիքները կ'առնէք». արդէն իմ ալ ուզածս այդ էր, ուստի քիչ մը վերջ հրաժեշտ առնելով գացի ընկերներուս մօտ՝ Համբար Տէտէեան, Արամ Մստիկեան, եւ Փոքրատես Ժամկոչեան, որ գլխաւոր վաճառականներէն էր կերպասի շուկային մէջ, քանի մը կտոր կարպետ եւ այլ լաթերէ նստարան մը ձեռակերպելով զիս կը սպասէին:

Բոլորը ուրախացան երբ հաղորդեցի յաջողութեանս լուրը, որովհետեւ ոչ ոքի թոյլ չէին տար վրաններու շրջանակէն հեռանալ, իսկ մենք Հալէպ պիտի երթայինք, ան ալ Մումայէտին հետ միասին: Հոն գտնուող ընկերներով կէս գիշերին ժողով մը գումարեցինք առանց ատենագրութեան ու որոշեցինք որ ես եւ Շապուի Ֆրէնկեանը Մումայէտին հետ Հալէպ երթանք. յաջորդ առաւօտուն Մումայէտին քով երթալով հաղորդեցի մեր որոշումը, «ուրեմն պատրաստ եղէք, կէսօրէ վերջ շոգեկառքով երթալու» ըսաւ:

Բոլոր ընկերները սկսան ապսպրանքներ տալ, եւ ես յանձնակատարի մը նման կ'արձանագրէի ապսպրանքները. վերջապէս կառախումբի մեկնելու ժամը հասաւ, Շապուի Ֆրէնկեանին հետ անհամբեր Մումայէտին կը սպասէինք որ վերջապէս եկաւ ու մենք տեղաորոնեցանք առաջին կարգի վակոնի մը մէջ. Մումայէտ քիչ մը անգլերէն գիտնալուն, սկսաւ պատմել ինծի սեւքեաթի ընդհանուր տնօրէն հազարապետ Ճելալի հետ մեր մասին ունեցած խօսակցութիւնը. Շապուի սկսաւ դժգոհութեան նշաններ ցոյց տալ խորհելով թէ իր մասին բա-

ներ մը կ'ըսէինք, բայց ես իրեն բացատրեցի մեր խօսակցութեան նիւթը, եւ բացատրեցի որ ան ի նպաստ մեզի էր:

Զուարթ խօսակցութիւններով հասանք Մուալլաքա. վակոնէն իջնելով կառք մը առինք ու գացինք Հալէպ. Մումայէտը մեզ տարաւ առաջնակարգ հիւրանոց մը, բարեբախտաբար նոյն հիւրանոցն էին նաեւ Պրն. Արմենակ Մազլումեան, որ Հալէպի Պարոն հիւրանոցի սեփականատէրն էր, եւ իր եղբայրը՝ Պրն. Օննիկ իր ընտանիքով միասին: Պրն. Արմենակը Հալէպէն կը ճանչնայի, հետեւաբար զաղտուկ կը տեսակցէինք օրուայ կացութեան եւ պատերազմի մասին քննարկութիւններ ընելու. Պրն. Արմենակ շատ լաւատես էր եւ թելադրեց 15 օր սպասել Ռայաք քանի որ պատերազմը վերջանալու մօտ է. այս խօսքերուն վրայ Ֆրէնկեանին եւ իմ ուրախութիւնը աննկարագրելի էր, ուստի Մումայէտին մօտ երթալով սկսանք օղիի գաւաթները իրարու զարնել ընկողմանած՝ պարտէզին բարտիի մը ներքեւ:

Մեր միակ նպատակը Մումայէտը աւելի սիրաշահիլ էր, անոր համար նուէր մըն ալ խոստացանք որպէսզի մինչեւ սեմքեաթի վերջը մեզ վար դնելու իր առաջին խոստումը ամրացնենք. վերջապէս հասած էինք մեր նպատակին:

Մումայէտ խօսակցութեան ձեւէն հասկնալով մեր նպատակը ըսաւ. «Ես պատուոյս վրայ կը խոստանամ ձեզմէ առաւելագոյնը 15 հոգի մը վար դնել Ռայաք մինչեւ սեմքեաթի վերջը, անկէ աւելին չեմ կրնար»: Շապուհին հետ նշանային կարծիքի փոխանակութիւն մը ընելէ վերջ խնդրեցի իրմէ որ գոնէ 30 հոգիի համար խօսք տայ, բայց դարձեալ ըսաւ որ անկարելի է:

Հետեւեալ առաւօտ նախաճաշէն վերջ պանդոկապետին երեք ֆրանսական ոսկի վճարելով շուկայ իջանք ապսպրանքները առնելու եւ ինծի համար ալ վրան մը գնելու. կէսօրէն առաջ ամէն ինչ կարգադրուած էր, ուստի կառք մը վարձելով վերադարձանք Ռայաք: Հազիւ հասանք Ռայաք, բոլոր մեր ընկերները մեզ շրջապատեցին եւ անյա-

պաղ ուզեցին գիտնալ մեր բանակցութեան արդիւնքը. անմիջապէս յայտնել կարելի չէր քանի որ վերջնական բանակցութիւնը որոշ թիւի մը վրայ էր: Ուստի քիչ մը վերջ, քանի մը հոգիներու հետ առանձնանալով պարզեցի խնդիրը, բոլորը սկսան մտածել քանի որ 150ի մօտ կեսարացիներու մէջէն միայն 15 հոգի գատելու հարցը կար մէջտեղ. շատեր ազգական եւ բարեկամ էին եւ ընտրութիւն ընելը բաւական դժուար էր. ուստի ամէնքս թէ գոհ թէ դժգոհ երեսոյթով մը գատուեցանք իրարմէ յուսալով որ մինչեւ երեկոյ յարմար որոշումի մը եկած կ'ըլլանք. երեկոյեան ուրը հոգիներ միանալով, շատ դժուարութեամբ 15 հոգի գատեցինք ու անունները թուղթի մը վրայ արձանագրելով տարի Մումայէտին:

Հետեւեալ առաւօտ Մումայէտ մեր վրաններուն մօտ գալով ըսաւ. «կեսարացիներ, պատրաստ եղէք, այսօր ձեզ Դամասկոս պիտի դրկեն» ու գնաց. բոլորը սկսան ճամբու պատրաստութեան. երբ ժամը հասաւ ամէն մարդ սկսաւ դէպի կայարան վազել, վակոնին մէջ հանգիստ տեղ մը ապահովելու համար: Ասդին մենք 15 հոգիներս ստիպուած սկսանք դրացի այնթապցիներուն վրաններուն մէջ քաշուիլ ու ակամայ պահուրտիլ. երբ կառախումբը մեկնեցաւ եւ մենք վերստին իրարու միացանք, տեսանք թէ չորս հոգիներ պահուրտած եղած են, եւ մենք փոխանակ 15ի 19 հոգի եղած էինք:

Մեր 15 անդամներն էին՝ Տիգրան, Շապուհ, Երուանդ Ֆրէսկեաններ, Գրիգոր, Օսնիկ Քեահեաեաններ, Յակոբ, Վահան Գալբազեաններ, Նազարէթ Օհանեան, Սեդրակ Զամբեան, Օսնիկ Գոյումճեան, Արամ Մնտիկեան, Համբար Տէտեան, Դաւիթ Զամպաքեան, Փորառես Ժամկոչեան եւ ես: Ամէնքս տխուր էինք քանի որ չուզելով բաժնուած էինք գացողներէն, եւ չէինք գիտեր թէ մենք ուր պիտի երթանք:

Վրանի մը ներքեւ ժողովուելով, մենք 15 հոգիներս, սկսանք խորհրդակցիլ մեր հետեւելիք ուղղութեան վրայ. նախ որոշեցինք Մու-

մայեւորին կարպետ մը նուիրել. երկրորդ որոշեցինք խնդրել Մումայետէն, որ մեզ արտօնէ գիւղը բնակելու եւ առ այդ ինծի պաշտօն տրուեցաւ տեսակցելու իր հետ: Մարդուն բարեացականութենէն օգտուելով, առանց այլ եւ այլի խօսեցայ եւ անմիջապէս արտօնեց ըսելով, որ վրանը դարձեալ իր տեղը մնայ իբր կեսարացի 15 հոգիներու վրանը: Երբ եկայ լուրը հաղորդելու, անոնք ալ երկու ընտիր կարպետներ գնած էին նուերի համար, ուստի իսկոյն Ռայաք գիւղը երթալով երեք սենեակ վարձեցինք ու շուտով փոխադրուեցանք:

Այդ թուականին Ռայաքի հեռաձայնի գրասենեակի պաշտօնեայ էր Պրն. Յակոբ Մումճեանը. ան ամէն կերպով կ'ուզէր օգտակար ըլլալ մեզի, ուրեմն իր հասցէով կը ստանայինք մեր նամակներն ու հեռագիրները Հալէպէն: Մեր գիւղ փոխադրուելէն օր մը վերջ Մումայետ մեր մօտ գալով ըսաւ թէ երէկ իրիկուն ընդհանուր քննիչ հազարապետը շատ նեղացած էր ձեր գիւղ փոխադրութենէն եւ կանչելով զիս հրամայեց երկու օրուան մէջ ճամբու դնել բոլոր կեսարացիները. այս յայտարարութիւնը անակնկալ մըն էր որուն երբեք չէինք սպասեր. քանի մը օրերէ ի վեր մեր երեւակայութենէն անհետացած յուսահատութիւնը կրկին շրջապատեց մեզ ու նեղեց մեր հոգիները: Լուրը ստուգելու համար գատէն դիմեցի Մումայետին. զիս տեսնելուն պէս ըսաւ. «բարեկամ, շատ կը ցաւիմ որ կամքէս անկախ պատճառներով ետ պիտի առնեմ խոստումս, որովհետեւ թէ վախկոտ եւ թէ անսիրտ մեր հազարապետը կ'ուզէ որ անձամբ ճամբեմ ձեզ Դամասկոս: Բայց ձեր մէջէն մէկը նշանակեցէք որ հոս մնալով, յառաջիկային գալիք ձեր ընկերներուն օգնէ, անշուշտ դուք ձեր գացած տեղը կ'իմացնէք եւ ան ձեր ընտանիքներուն լուր կու տայ ձեր տեղերը»:

Մարդուն առաջարկը տրամաբանական էր, խնդիրը մեզմէ մէկը նշանակելու մէջն էր որ յօժարի Ռայաք մնալու. խնդրեցի իրմէ որ ինձ հետ միասին մեր ընկերներուն մօտ երթալով խօսի իրենց հետ եւ բացատրէ եղելութիւնը: Հաւանեցաւ եւ գալով ցաւ յայտնեց եղածին հա-

մար. առ այդ Գրիգոր Քեահեաեան ըսաւ. «շատ լաւ, կ'երթանք, բայց չեմ կարծեր որ մեզմէ մէկը խումբէն բաժնուելով հոս կը մնայ»: Մարդը ամէն մէկուն զատ-զատ հարցուց թէ կ'ուզէ՞ մնալ Ռայաք, բայց ոչ մէկը համարձակեցաւ ըսելու թէ այո ես կը մնամ. վերջապէս նոյն օրն իսկ պատրաստուեցանք եւ ճամբայ ելանք դէպի Դամասկոս:

Կէս գիշերին հասանք Դամասկոսի արուարձաններէն Քատէմ վագոդ ջուրի մը եզերքը, ուր մինչեւ առաւօտ մնացինք բացօթեայ նստած մրափելով: Երբ լոյսը բացուեցաւ, տեսանք թէ մեզմէ քիչ մը անդին ջուրին եզերքը երեք հայերու դիակներ կը պառկէին, որոնք մեզմէ առաջ եկող գաղթականներու մէջ եղող հիւանդութենէ մեռնողներ եղած են. քիչ անդին վրաններ կը տեսնուէին, շուտով անոնց մօտ փոխադրուեցանք, եւ անոնք մեզի պատմեցին թէ երկու օրէ կը սպասեն որ այդ դիակները վերցնեն, բայց տակաւին ոչ մէկը եկած էր դիակները տանելու:

Ռայաքի անյաջողութենէն յուսահատ, մեր նպատակն էր եթէ կարելիութիւն կար Դամասկոս երթալու փոխարէն 15 օր մը հոս մնալ եւ եթէ պէտք ըլլայ մինչեւ 40 ոսկի (լիրա) նուէր մը տալ սելվեաթի պաշտօնեայ Մեհմեթին, քանի որ ըստ Պրն. Մազլումեանին 15 օրէն պատերազմը վերջանալու հաւանականութիւնը կար: Պաշտօնեային հետ մեր բանակցութիւնը անյաջող եղաւ, որովհետեւ մարդը մեզմէ աւելի վախկոտ ըլլալուն մերժեց ըսելով. «40 ոսկին արհամարհելի գումար մը չէ, բայց կը վախճանամ»: Այդ միջոցին, բնիկ կեսարացի, սակայն հինէն ի վեր Դամասկոս ապրող Միհրան Պուրսալեան մեր մօտ գալով ըսաւ. «ձեզմէ առաջ եկող խումբէն, Մխճավագեան եղբայրներ, Օտապաշեան, Քէլօեան եւ Եազըճեան, խոյս տալով մտան քաղաք, պայմանաւ որ բոլոր գոյքերը հոս պիտի մնան. եթէ դուք ալ ուզէք այդ պայմանով, կրնաք փախուստ տալ»: Այս առաջարկը ընդունելութիւն չգտաւ, քանի որ քաղաք մտնողները պահուրտած կը մնան անորոշ ապագայով մը:

Կէսօրուան մօտ, Դամասկոսի ծերունի առաջնորդը, Արիստակէս վարդապետ Խաչատուրեան, Միհրան Պուրսալեանէն իմանալով մեր գալը, եկաւ մեզ տեսնելու: Բաւական նստաւ մեր հետ եւ սեմքեաթի պաշտօնեան կանչելով յանձնարարեց որ իր ձեռքէն եկածը չզլանայ մեզի համար ու մեկնեցաւ թաց աչքերով բարի ճանապարհ մաղթելով բոլորիս: Նոյն երեկոյեան իսկ, մեզ կառախումբով ճամբեցին Տէրա՛ւ ուր հասանք կէս գիշերին ու իջանք գաղթականներու վրանադաշտ մը: Մինչեւ առաւօտ բացօթեայ գիշերեցինք, մէկ նստած մէկ ընկողմանած, դիտելով երկնականարին վրայ պլպլացող անհամար աստղերը. պզտիկուց մայրիկիս սորվեցուցած եօթը եղբայրները հոն էին դարձեալ ինչպէս նաեւ եռոտանի կասկարած կշիռն ու կանգունը. բոլորը իրենց առաջուան տեղերն էին եւ նոյնպէս առաջուան պէս փայլուն: Աւելի խորասուզուելով մտածումներուս մէջ կը նախանձէի աստղերուն, որ դարեր շարունակ ազատօրէն կը ճեմէին անհունութեան մէջ եւ ոչ ոք կը խանգարէր իրենց հանգիստն ու գնացքը, մինչդեռ մենք դժբախտութիւնը ունեցած էինք Թուրքիոյ մէջ հայ ծնելու, եւ մեր կաշկանդուած հայկականութեան պատճառով, շարունակ ենթակայ կ'ըլլայինք հալածանքներու եւ տանջանքներու. իսկ հիմա առանց բանաւոր պատճառի, պարզ նամակի ցրտիչութենէն մէկէն նախարարութեան գլուխը բարձրացած Թալաթի մը կամայական հրամաններուն ենթակայ, կը քշուէինք գիւղեր եւ քաղաքներ, վատասերած քաղաքականութեան մը վէտվէտեալ ալիքներուն խաղալիք:

Քանի կը մտածէի այնքան աւելի կը նեղուէր սիրտս ու կը խորտակուէր հոգիս, ու քունը երբեք չէր մօտենար աչքերուս. վերջապէս բանդագուշանքներով լի տառապանքի գիշեր մը լուսցուցի անապատի եզերքը, Հաուրանի ընդարձակ դաշտերուն մէջ: Արշալոյսին պարզուեցաւ դաշտի տեսարանը. մօտաւորապէս հինգ հարիւր վրաններ այլազան ու այլաձեւ տարածուած էին ահագին տարածութեան վրայ. քիչ մը անց, վրաններու երկսեռ բնակչութիւնը կամաց կամաց սկսաւ դուրս

գալ իրենց վատառողջ բնակարաններէն. ընկերներս տակաւին կը քնանային, ես ալ ուզեցի պտոյտ մը կատարել վրաններու բոլորտիքը. հոս ալ Ռայաքի պէս ամէն քաղաքացի գատ շրջանակ մը կազմած էր, բայց վրանները իրարու շատ մօտ ըլլալուն առողջապահական պայմանները բոլորովին յարգուած չէին. վրաններուն շուրջ աղբեր դիզուած էին ամէն կողմ, այդ պատճառով ալ շատեր զանազան տեսակի հիւանդութիւններէ կը տառապէին, ոմանք բժշկականի ուսանող եղած ըլլալս լսած ըլլալով, կը խնդրէին ինծմէ որ այցելեմ իրենց հիւանդին: Քանի կը յառաջանայի, խնդրանքները այնքան կը շատնային. ալ համոզուեցայ թէ հիւանդութիւն չունեցողներ շատ քիչ կային վրաններու նորակառոյց այս քաղաքին մէջ:

Սիրտս լեցուն ցաւով ետ դարձայ ընկերներուս մօտ, որոնք տակաւին նոր արթնցած ջուր կը փնտռէին լուացուելու համար, բայց չկար. քիչ մը վերջ, տեղացի պետեվի կիներ իրենց գլուխներուն վրայ թիթեղէ թոյլերով, ձմեռուան հեղեղներէն հորերուն մէջ լեցուած, աղտոտ ու հոտած ջուր մը բերին. գաղթականները կը վազէին գոնէ թիթեղ մը ապահովել այդ անապատի նեկտարէն եւ կամ հիւանդութեանց շիճուկէն: Ուրիշ ճար չկար, ուզես չուզես պիտի համակերպիս, ուստի քանի մը թիթեղ մենք ալ առինք ու լեցուցինք պատահական ջուրի ամաններու մէջ, խմելու կենացը վատախնամ կառավարութեան ու փառք տալու փառացս անցաւորին:

Շուտով լարեցինք մեր վրանը ու տեղաւորեցինք մեր գոյքերը, ընկերներուս հետ կարճ խորհրդակցութենէ մը վերջ որոշեցինք շուտով հեռագրել Հալէպ եւ Կեսարիա իմացնելու մերիններուն մեր տեղն ու հասցէն. հեռագրատունը հինգ վարկեան հեռաւորութիւն ունէր վրաններէն. ուղղուեցանք դէպի հեռագրատուն ու բոլորս կարգաւ հեռագրեցինք, եւ անկէ ուղղակի շուկայ գացինք քիչ մը ուտելիք գնելու. Տէրա՛յի շուկան՝ կայարանի մօտիկ միակ փողոցն էր ուր Դամասկոսէն եկած ու այնտեղ հաստատուած հարուստ խանութպաններ էին:

Մեր գնումները կատարել է վերջ, ընկերներս գացին վրանները, իսկ ես ուզեցի քիչ մը հանգստանալ ու նստայ սրճարանի մը առջեւ դրուած աթոռի մը վրայ. քիչ անդին նստած էր նաեւ 40-45 տարեկան մարդ մը որ գիտեսնելով մօտեցաւ, բարեւեց ու նստաւ քովս: Պաշտօնական ձեւակերպութիւններէ վերջ, ուզեցի գիտնալ դիմացինիս ով ըլլալը. ըսաւ որ ամիս մը առաջ դեռ պաշտօնեայ էի, բայց հիմա ձեզի պէս պարապ եմ. անունս Միւմթագ է: Խօսակցութենէն կը հասկնայի թէ ան ալ մեզի պէս ներկայ կառավարութենէն դժգոհ է, ու անկեղծօրէն կը քննադատէ Իթթիհատի թաւալգլոր գնացքը: Ինք շարունակ կը խօսէր, բայց ես ոչ մէկ բան կ'ըսէի քաղաքականութեան մասին. բաւական վերջ հարցուցի թէ ո՞վ է այստեղի սէվքետաթի պաշտօնեան. ըսաւ թէ հոս մասնատր պաշտօնեայ չկայ, ոստիկանապետ Զաքարիան է հոս այդ պաշտօնը կատարողը, ու աւելցուց նաեւ թէ եթէ որեւէ խնդրանք մը ունիք պատրաստ եմ ձեզի օգտակար ըլլալու, արդէն Զաքարիան ալ լաւ տղայ է: Երկու բառով բացատրեցի մեր կացութիւնը եւ մեր ընտանիքներուն Կեսարիայէն ելած կամ ելլելու վրայ ըլլալնին, եւ թէ կ'ուզենք հոս մնալ մինչեւ իրենց ժամանումը: Շատ լաւ այդ մասին վաղը ձեզի պատասխան մը կու տամ ըսաւ, եւ գոհ տպաւորութեամբ բաժնուեցանք իրարմէ ու ես գացի մեր վրանը:

Հետեւեալ օրը, մեր վրանին առջեւ Միւմթագը եկաւ, որուն կ'ընկերակցէր Զաքարիան. զիրենք աւելի լաւ պայմաններու մէջ չկարենալ հիւրասիրելուս համար ներողութիւն խնդրեցի. ոտքի վրայ եղաւ մեր տեսակցութիւնը: Ոստիկանապետին բացատրեցի մեր օրուայ կացութիւնը. նոյն միջոցին պարոնայք Յաբէթ Գալբազեան եւ Արամ Մնտիկեան եւս ձայնակցեցան ինծի. մարդը «շատ լաւ կ'եսօրին կը տեսնուինք» ըսելով հեռացաւ: Կ'եսօրին կրկին Միւմթագի միջոցաւ գտանք Զաքարիան իր տունը, ու սիրալիր ընդունելութենէ մը վերջ ըսաւ. «բարեկամներ, ես բնիկ Ուրֆացի քիւրտ եմ, եւ այսօր ցառով կը լսեմ ձեր պատմութիւնը, եւ կը հասկնամ ձեր ընտանիքներու մասին ունե-

ցած մտահոգութիւնները, զորս շատ բնական կը գտնեն, ուստի պաշտօնիս բերումով ինչքան որ կարելի է կը խոստանամ ձեզի օգտակար ըլլալ. ուստի խորհեցայ ձեզի համար քանի մը անվճար պաշտօններ ստեղծել եւ այդ անունին տակ ձեզ հոս պահել մինչեւ ձեր ընտանիքներուն ժամանումը. հիմա քանի մը հոգի պէտք է ինծի որպէսզի եկած ու գալիք, գացած ու երթալիք բոլոր գաղթականներու անունները մաքուր տետրակի մը մէջ արձանագրեն. ուրիշ մէկն ալ պէտք է սեւեռեալի համար ինծի օգնելու ու վրանները կանոնաւորելու իբրեւ Թանգիմաթի պաշտօնեայ. կարծեմ այս պաշտօնը կրնամ վստահիլ ձեզի», ըսաւ խօսքը ուղղելով ինծի. ես ալ «ամենայն սիրով» պատասխանեցի:

Թանգիմաթ, որ կը նշանակէ վերակարգաւորում, շրջան մըն էր բարեփոխելու Օսմանեան կայսրութեան օրէնքները. ան կը քաջալերէր իրար միացնել զանազան ցեղերը որոնք կ'ապրէին այդ տարածքին մէջ, եւ ամրապնդեն քաղաքացիական ազատութիւնները եւ իրենց շնորհիւ հաւասարութիւն ընդհանուր կայսրութեան տարածքին:

Փաստաբան Արամ Մնտիկեանն ու Յաբէթ Գալբազեանը նոյն օրն իսկ իրենց նոր պաշտօնը ստանձնեցին իսկ ես հետեւեալ օրը. Ռայաք եւ Դամասկոս մնալու համար մեր թափած ջանքերը վերջապէս Տէրա'աի մէջ յաջողութեամբ պսակուած էին: Առաւօտ կանուխ գործի անցայ, երկու երկար պարաններ իրարու կապելով եւ մեր վրանը քակելով, տասը մեթրի չափ հեռացուցի առաջուայ գտնուած տեղէն, եւ պարանը բռնել տալով մէկ շարքի վրայ շարել տուի յիսուն վրաններ. չմոռնամ ըսելու, որ վրաններուն մէջերը քանի մը փողոցներու տեղեր բաց ձգեցի: Այս ծանր աշխատանքը շաբաթ մը տեւեց, եւ ամէն մարդ տեսաւ թէ հին ձեռով դրուած վրաններուն շրջափակը քանի մը անգամ աւելի ընդարձակուած էր եւ կատարեալ քաղաքի երեւոյթ ստացած էր. ընտանիքներ սկսան երեկոնները պտոյտներ կատարել լայն փողոցներու եւ ընդարձակ պազարներու մէջ: Մաքրութեան հարցն ալ ինքնին մասամբ մը լուծուած էր քանի որ վրաններուն շրջա-

պատը լայնցած ըլլալուն ծածուկ տեղ մնացած չէր ու գիշերները ամէն քաղաքացի իր աղբը կը տանէր նշանակուած վայր մը: Ամէն ընտանիք գատէն իրեն համար պահակ մը նշանակած էր գողերուն դէմ պաշտպանուելու համար. անոնք մինչեւ լոյս կը շրջէին:

Երբ ոստիկանապետ Զաքարիան եկաւ եւ տեսաւ կատարուած բարելաւումները, արդիւնքէն շատ գոհ մնաց, եւ խոստացաւ իրիկուան մօտ կառավարիչը բերել եւ ցոյց տալ եղած բարելաւումները. երեկոյեան, ինչպէս խոստացած էր՝ կառավարիչին հետ միասին եկան. կառավարիչը իր գոհունակութիւնը յայտնեց ըսելով. «դուք պէտք է մինչեւ վերջ հոս մնաք եւ օգտակար դառնաք թէ կառավարութեան եւ թէ գաղթականներուն»:

Ամէն առտու 10-15 ուղտ կու գար գաղթականները մաս առ մաս փոխադրելու դէպի Հաուրանի խորերը. սակայն շատեր չէին ուզեր բաժնուիլ մեզմէ եւ կը խնդրէին որ քանի մը օր եւս յետաձգեմ իրենց խումբին փոխադրուիլը, մանաւանդ այնքապցիներէն՝ Գրաճեան, Նազարեան, Սահաթճեան, եւ քանի մը ուրիշ ընտանիքներ տեղադրուեցան մեր վրաններուն մօտ, եւ կ'ուզէին մինչեւ մեր մեկնիլը մնալ այնտեղ. ես ալ արդէն իրենց խոստացած էի որ կը մնան մեզ հետ քանի որ մօտէն շփումներու ընթացքին նկատած ու գնահատած էի իրենց ընտանիքներուն ազնուութիւնը:

Օր մը լուր հասաւ որ ատանացի Կարապետ Կէօվտերեղեանը եկած է Տէրա՛ա, ոստիկանի մը ընկերակցութեամբ. իսկոյն կայարան գացի զինքը տեսնելու, որովհետեւ Կեսարիա եղած ատեն իր մասին շատ բաներ լսած էի, ուստի շատ անհամբեր էի ժամ առաջ զինք ճանչնալու եւ տեսակցելու իր հետ: Սրճարանի մը առջեւ նստած սիվիլ հագուստով ոստիկանի մը հետ կը գրուցէր. մօտեցայ իրենց ու բարեւ մը տալով նստեցայ. հարցուց իմ ով ըլլալս. երբ ինքզինքս ներկայացուցի ըսաւ. «ինձ հետ եղող Էֆենտին գաղտնի ոստիկան մըն է, քիչ վերջ ինծի Տէրա՛աի ոստիկանութեան յանձնելով Դամասկոս պիտի երթայ,

այն ատեն ձեր վրաններուն մօտ կու գամ ատանացիներուն հետ կը բնակիմ, հաճեցէք իմ գալս իրենց իմացնել»։ Իսկոյն հասկցայ որ գաղտնի ոստիկանին մօտ չ'ուզեր իմ հետ անլի երկար խօսիլ, մի գուցէ վտանգաւոր ըլլար իրեն համար, ուստի շուտով հեռացայ։ Երբ վրանաքաղաք հասայ, ուղղուեցայ Հայկազուն Պզտիկեանին վրանը որ նոր հասած էր, պատմեցի Կէօվտերեղեանի հետ ունեցած տեսակցութիւնս, եւ յայտնեցի թէ քիչ վերջ գալու է մեր մօտ։ Պզտիկեան խնդալով ըսաւ. «Պրն. Ղազարեան, դուք Կէօվտերեղեանի մասին շատ բան չէք գիտեր, բայց բարեկամաբար կը զգուշացնեմ ձեզի, որ շատ մօտէն չտեսնուիք հետը, անլի լաւ է որ հեռուէն բարեւէք իրեն»։ Պզտիկեանին այս ընկերական նախազգուշացումը բաւական եղաւ ինծի հասկնալու ինչ որ պէտք էր. օրեր ետք երբ անլի մօտէն շփուեցաւ Կէօվտերեղեանի հետ, զինք ազգասէր ու խելացի գտայ, բայց քիչ մը ինքնահաւան ու պարծենկոտ։

Մինչ այդ մեր հեռագիրները գալու սկսան Կեսարիայէն յայտնելով որ քանի մը օրէն ճամբայ պիտի ելլեն. հազիւ ամիս մը վերջ Հալէպ հասած էին, եւ շատերը միայն դրամի զօրութեամբ կարողացած էին քաղաք մտնել. այդ թուականին եղբայրս Տիգրանը եւս Մերսինէն Հալէպ եկած էր գաղթական, ուստի Աւետիս Կիլպէնկեանի եւ Կարապետ Ապամունիի աջակցութեամբ յաջողած էր ընտանիքս քաղաք մտցնել։ Կարապետ Ապամունի, իր տիկնոջ աջակցութեամբ 1889-1901 վարած էր Կեսարիոյ իգական սեռի կրթօճախը հանդիսացող Արամեան վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնը։

Տասնըհինգ հոգինոց կեսարացիներու մեր խումբը յաճախ խորհրդակցութիւն ու կարծիքի փոխանակում կ'ունենար ժամանող այս ընտանիքները Հաւորան բերել եւ կամ Հալէպ պահելու մասին։ Այս կէտին շուրջ կարծիքները միշտ երկուքի էին բաժնուած. մեզմէ ոմանք կ'ուզէին որ ընտանիքնին իրենց մօտ ըլլար, իսկ ուրիշներ կը նախընտրէին որ ընտանիքնին Հալէպ մնար, ապահովութեան հետան-

կարով: Ես կ'ուզէի որ ընտանիքս մօտս ըլլար ուստի շուտով գրեցի ընտանիքիս, որ առանց ժամանակ կորսնցնելու միանան ինծի: Մեր նամակներու փոխանակումը ապահովուած էր կառախումբի մեքենագործ Պատրիկ Քեվրապալեանի եւ պաշտօնեայ Պօղոս Քէլեկեանի կողմէ. շաբաթներ վերջ երբ մեր ընտանիքները յաջողեցան գալ, քանի մը հոգիներով որոշած էինք երթալ ու հաստատուիլ Ճարաշ որ Հատրանի մէջ ամէնէն շատ ջուր ունեցող չէրքէզաբնակ գիւղ մըն էր. մեզմէ առաջ արդէն հոն գացած էր Սեդրակ Ճամճեանը իր ընտանիքով, ուստի մենք ալ հոն գացինք: Սեդրակ Ճամճեան պղինձի վաճառականութեան հիմնադիրներէն էր, եւ մինչեւ 1915 գլխաւոր տոներէն էր եւ կը գրաւէր առաջին տեղը:

Ժամանակին Ճարաշը հոռմէական մայրաքաղաք մը եղած էր որուն գեղարուեստական կոթողները տակաւին կը տարածուէին քաղաքին մէջ. մօտաւորապէս 175 գաղթական ընտանիքներ եկած ու հաստատուած էին այնտեղ, օդը բաւական լաւ էր, ջուրը ընտիր, կեանքը աժան եւ բնակչութիւնը չէրքէզ ըլլալուն շատերը թրքերէն գիտէին, ինչ որ կը նպաստէր որ շատ դժուարութիւն չունենանք հաղորդակցելու:

Այնտեղ եկաւ նաեւ Կէօվտերեկեանը ու ժամանակ մը վերջ Երուսաղէմ գնաց Յորդանանի վրայով, ու քանի մը շաբաթ վերջ վերադարձաւ, միասին բերելով երեք սնտուկներու մէջ վեց թիթեղ օղի, որ ամիսներով խմեց ու զուարճացաւ բարեկամներուն հետ:

Օր մը երբ Սեդրակ Ճամճեանին հետ նստած կը խօսակցէինք, մեզի միացաւ Կէօվտերեկեանը ու ըսաւ. “հաճեցէք սա թուղթերը ստորագրել որովհետեւ ես դարձեալ Երուսաղէմ պիտի երթամ”. երբ թուղթին բովանդակութիւնը կարդացի, հասկցայ թէ ան Երուսաղէմէն առաջին գալուն, բաւական քանակութեամբ դրամ բերած է Ճարաշի աղքատ գաղթականներուն բաժնելու համար եւ այդ բաժանումը խղճի մտօք կատարած ըլլալը հաստատելու համար մեզմէ ստորագրութիւն կ'ուզէ. թէ ես եւ թէ Ճամճեանը ըսինք. «բարեկամ» ոչ բերած դրամէդ լուր ունինք

և ոչ ալ բաժնածէդ. եթէ այդպէս բան մը կար, ժամանակին լուր մը տալու էիր, որպէսզի մաքուր տետրակի մը մէջ արձանագրէինք աղքատներուն անունները, ու բաժնուած դրամները: Դուն դրամները ուզածիդ պէս ծախսած ես ու հիմա կ'ուզես մեզ շահագործել»: Այս լսելով նեղացաւ, և քանի մը օր վերջ լսեցինք որ նորէն Երուսաղէմ գացած է:

Նոյն օրերուն Տէրա'աւն Ճարաշ ժամանած մարդ մը լուր բերաւ թէ Ճէմալ Փաշայի հրամանով բոլոր Հաուրան գտնուող գաղթականները պիտի տեղափոխուին Պէյրութի կուսակալութեան մէջ, և առ այդ մասնաւոր պաշտօնեաներ եկած են Տէրա'ա: Օսմանեան կայսրութեան ժամանակ, Պէյրութ կը կառավարուէր Տիրակի Էմիրներու կողմէ և մաս կը կազմէր Սուրիոյ կառավարութեան, այժմ Լիբանանի մայրաքաղաքն է: Այս ուրախալի լուրը խանդավառութիւն ստեղծեց Ճարաշի գաղթականներուն մօտ, ու քանի մը հոգիներ պատրաստուեցան Տէրա'ա երթալ լուրը ստուգելու համար: Երկու օր ետք գացողները վերադարձան ու պատմեցին թէ պաշտօնեաները շատ սիրալիւր ու մարդավարի կը գտնուին բոլոր գաղթականներուն հետ անխտիր, հաց եւ դեղ կը բաժնեն, նոյնիսկ բաղնիքներ շինել կու տան որպէսզի եկողները մաքրուած վերադառնան: Սակայն, կարծես նախախնամութիւնը մրցումի ելած էր ու կը դաշնակցէր կառավարութեան հետ, գաղթական ու դժբախտ հայութեան ուրախութիւնը տրտմութեան, յոյսը յուսահատութեան փոխելու համար:

Տէրա'ա գացողներուն վերադառնալէն շաբաթ մը վերջ, նամակ մը կը ստանամ Իրաքի գտնուող գաղթականներէն, այնթապցի Յովհաննէս Սահաթեանէն հետեւեալ բովանդակութեամբ. «կառավարութեան վերջին հրահանգին համաձայն բոլոր հայ գաղթականները պէտք է ընդունին թրքութիւնը. անոնք որ առարկութիւն ընեն պիտի զատուին ընտանիքներէն եւ դրկուին Թէֆալէ. Տէրա'ա ու շրջաններուն մէջ գտնուող գաղթականներուն պէս մենք ալ ընդունեցինք իսլամութիւնը. ուստի ներկայ գրութեամբ կը խնդրեմ ձեզմէ որ առանց առարկութեան ընդունիք

իսլամութիւնը երբ պաշտօնեաները գալու ըլլան Ճարաշ»: Ստորագրութիւնը – դաւանափոխ (մեօհտելի) Ահմէթ Միթհատ:

Հոգեկան անբացատրելի խռովութեամբ մը արարտեցի նամակին ընթերցումը եւ որեւէ մեկնաբանութիւն չկրցի տալ անոր բովանդակութեանը. շուտով լուր դրկեցի քանի մը ծանօթներու առ ի խորհրդակցութիւն: Երբ բոլորը հաւաքուեցան, ցոյց տուի նամակը ու պարզեցի կառավարութեան (ալաթուրքական) առաջարկը. առաջին վարկեանէն ամէնքը զայրացան ու փոթորկեցան, անիծեցին ու հայհոյեցին ներկայ կառավարութեան վանտալական որոշումին ու վերջապէս որոշեցինք անմիջապէս մարդ ուղարկել Երուսաղէմ ու այս մասին կարծիքը հարցնել Վեհափառ Սահակ Հայրապետին ու երջանկայիշատակ Օրմանեան Սրբազանին: Նոյն օրն իսկ ճամբայ ելաւ մեր անձնագոհ բարեկամը՝ սիսեցի Մինաս Մարդաեանը, ու մենք անհամբեր սպասեցինք գալիք պատասխանին: Մի քանի օր վերջ, Մինասը վերադարձաւ ու բերաւ գրած նամակիս պատասխանը Օրմանեան Սրբազանի ձեռագրով ուր կը գրէր. «Թէ Վեհափառի եւ թէ իմ անձնական համոզումս այն է թէ այս առաջարկը որեւէ հիմք չունի ու կարեւորութենէ զուրկ է. ձեր կարելին ըրէք կեանքերնիդ ազատելու համար, ոչ թէ իսլամութիւնը, այլ ճշմարտութիւնը եւս ընդունեցէք»:

Երկրորդ ժողովի մը ընթացքին, որոշեցինք կարելի եղածին չափ ընդդիմութիւն ցուցաբերել եթէ պաշտօնեան գալու ըլլայ: Ամիս մը վերջ լուր մը եկաւ որ ծեր խօճա մը, Պետրի Պէյ անունով, եկած է եւ իրեն կ'ընկերակցի երիտասարդ մարդ մը. բաւական խորհելէ ետք, լուր ուղարկեցի Պետրի Պէյին ըսելով թէ, թող հաճի երեկոյեան մեզի գալ ընթրիքի, բացատրեցի թէ ես հիւանդ եմ եւ չեմ կրնար տունէն դուրս գալ: Լուրը առնելուն պէս, առանց երեկոյեան սպասելու, Պետրի Պէյը եկաւ մեզ մօտ անակնկալի մը առջեւ դնելով զիս, որովհետեւ Պետրի Պէյը ուրիշ մէկը չէր, այլ ամենուն ծանօթ Իփրիանոսեանի Մերսինի մասնաճիւղի տնօրէն, Պրն. Արամ Խանճեանը:

Հայկ և Վեհինե Ղազարեան 1930
Haig and Vehine Ghazarian 1930

Հայկ և Վեհինե Ղազարեան
որդիներուն Տրդատ և
Զոհրապի հետ, 1930
Haig and Vehine Ghazarian with
sons Drtad and Zohrab 1930

Տրդատ Ղազարեան 1927
Drtad Ghazarian 1927

Արամ և Տրդատ Ղազարեան 1913
Կեսարիա
Aram and Drtad Ghazarian 1913
Gesaria

Զոհրապ Ղազարեան
Zohrab Ghazarian

Տրդատ Ղազարեան 1927
Drtad Ghazarian 1927

Եսթեր և Տրդատ Ղազարեան
1930
Yester and Drtad Ghazarian, 1930

Հայկ Ղազարեանի ծնած տունը
Կեսարիա
The house where Haig Ghazarian
was borne

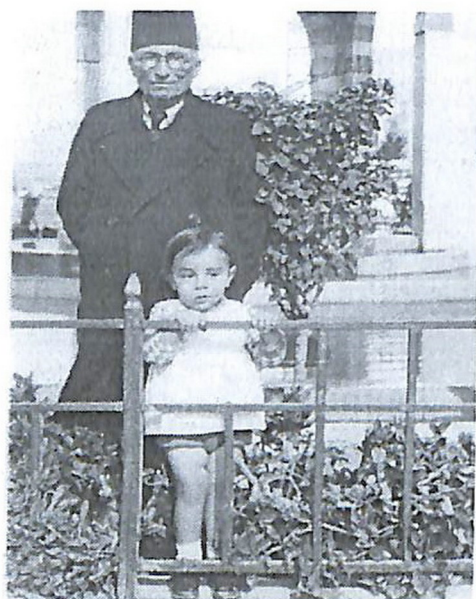

Վրամ-Շապուհ Սամուելեան և Եսթեր Ղազարեան
Vram Shabouh Samuelian and Yester Ghazarian

Հայկ Ղազարեան առաջին
թոռնուհիին Ալիս
Սամուելեանի հետ
Haig Ghazarian with first grand
daughter, Alice Samuelian

Հայկ Ղազարեան թոռնիկի Վահե Ղազարեանի հետ 1943
Haig Ghazarian with grandson Vahe ghazarian 1943

Վահե ղազարեան հորը
Տրդատի հետ
Vahe Ghazarian with father
Drtad

Վահե Ղազարեան
Vahe Ghazarian

Վեհիկ Ղազարեան
Vehig Ghazarian

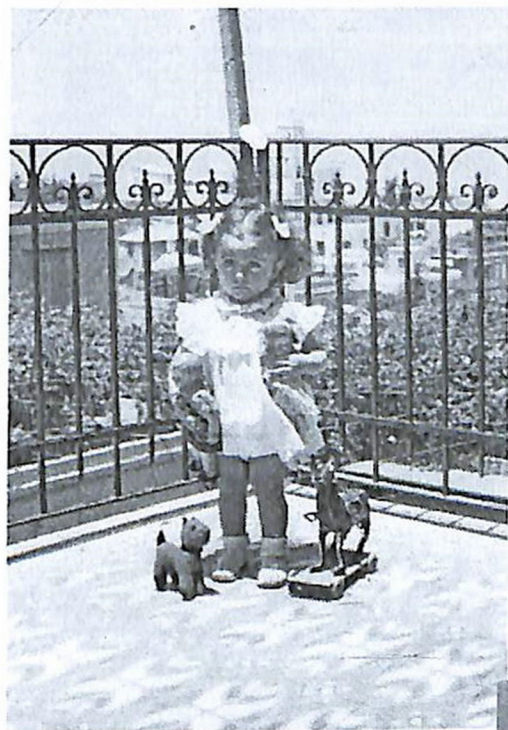

Վահէ և Սոսի
 Հազարեան 1945
 Vahe and Sosy Ghazarian 1944

Վահէ և Սոսի մօր Մելինէի հետ
 1944 Դամասկոս
 Vahe and Sosy with their mother
 1944 Damascus

Սոսի Հազարեան
Պէրութ
Sosy Ghazarian Beirut

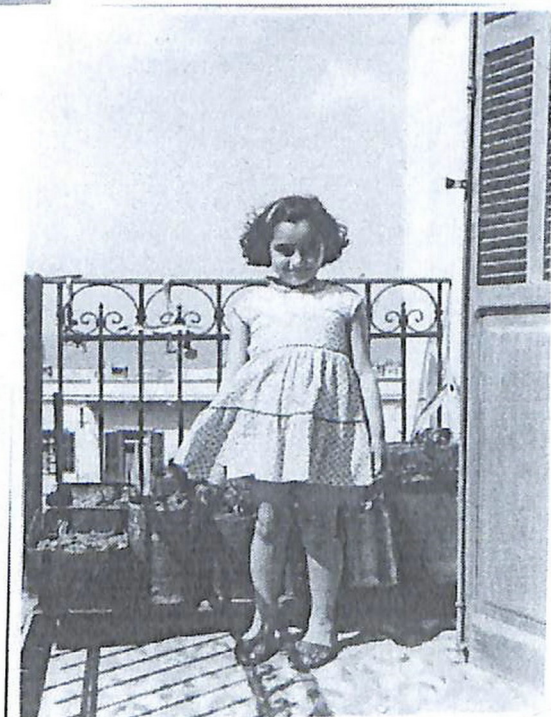
Վահէ և Սոսի Հազարեան 1946
Vahe and Sosy Ghazarian 1946

Վահե Ղազարեան
1944 Դամասկոս
Vahe Ghazarian 1944 Damascus

Վեհիկ Ղազարեան
Vehig Ghazarian

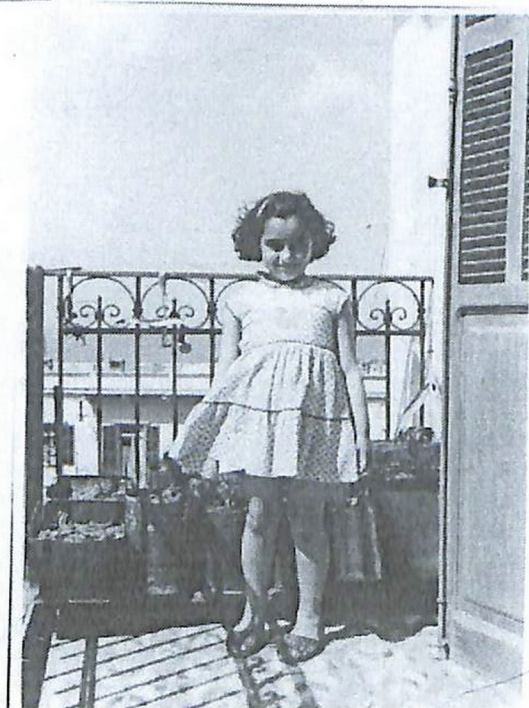
Զոհրապ Ղազարեանի նշանտուք Դամասկոս
 Հայկ Ղազարեանի զաւակները իրենց ամուսիններով նաև թոռները
 Ալիս, Յակոբ, Սեդա Սամուելեան, Վահէ և Սոսի ղազարեան
 Zohrab Ghazarian's engagement Damascus Haig Ghazarian's children
 with their spouses.

Also grandchildren Alice, Hagop Seta Samuelian and Vahe and Sosy
 Ghazarian

Վահե Ղազարեան
1944 Դամասկոս
Vahe Ghazarian 1944 Damascus

Վեհիկ Ղազարեան
Vehig Ghazarian

Զոհրապ Ղազարեանի նշանտուր Դամասկոս
 Հայկ Ղազարեանի զաւակները իրենց ամուսիններով նաև թոռները
 Ալիս, Յակոբ, Սեդա Սամուէլեան, Վահէ և Սոսի ղազարեան
 Zohrab Ghazarian's engagement Damascus Haig Ghazarian's children
 with their spouses.

Also grandchildren Alice, Hagop Seta Samuelian and Vahe and Sosy
 Ghazarian

Արամ Ղազարեան
Aram Ghazarian

Հայկ, Վեհինե և Արամ
Ղազարեան առաջին թոռնիկ
Հայկի հետ 1935 Դամասկոս
Haik, Vehine and Aram
Ghazarian with first grandchild
Haik 1935 Damascus

Հայկ Ղազարեանի զաւակները իրենց ամուսիններով, նաև Ալիս և Սեդա Սամուէլեան, Վահէ և
Սոսի Ղազարեան

Haig Ghazarian's children with their spouses also Alice, Seta Samuelian and Vahe and Sosy Ghazarian

Զոհրապ Ղազարեանի
որդին Հայկ
Zohrab Ghazarian's son Haig

Արամ Ղազարեան, Ալիս և Սեդա Սամուելեան
Սոսի Ղազարեան 1950
Aram Ghazarian, Alice and Seta Samuelian
Sosa Ghazarian 1950

Արամ և Տրդատ Ղազարեանի ընտանիքները Հոմս 1954
Aram and Drtad Ghazarian families Homs 1954

Տրդատ և Մելինե Ղազարիան ընտանիք Վահե, Սոսի և
Վեհիկ 1952
Drtad and Meline Ghazarian family Vahe, Sossy and Vehig 1952

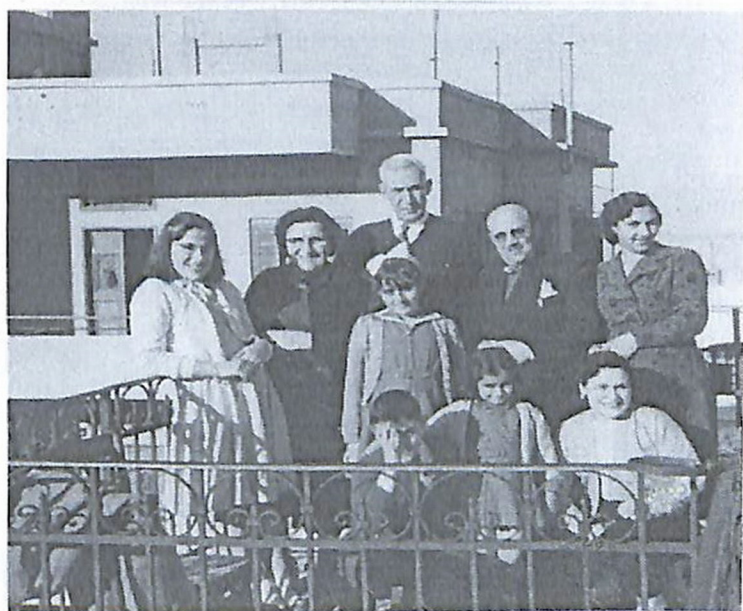

Տրդատ Ղազարեան և Մելինե Հալաճեան
նշանուած 1941
Drtad Ghazarian and Meline Halajian engaged 1941

Սամուէլեան ընտանիք. Վրամ Շապուհ, Եսթեր, Ալիս,
Յակոբ և Սեդա
The Samuelian family Vram Shabouh, Yester, Alice, Hagop and Seta

Եսթեր Սամուելեան և Տրդատ Ղազարեան ընտանիք 1954 Պեյրուք
Yester Samuelian and Drtad Ghazarian family Beirut 1954

Արամ, Եսթեր, Տրդատ և Զոհրապ Ղազարեան ընտանիքները
1956 Դամասկոս
Aram, Yester, Drtad and Zohrab families 1956 Damascus

Հայկ Ղազարեանի մկրտութիւն 1955 Դամասկոս
Haig Ghazarian baptism 1955 Damascus

Արամ, Եսթեր, Տրդատ և Զոհրապ Ղազարեան ընտանիքները
1956 Ղամասկոս

Aram, Yester, Drtad and Zohrab families 1956 Damascus

Հայկ Ղազարեանի թոռները 1956 Դամասկոս
Haig Ghazarian's grandchildren 1956 Damascus

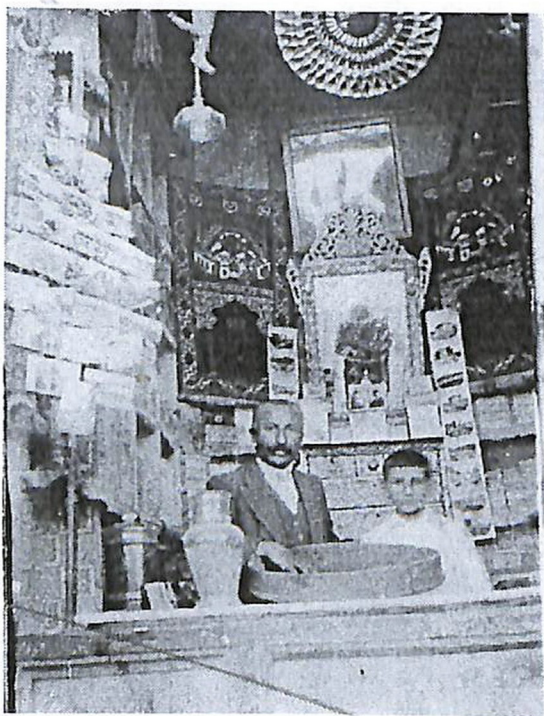

Տիգրան և Հայկ Ղազարեան եղբայրների ընտանիքներու
անդամներն 1957 Ղազախստու
Members of Dikran and Haig Ghazarian families 1957 Damascus

Ալիս Սամուելեան (հարս) մօր եղբայրնիրու Տրդատ և
 Զոհրապ ընտանիքնիրու հետ. Պէյրուք 1958
 Alice Samuelian (bride) with her uncles Drtad and Zohrab
 Ghazarian and families Beirut 1958

Տիգրան Ղազարեան որդու
 Կարապետի հետ
 Dikran Ghazarian with
 son Garabed

Արթիւր Ղազարեան 1929
Arthur Ghazarian 1929

Վահան Ղազարեան
Երուսաղիմ 1931
Vahan Ghazarian Jerusalem
1931

Վահան և Վարդուհի
Ղազարեան
Vahan and Vartouhi Ghazarian

Վահան և Վարդուհի
Ղազարեան, զաւակը Գեորգ,
Երուսաղէմ 1937
Vahan and Vartouhi
Ghazarian with son Kevork,
Jerusalem 1937

Տրդատ և Մելինե Ղազարեան
1941
Drtad and Meline Ghazarian 1941

Կարապետ և Ազգանոյշ •
Ղազարեան
Garabed and Azkanoush
Ghazarian

Տղիստ Ղազարեան ընտանիք 1966 Պելլուր
Drtad Ghazarian family 1966 Beirut

Օհանն Արաքսի Օհանեան
Ohan and Araxie Ohanian

Անժել և Եղուարդ Կիլպենկեան
Angel and Yetvart Gulbenkian

Ղազարոս և Վարդուհի
Ղազարեան
Ghazaros and Vartouhi
Ghazarian

Նստած տիկինը Հայկ
Ղազարեանի մայրը ձախին
Շապուհ, աջին Զապել
Sitted Haig Ghazarian's
mother with Shabouh
Ohanian(left) and Zabel
Ohanian 1930

Ղազարոս և Հայկ Ղազարեան ընտանիքներու անդամներն
Առաջին շարք նստած Տրդատ, Արթուր, Ղազարեան և Վրամ
Շապուհ Սամուէլեան Պէյրութ 1962

Ghazaros and Haig ghazarian family members, sitted first row
Drtad, Arthur Ghazarian and Vram Shabouh Samuelian 1962 Beirut

Նազարեթ և Վերքինե Օհանեան ընտանիքի անդամներ
Nazareth and Verkine Ohanian family members

Ղազարոս, Տիգրան և Հայկ Ղազարիանի սերունդը, Ժնև, 1991
Ghazaros, Dikran and Haig Ghazarian's descendents, Geneva, 1991

Վարդուհի և Մելինե Ղազարեան Վաշինկթոն ԱՄՆ 1986
Vartouhi and meline Ghazarian Washington DC 1986

Գեորգ,Աստրա, Վարդուհի և Մելինե Ղազարեան Վաշինկթոն
ԱՄՆ 1986
Kevork, Astra, Vartouhi and Meline Ghazarian Washington DC 1986

Վեհիկ և Սալբի Ղազարեան, Հոմս 1987
Vehig and Salpi Ghazarian Homs 1987

Սարա Ղազարեան որդիի, Ռաֆֆիի և թոռնիկի հետ
Sara Ghazarian with son Raffi and granddaughter

Ռաֆֆի Ղազարեան ընտանիք մօրը Սարաի հետ
Raffi Ghazarian family with mother Sara

Մելինե և Վեհիկ Ղազարեան, Գալիֆորնիա, 1994
Meline and Vehig Ghazarian, California, 1994

Վահէ Ղազարեան Գալիֆորնիա
Vahe Ghazarian California

Վահէ և Սոսի Ղազարեան
Գալիֆորնիա 2001
Vahe and Sossy Ghazarian
Californian 2001

Մելինե, Հայկ, Լիւսի, Սոսի, Վահէ և Ջորճ
 Ղազարեաններ 2004 Գալիֆորնիա
 Meline, Haig, Lucy, Sosy, Vahe and George Ghazarian 2004

Վահէ Օհանեան մօրը Արաքսիի հետ
 Vahe ohanian with mother Araxie

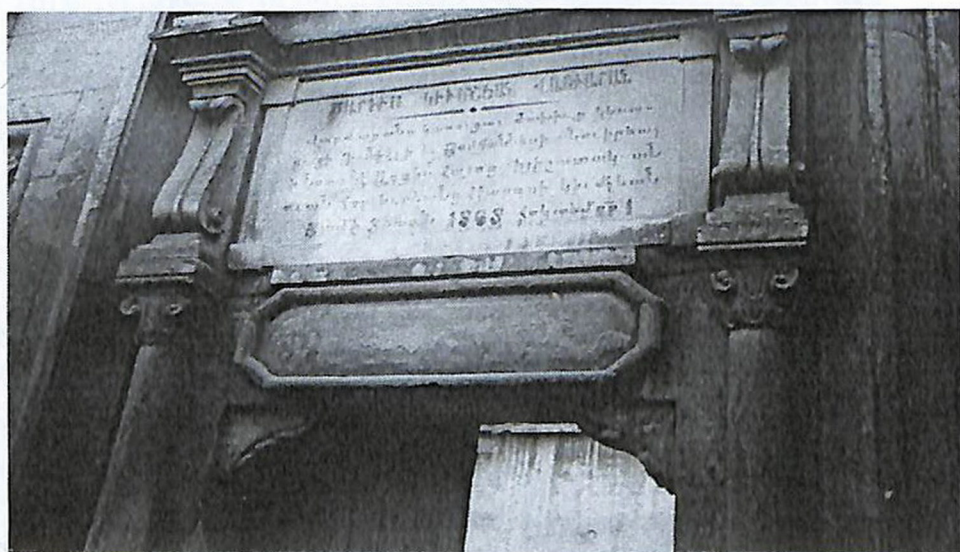
Գեորգ Ղազարեան
Վաշինկթոն ԱՄՆ 2008
Kevork Ghazarian Washington
DC 2008

Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ
Եկեղեցւոյ խորանը
The altar at St. Krikor the
Illuminator church

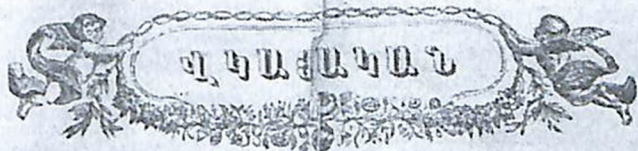

Կիւմիշեան վարժարան
Gumushian College

ԱՐԱՄԻԱՆ ԱՍՆՈՒՇԲՈՅ ՆԱԽԱՐԺԱՐԱՆԻ

ԿԵՍԱՐԻՓԵ

ԻՌԻ ՆՐՋԱՆԱԽՏՈՒՆԵԱՅ Է

Օրիորդ *Վեհին Ե. Սյուրյան* ծնալ յամին *1884 թ. 4-9* և ստանալ
զընթաց Նեխալքարանիս, արժանի զսու յնպայ առնանալ յուս ամվոխեալ լոխանգակի
զումար թուոյ ճանցելոյ ի մնումն յընթաց վերջոյ ամի և ստացելոյն ի հրապարակային
մնութեան որ կատարելու *7 1899* թուոյն :

1 Վարժ	12
2 Կրօնագիտութիւն	16
3 Հայերէն (գրաբար)	16
4 Հայերէն (առարարար)	16
5 Դպրոցներէն	16
6 Քաւարանութիւն	16
7 Առարհագրութիւն բնական	16

8 Առարհագրութիւն արդարական	16
9 Ազգ. Պատմութիւն	16
10 Հիմ ազգայ պատմութիւն	9
11 Տնտեսագիտութիւն առնին	16
12 Ձեռագիտութիւն	16
13 Դեղագրութիւն	16
14 Ձեռագործ	16

Վասն որոյ սուաւ ասն Վկայական առ Օրիորդ

Ե. Ս. Սյուրյան :

Վիինե Պուտաղեանի վկայականը Արամեան վարժարանէն.
Vehine Boudaghian's certificate from Aramian

Մի քանի ժամ խորհրդակցեցանք մեր ընելիք կարգադրութիւններուն մասին: Իր խորհուրդով հետեւեալ օր Ճարաշ գտնուող կեսաբացիներուն կողմէ քանի մը անձեր ներկայացան Պետրի Պէյին, որ ձեռակերպութիւնը կատարեց եւ այսպիսով վերջ տուինք այդ խայտառակ առաջարկի գործադրութեան: Ճարաշ չերբէզաբնակ գիւղ մը ըլլալուն, անոնք մեզմէ շատ ատկի լաւ գիտէին իթթիհատ կառավարութեան մտայնութիւնները. անոնք նողկանքով դիմաւորեցին դաւանափոխութեան ամօթալի առաջարկը:

Ճէպէլ Մճլան գիւղը նստած, Միւտիւր Ահմէտը, Ճարաշ եկող մարդու մը հետ լուր դրկած էր ինծի, Գրիգոր Քեահեանեանին, Սեդրակ Ճամճեանին եւ Կէօվտերեկեանին որ մեզ տեսնել կ'ուզէ. երբ մօտը գացինք, քանի մը անկարելուր խօսքերէ ետք ըսաւ. «առանց այլեւայլի պատրաստուեցէք Տէրա'ա երթալու եւ անյապաղ անկէ ալ դէպի Թէֆալէ. այս է հրահանքը»: Չորսերնիս գամուած մնացինք այս անակնկալին առջեւ ու շանթահարուած ուզեցինք հասկնալ մեր յանցանքը, բայց ինքն ալ հաստատ չէր գիտեր եկած այս հրամանին դրդապատճառը՝ հաւանաբար զայն կը վերագրէր Կէօվտերեկեանին Երուսաղէմ փախուստին: Միւտիւր Ահմէտ իսկոյն հրաման ըրաւ ոստիկան զինուորներու ջափուշին որ երկու օր վերջ մեզ ձերբակալելով տանի Տէրա'ա ուրկէ պիտի դրկուէինք Թէֆալէ, որ այդ օրերուն անբաղձալի տարրերուն աքսորավայրն էր:

Երկու օր վերջ առաւօտուն, ժանտարմաներու հսկողութեան տակ բաժնուեցանք մեր ընտանիքներէն, տարածուող անապատին մէջ Աստուծոյ յանձնելով զիրենք. զիւրի բոլոր գաղթականները կու լային յուզելով նաեւ մեզ: Այդ օրերուն Տէրա'աի կառավարիչը յարգուած մարդ մըն էր, բնիկ այնթապցի, Ապտուլ Ղատիւր անունով հրէշ մը, որ բան գործ չունէր, ամէն օր վայրագութիւն մը կը մտածէր գաղթականներուն կեանքը դժոխքի վերածելու համար:

Տէրա՛ա գտնուող գաղթականներուն մէջ ամուրի կիներ օրական մէյ մէկ հաց կը ստանային կառավարութենէն. Ապտուլ Ղատիր հնարք մը կը խորհի նոյնիսկ այդ հացը չտալու համար, եւ օր մը կը հրամայէ Պրն. Արամ Խանճեանին եւ Յարութին Եսայեանին որ շուտով տետրակ մը պատրաստեն եւ բոլոր ամուրի գաղթականներուն անունները արձանագրեն, էրիկ մարդոց անունները զատ եւ կիներունը զատ. իսկոյն ցանկը կը պատրաստուի ու կը յանձնուի կառավարիչին:

Յարութին Եսայեան որ Արմաշի դպրեւանք մտած էր 28 տարեկանին, 1895ին ինը ամիս կը բանտարկուի իբր յեղափոխական. կը վերադառնայ Տարսոն եւ քահանայ կը ձեռնադրուի 1901ին Սիսի Կաթողիկոսի տեղակալ Կիրակոս Եպիսկոպոս Բէքմէզեանի ձեռամբ. Հալէպ կը փոխադրուի եւ հոն կը պաշտօնավարէ իբր ծխատէր քահանայ, լուսարարապետ, առաջնորդի փոխանորդ եւ թէ կրօնական ժողովի ատենապետ: 1912ին Պէյլանի 112 տնուոր Կաթօլիկ հայերը վերադարձուցած ըլլալով մայրենի եկեղեցւոյ գիրկը՝ կը պատուուի լանջախաչով եւ ծաղկեայ փիլոնով, եւ 1926ին կ'արժանանայ աւագութեան տիտղոսին Վեհափառի կոնդակով: Կը բանտարկուի 1916ին եւ զինադադարէն ետք միայն ազատ կ'արձակուի: Յարութին Եսայեան հմուտ եւ նախանձայոյց եկեղեցական մըն էր, ան քաղաքական տագնապներու հետեւանքով երեք անգամ բանտարկուած եւ մահուան դատապարտուելու վտանգը անցուցած էր թրքական իշխանութեան կողմէ: Այս անձնուէր հովիւը կրօնական պաշտամունք կատարած ժամուն եկեղեցիին մէջ յանկարծամահ եղաւ Ապրիլ 6, 1927ին, եւ հետեւեալ օրը թաղուեցաւ եկեղեցիին բակը:

Օր մըն ալ, ոստիկաններու միջոցաւ բոլոր գաղթականները կը ժողուէ Տէրա՛աի սէրային առջեւ եւ կը հրամայէ որ էրիկ մարդիկը աջ ու կիները ձախ կողմը շարուին. Ապտուլ Ղատիր մուֆթիի մը հետ վար իջնելով սէրայէն՝ ներկաներուն կ'ըսէ. “զաւակներս քանի որ բոլորդ ալ իսլամութիւնը ընդունեցիք, պէտք է որ իսլամական օրէնքը

կէտ առ կէտ գործադրէք. ըստ իսլամական օրէնքին, ամուրի մնալը մեղք մըն է եւ քանի որ դուք բոլորդ ամուրի էք պէտք է որ ամուսնանաք ձեր ընտրած անձին հետ. ուստի հիմա մուֆթի էֆենտին ձեզի համար պսակի արարողութիւնը պիտի կատարէ”: Եւ ահա մուֆթին կը կատարէ պսակի արարողութիւնը, եւ յետոյ Ապտուլ Ղատիր առաջին շարքի վրայ կանգնած մարդու մը կը հրամայէ որ շուտով ընտրէ դիմացի կողմը կեցող կիներէն կամ աղջիկներէն մին. բայց մարդը կ’առարկէ ըսելով. «Փաշա, ես արդէն ամուսնացած եմ եւ կինս ներկայիս Տէր-Ջօր կը գտնուի, ուստի երկրորդ անգամ չեմ ամուսնանար»:

Այս լսելուն, Ապտուլ Ղատիր կը զայրանայ եւ կը հրամայէ մերկացնել յիշեալը եւ յիսուն գաւազանի հարուածներ իջեցնել մերկ ոտքերուն. այս խայտառակ ամուսնութեան խնճոյքը տեսնելով միւս մարդիկը վախերնէն իսկոյն կը յարձակին դիմացի կողմը կեցող կիներուն ու աղջիկներուն վրայ եւ կ’ընտրեն մէյմէկ հատ: Եւ կը սկսի Բաբելոնի խառնակութիւնը, կիներ կը մարին, աղջիկներ կը պոռան ու կը ճչան: Կիներու խումբին մէջ կը գտնուէին այնպիսիներ որոնք աղքատութեան պատճառաւ ամուրի արձանագրուած էին, օրական հաց մը ստանալու համար, եւ հիմա ուրիշ մարդ մը կը բռնէ զինք ու կը տանի, մինչ այդ կնկան օրինատր ամուսինը որ չ’ուզեր իր կինը ուրիշի հետ ամուսնանայ, թոյլ չի տար եւ ահա կը սկսին կռիւն ու վիճաբանութիւնները:

Ահա այսպէս Ապտուլ Ղատիր խայտառակութեան մրցանիշը կը կոտրէ, փայլուն էջ մը եւս անցնելով Թալաթի սեւով շրջանակուած անունի տոմարին մէջ:

ՈՂԲ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Վարդանանցի Առաւօտ

Ճիշտ այս առաւօտ տեսայ ես կրկին
Արեւելքի կողմ կը փայլէր երկրին,
Արեւը պատկած եթերի գրկին
Յուշիկ վեր կ'առնէր ծայրը վերմակին:

Մինչ նա վեր կ'առնէր ծայրը վերմակին,
Տեսայ Հայաստան կու լար ողբագին
Յենած իր բազկին նստած էր գետին
Աւերակի մէջ Հայոց դրախտին:

Աջ կողմ Աւարայր ձախ կողմ Արարատ
Առջեւէն Տղմուտ կը հոսէր առատ,
Սկսաւ խօսիլ մայրն հարազատ
Ողղելով իր խօսք ամենուն զատ զատ:

Սեւ քող գիշերուան նորէն բացուեցաւ
Երկնային կամար լուսափայլեցաւ
Զտեսիլք դարձեալ յղացաւ ծնաւ
Արշալոյս մը սիրուն, կեանք մը անբաւ:

Ահա արշալոյս երկնային նաժիշտ
Կու տայ գիշերուան վերջին հրաժեշտ
Հագած ոսկեղէն փայլուն շրջագգեստ
Կը ճեմէ գեթեր քալելով համեստ:

Արթնցիր Մասի~ս լեռ իմ յիշատակ
Վեր առ գլուխդ ցուրտ ձիւնէ պսակ,
Ողբանք միասին դուն վեր ես յատակ
Բոլոր Վարդանանց անմահ Նահատակ:

Իսկ դու Աւարայր դաշտ իմ գերագանց
Քու վրայ հնչեց քայլերգ հայկազեանց,
Քու վրայ քայլեց բանակ դիթագանց
Դիմադրելու Պարսկի արշաւանց:

Գիտեմ Աւարայր, դու միշտ անմոռաց
Դամբան մը եղար բոլոր դիթագանց
Վեհ սիրտ Վարդանի քո վրայ գոռաց
Պէտք է ազատենք կրօն հայրենեաց:

Նոյն պահուն զինուորք պոռաց եռանդով,
Պէտք է ազատենք մեր սուրբ արինով
Վարդան աջ ու ձախ նշան մը տալով
Նետուեցաւ առաջ անվախ անխոռով:

Անբախտ Յովնուտ ինչո՞ւ այնքան մոայլած
Կարկաչէիր այն առաւօտ վազնիվազ
Գիտէիր թէ քիչ մը վերջը վեհ անգին
Մեր Վարդանը վերջ պիտի տայ իւր կեանքին:

Նաեւ դուն Տղմուտ դու շատ լաւ
Կը յիշես վերջին այն վայրկեան հարկաւ
Երբ փող տխրութեամբ հնչեց սա համբաւ
Թէ Մամիկոնեան Վարդանը մեռաւ:

Կարկաչեց Տղմուտ հառաչեց անհուն
Վեր ելաւ շուտով տխուր Հայաստան,
Յարած Տղմուտի ալեաց ի տատան
Սապէս վերջացուց իր ողբն սիրական:

Իցի՜ւ գտնայի քուկին դամբարան
Շիրիմ կանգնէի քու դիցազնութեան
Անմահ յիշատակ մնար յաւիտեան
Որուն նայելով ողբար Ղազարեան:

ՅԱՐԳԱՆ-Բ ՀԱՅ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐԻՆ

Վեց հարիւր չարաղէտ տարիներու ստրուկութենէն ու դարաւոր թշնամիիդ եաթաղանէն, մարդասիրութեան յարո՞ղ երոպայի դատարկ դատումներէն ձերբազատուած, փառաւոր մի անցեալ ունեցող մեծ ու ազնուատոհմ ազգի մը գաւակն ես դու հա՛յ աշխատաւոր:

Այսօր թէ՛ւ վնասուած ես հայրենիքէդ, գրկուած ստացուածքէդ, յափշտակուած է հարստութիւնդ, որբացած ես ընտանիքէդ ու գերդաստանէդ, քսան տարիներէ ի վեր գաղթականի ցուպը ձեռիդ ու չոր հացի մախաղը ուսիդ կը շտապես դէպի նախնիքներուդ երկիրը՝ Հայաստան, հոն վայելելու համար վեցհարիւր տարիներ շարունակ կարօտը քաշածդ հայ տառերով գրող, հայ բառերով խօսող հարազատ հայկական կառավարութիւնդ, ուր վեհապանձ ալետր Արարատդ կուրծքէն կը դիտես համայնապատկերը հայ աշխարհի, լեռներ ու ձորերու, գետեր ու լիճերու, դաշտեր ու անտառներու, շնչելով մաքուր ու կենսատու օդը հայկական. հոն կը վերյիշես անցեալը տեսնելով նահապետ Հայկի, Տիգրանի ու Տրդատի, Արայի ու Արտաշէսի, Վահանի ու Վարդանի ձեռակերտները եղող քաղաքներու, գիւղերու, վանքերու, եկեղեցիներու, բերդերու եւ աշտարակներու ամերակները, որ դարեր շարունակ պատմեցին անցեալի յիշատակները, բարեկամ ու թշնամի անցորդներու:

Հոն ալ չես տեսներ թշնամիի հալածանքը, կառավարութեան անարդարութիւնը, ինչքիդ ու պատուոյդ յափշտակութեան վախը, Աւետարանի ու Գուրանի տարբերութիւնը, վերջապէս անապահովութեան երկիւղը. հոն ամէն ինչ քուկդ է եւ ամէն ինչ հայ ու հայկական է:

Կը դիտես շուրջդ, կը բաղդատես ներկան անցեալին հետ ու կը տեսնես արդիւնքը աշխատող բազուկներու ստեղծագործութեան, որոնք լիճերը չորցուցած, գետերու ընթացքը փոխած, նոր-նոր քաղաք

ու ասաններ կանգնած, հսկայ գործարաններ կառուցած են եւ գիշեր ու ցորեկ կ'աշխատին վաղուան սերունդին հանգիստը կերտելու:

Եւ դուն ուրախութենէդ գինովցած կը փարիս գործիքներով, ցանելու, հնձելու, շաղելու, շինելու եւ կամ Արարատի սալին վրայ կը հարուածես, մուրճովդ ձեւ կու տաս կայծկլտող երկաթին, միջոցներ կը ստեղծես հայրենիքիդ պաշտպանութեանը համար:

Ուրեմն յարգանք քեզ հայ աշխատաւոր:

3 Յունիս, 1935

Դամասկոս

1935 Յունիս 3-ի Պէյրութի Հորիզոն թերթի մէջ հրատարակուած.

ԿՈՏՐՈՒՎԾ ՀԱՅՆԼԻՆ

Դպրոցէն վերադարձիս, սովորականին պէս՝ պաղ ջուրի լոգանք մը առնելով, ննջասննեակս մտած էի գիշերազգեստս հագնելու, հետեւեալ օրուան գրական պարտականութիւններս պատրաստելու:

Երբ մազերս սանտրելու համար մօտեցայ գրասեղանիս, զոր հայրիկս նուէր տուած էր մօտաւորապէս տասը տարիներ առաջ, եւ որուն ճակատը կը զարդարէր հաստ ապակիէ վննետիկեան հայելի մը: Պատրանք - հայելիին շրջանակը պարապ էր...: Մէկէն սենեակին դուռը բանալով սպասուիին կանչեցի, ու հրամայական եղանակով մը պոռացի, թէ ով կոտրեց իմ հայելիս: Խեղճ կինը սարսափելով իմ պոռչտութեւս կը դողար առջեւս, չկարենալով ոչ մի խօսք արտասանել իմ հարցումիս. դա ինքնին կը մատնէր իր յանցանքը:

Շուտ պատասխանէ անբան անասուն, կը պոռայի աւելի զրգռուելով իր լուրթնէն: Այդ միջոցին մայրս վրայ հասնելով սաստեց զիս, ըսելով, ինչ կ'ուզես խեղճ կինէն. ես կոտրեցի հայելիւն երբ սենեակիդ մաքրութեամբ զբաղուած էի: Մայրիկիս խօսքը թէւ կարկտան էր, բայց ես համարձակութիւն չունէի իրեն դէմ կենալու, ուստի ներս քաշուեցայ սենեակիս դուռը ուժգին գոցելով: Զգացուած վշտիս ծանրութեան տակ կքած, նստեցայ գրասեղանիս դիմաց, սրբելով այտերէս վար հոսող արցունքի կաթիլները:

Դիտեցի հայելիիս պարապ շրջանակը, վերյիշեցի տասը տարիներ առաջ, տակաւին փոքրիկ մի տղայ, մանկապարտէզի վկայական առած օրս էր. երբ տուն եկայ ազգական ու ծանօթներու բազմութեան մը հետ, ներս բերին գրասեղանը ու դրին սենեակին մէջտեղը:

Հայրս, ներկաներուն շնորհաւորութիւնները ընդունել վերջ, ոտքի ելած ու ինձ ուղղելով խօսքը ըսած էր. «տղաս ահա քեզի կը նուիրեմ այս գրասեղանը, որպէսզի անոր վրայ կատարես յառաջիկայի դպրոցական պարտականութիւններդ եւ այս առթիւ կատարեալ կարողու-

թին եւ յաջողութիւն կը մաղթեմ քեզի. այս հայելին որ գետեղուած է հոս, քու հայելիդ պիտի ըլլայ, ու պիտի դիտէ քեզ՝ նաեւ այն ամէն շարժումներդ ըլլան անոնք չար կամ բարի. ուրեմն աշխատէ որ գէշ բաներ չկատարես իր առջեւ»:

Ահա այդ անցած տասը երկար տարիներու ընթացքին թէւ ես մեծցած ու երիտասարդացած էի, բայց օր մը չէի մոռցած հայրիկիս պատուէրը թէ «այդ հայելին քու հայելիդ պիտի ըլլայ ու պիտի դիտէ քեզ»:

Առաջին օրէն նկատեցի զինքը իբր սենեակիս մէջ մի անխօս ընկեր, ու վերաբերուեցայ իրեն հետ այնպէս ինչպէս որ պատուիրած էր հայրս փիլիսոփայական մտածումով մը գոցել:

Առաւօտները լուացուելէն վերջ, խնդումներս կը մօտենայի հայելիին, ան ինձ կը նայէր իր հայելիի աչքերով ու ես ալ իրեն, մի կատարեալ ակնածանքով: Ինքն էր իմ թերութիւններու մէնտորը, մազերուս խառնակութիւնը, ականջներուս աղտոտութիւնը, հագուստներուս ճոխութիւնը, վերջապէս երեսիս կարմրութիւնն ու տժգնութիւնը ցոյց տուողը: Միշտ դպրոցի արտասանութեան պարտականութիւններս իր առջեւ կը պատրաստէի ու ինքն էր ձեւ ու ուղղութիւն տուողը: Շարունակ իր ներկայութեան կը կարդայի կարգ մը ընկեր ու ընկերուիներէ ստացած հոտաւետ նամակները ու անոնց տուած պատասխան գրութիւնները: Ան տեղեակ էր իմ բոլոր գաղտնիքներուս եւ հոգեկան խռովքներուս, զոր կ'ուզէի պահել ու ծածկել ուրիշներէ, կը խնդար, կու լար, կ'ողբար ու կը տրտմէր ինձ հետ զիշեր ու ցորեկ:

Բայց այդ օր ան առջեւ չէր ու անդարձ բաժնուած էր ինձմէ, զայն ինձ նուիրող հայրիկիս պէս, համակ սուգի մէջ ձգելով զիս:

Փետրուար 28, 1933

Դամասկոս

Պէյրութի (Սահակ-Մեսրոպ) կիսամեայ հանդէսի 1933 թիւ 4 (20) Մարտ 1 թիւին մէջ հրատարակուած.

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայկ Ղազարեան եղած է տնօրէն Մերսինի Որբանոցին ուր
այցելած են ականատր անձինք որոնցմէ փունջ մը
վկայութիւններ:

Հայաստանի պզտիկ բանակ մը ըլլալ կը խոստանան մեր
հերոս նահատակներուն կտրիճ կոռիւնները:

Գ. Գնդունի. 4/Մայիս/1920, Մերսին

Գեղեցիկ առիթով մը այցելելէ վերջ որբախնամի Մերսինի վրա-
նաշէն որբանոցը ուր կը պատսպարուին 300-ի մօտ որբ ու որբուհի-
ներ՝ մխիթարուած հոգիով կը մեկնիմ անկէ այն գեղեցիկ համոզումով
թէ այդ նուիրական օճախին մէջ խնամուող ու դաստիարակուող մա-
նուկ մարդկութիւնը գուրգուրանքն ու խնամքը կը վայելէ անձնուէր հո-
գիներու: Որբանոցի պատուարծան խնամակալութիւնը, ազնուահոգի
տնօրէնը Տիար Հայկ Ղազարեան եւ ուսուցչական կազմը արծանի են
ամէն գնահատանքի եւ քաջալերութեան: Սրտանց յաջողութիւն կը
մաղթեմ իրենց: Աղօթարար՝ Տեսուչ Հ.Բ.Ը. Միութեան որբանոցի, (յե-
տագային Եգիպտոսի Առաջնորդ):

Մամբրէ Վրդ. Սիրունեան. 9/Մայիս/1920, Մերսին

Որբախնամը՝ որբանոցը՝ սրտի ցաւագին սեղմումով ներս կը
մտնեմ անոր սեմէն: Եգիպտոսի մէջ սարսուղեցիկ բաներ պատմ-
ուած էին ինձ այս մասին: Բորոտներու բանակ մը տեսնելու մտալկու-
մը ունիմ: Կը շրջիմ ամէն կողմերը, եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ խմբ-
ուած այդ մանկիկներուն: Բորոտածներ կ'որոնեմ, քանի մը պզտիկ-
ներ՝ որոնց մորթին վրայ բորոտութեան հետքը միայն կը մնայ: Ու-
սուցչուհիներ կը հաւաստիացնեն ինձ թէ այլեւս բորոտ չէ մնացած:

Հագուստի տեսակետով տակաին խեղճ են տղաքը: Բոլորիկ ու գլխա-
բաց բայց առողջությւնն լաւ է. եկեղեցւոյ շրջափակէն դուրս բաց
դաշտին վրայ, վրաններու տակ գետեղուած են մաս մըն ալ նոյն որբե-
րէն: Հոն մաքրութիւնը, կանոնաւորութիւնը աւելի կատարեալ են եւ ոչ
մէկ աղտոտութիւն: Այս ամէնը կը յայտնեն թէ որբանոցին վրայ անձ-
նուէր, կարող ու հայրենասէր ձեռք մը դրուած է, Պրն. Հայկ Ղազա-
րեանինն է ատիկա, տակաին երիտասարդ որ հոգով նուիրուած ըլ-
լալ կը թուի իր նոր գործին: Հոգեկան տանջող զգացումով մը մտայ
որբանոցէն ներս սակայն անկէ կը մեկնիմ սրտի անսահման թեթեւու-
թեամբ մը: (Հասարակական գործիչ, հայրենասէր մտաւորական բա-
նաստեղծ):

Մարտիրոս Ռսկեան. 11/Մայիս/20, Մերսին

Այցելեցի Մերսինի վրանաբնակ որբանոցը եւ տիրող պայման-
ները նկատի առնելով շատ գնահատելի գտայ, մանաւանդ մաքրու-
թեան տեսակետով, խիստ նշմարելի է տեսչութեան եւ պաշտօնեանե-
րուն հոգատարութիւնը: Մէկէ աւելի անգամներ այցելած ըլլալով Ազ-
գային որբանոցի մանչերու բաժինը բաց գետնի վրայ, վրաններու
տակ տեսած եմ մաքրութեան ու կանոնաւորութեան գեղեցիկ պատկե-
րը, այնտեղ իւրաքանչիւր վրանի առջեւ ածու-ածու կոկիկ ու խնամո-
ւած կանանչութիւններու մէջ տեսեր եմ վարիչներու ու ղեկավարու-
թեան որբերու մէջ ստեղծուած գեղեցկագիտական ճաշակն ու մշա-
կութային ոգիի զարգացումը: Ազգային կեանքը բնորոշող տնօրէն
Պրն. Հայկ Ղազարեանի եւ իր շուրջը հաւաքուած երիտասարդ ուսուցիչ-
ներու խղճամիտ աշխատանքը գտած եմ. գնահատութեան արժանի
գործին նուիրականութեան գիտակցութեան մէջ: Որբերուն ընդհա-
նոր վիճակը գոհացուցիչ է նաեւ առողջապահական տեսակետով:
Որբերը մեր նահատակ եղբայրներու սրբանուէր յիշատակարաններն
են եւ հայ ցեղին ապագայ կենսունակութեան հաստատուն սիւները:
Այն ազգը որ գիտէ լաւ պահել իր որբերը ամուր հողի վրայ դրած կ'ըլ-

լայ ազգային շէնքի հիմքերը եւ չի սասանիր երբեք ոչ մէկ փոթորիկէ, ոչ մէկ սպառնացող վտանգէ: Գիտնանք ուրեմն ազգային շունչով ապրեցնել մեր որբերը եւ գուրգուրալ անոնց վրայ, (յետագային տնօրէն Գամշլիի Ազգ. Վարժարանին):

Խաչիկ Քարուկեան. 25/Մայիս/1920, Մերսին

Այսօր կ'այցելեմ Մերսինի Ազգային որբանոցը, որբերուն առողջ ու ուրախալի կեանքը, շրջապատին եւ վրաններուն մաքրութիւնը, առաջին անգամէն սրտիս մէջ արթնցած վշտալի յիշատակները բոլորովին կը յեղաշրջեն. ժամանակին եւ ներկայ քաղաքական պայմաններու անսպաստ ըլլալուն հակառակ այս այցելութիւնս աւելի կը զօրացնէ հաւատքս ազգիս ապագային համար. կը յուսամ որ մեր որբերը լաւագոյն կրթութիւնը առնելով ամենագորատու անհատները պիտի ըլլան ազգին:

Տօթ. Աւերիս Ինճեմիկեան. 29/Մայիս/1920, Մերսին

Մերսինի վրանաբնակ մեր որբերուն տուած այցելութենէս կրած տպաւորութիւնս սրտապնդիչ է. փոքրիկները գտայ մաքուր, լաւ հագնուած, քաղաքավար եւ ամէնքն ալ քաջառողջ, աշխոյժով ու զուարթութեամբ լեցուն: Իրենց պոյ-սքաութեան խումբի մարզանքները զիս հրճուեցուցին. խաւարէն ճողոպրած այդ տղաքը, սասանած, հիւծած եւ սմբած անշուշտ երբ եկան հոս, եղան կայտար, խրոխտ ու հոյակապ հայ զինուորներ. ատոնց վրայ նայելով մարդ աւելի եւս վստահ կը զգայ զինք հայ ցեղի անխորտակելի մշտանորոգ կորովին եւ լուսաւոր ապագային: Շնորհաւորութեան եւ գնահատանքի արժանի են այդ ազնիւ հոգիները, հայ ու ֆրանսացի, որ իրենց հոգածութեամբ թուրք բռնատիրութենէն այդ մագապուրծ կիսամեռ զոհերը կենսախայտ հոտոր հայկականներու փոխակերպած են:

Արշակ Չոպանեան. 23/Նոյեմբեր/1920, Մերսին

HAIG GHAZARIAN

THE CAVERNS

OF

GESARIA

Pages from my diary

FORWARD

My father was a nature borne story teller. As a child in Damascus, during gatherings with family and friends he reported humorously stories about events in their daily lives in Gesaria. And then the sudden changes in their lives and events in which he participated during their deportation. He also recounted entertainingly my grandfather's tribulations which are described in details in his diary. My childish imagination had turned my father's stories into fantastic adventures. The one that most stirred my mind's eye was the one when in Mersin, he went out swimming with his friends sometimes on horsebacks to reach the boats transporting watermelons, they took couple of them cracked them open and ate them just right there in the sea. This seemed an extraordinary feat for my pampered overprotected child's mind. I must say that he was 12 years old at the time when tragedies happened and remembered with ample accuracy the details of the events be it in Gesaria, during deportation, in Lebanon, or Mersin. My father also recounted about my grandfather's afflictions and I always depicted him as a powerful and almighty man in front of whom all doors were open. I had portrayed him as the youngest of four children of a rich family, meticulous and determined, a hip and trendy person, an intellectual who was gifted with artistic talents among which painting and wood etching. Later on, certainly I became more aware of the tortures and sufferings endured by the Armenian people. I became very affected and felt a great deal of compassion toward my people; however in my mind there was always this notion that calamities only happen to others.

One day, however, when by chance I was handed my grandfather's handwritten diary, a new man was revealed to me. As I knew about the tortures and the torments he went through, I was dumfounded and I grasped more forcefully the perfidy and the sadness of the genocide hidden underneath the wittily told stories. They were oral history that went from generation to generation without truly catching the underlying meaning at the time the stories were told, but later I realized they were of the greatest importance to keep the memory of the genocide alive. Therefore, I owe it to his memory and the memory of all the victims to immortalize them by publishing these memoirs. Furthermore, this is additional evidence that even a hundred years later new testimonies may come forward and the Armenian Genocide will never be forgotten. Even if as a result of the perpetrators' denial the memory of the crimes committed may in the long run be faded.

In my grandfather's case, even after 20 years the memories of the tortures he endured were not deemed by time, as if by reconstructing and verbalizing the story he wanted to release the pain and anger. After being abused devalued and degraded we feel that he has a difficult time finding a meaning for the occurring events and make sense of them, the many questions for which he can't find an answer. Also, the anguish he feels, thinking how his family, with three young children, will handle the long journey and his ambivalence about the possible courses of action to take and anticipate the repercussions in order to engage in appropriate actions. He is devastated by these internal emotional conflicts.

Nonetheless, the affirmation of these firsthand accounts of the survivor generation reveals valuable information about their lives and the means of self-preservation and adaptation to relocation during the calamity. I am sure that the traumatic events brought drastic changes in his family life, and caused a kaleidoscope of painful emotions related to the fragmentation of his life. I am amazed by how he could find enough resiliency to reconstruct his life and the lives of his family, maybe he had understood that the circumstances were out of his hands, and may be compared with other people he had considered himself lucky. Also I believe that he switched the devastating challenges into opportunities, because most of the time

traumatic events offer opportunities to enhance self-efficacy and allow the successful management of new tasks and the ability to cope with new stressors

I completed this diary of my grandfather which he wrote in 1937, with references from the voluminous book "History of Armenian Genocide," by Arshak Alboyajian, I would like to dedicate this volume to the struggle for revelation of the truth, a reminder for the future generation not to forget the sufferings of the victims, and to keep their fervor alive against injustice. Even though, a hundred years have passed, by rewriting from the past, I wanted to revive the memory of all the victims of the Armenian Genocide, and give tribute to all the survivors, especially my grandfather Haig Ghazarian, who have endured and surmounted horrifying tortures, degradation and humiliation for the sake of his faith and identity. I felt that this was the least I could do to reinstate his place of honor and his right to be remembered to prevent the wearing away of the memory of the Genocide until justice prevailed. This volume brings forward one more evidence to challenge Turkey's efforts to create confusion and doubts in the minds of the general public. Now, when the Armenian Genocide survivors are no longer with us, the task of Turkey's efforts to bring the Armenian Genocide to oblivion for the future generations may be easier, therefore, the attention should be directed to the past to challenge these efforts, because memory requires renewal so that the next generations will never forget.

*Sosy Ghazarian --Kevonian
Haig Ghazarian's granddaughter*

BIBLIOGRAPHY

Haig Ghazarian was born in 1878. He received his primary education in his hometown. In 1895 he went to Constantinople to study medicine, but during his second year of study, during a surgery performed by Dr. Larde, unable to bear the touch and sight of blood, left the faculty of medicine. Thereafter, he decided to join the trade of his father. He enrolled at Robert College, the most renowned American college in Turkey, in order to undertake business studies. From the beginning, he is inspired by the teachings of Professor Hagopos Jejizian, who was a patriarchal figure. He began publishing a biannual journal of 16 pages entitled "Love" in collaboration with his classmate Nshan Tokatlian. The newspaper had a patriotic orientation as well as literary and poetic. In 1900, he returned to his hometown because of the illness of his father and remained there to manage his father's business local branch instead of the Manchester one for which he was originally destined. In 1910 he married Vehine Boudaghian, the daughter of Hagop Boudaghian, a French language professor at the Aramian College for girls. In 1908, after the declaration of the new Turkish constitution, he began publishing a tumultuous weekly magazine named "Shepor" (Trumpet) whose purpose was to enlighten the uninformed government officials about the benefits of freedom. The magazine was also intended to call to order the leaders of the Armenian communities who had gathered around Bishop Drtad Balian and for years, had established a "Hamidian" regime throughout the communities.

In 1910, for the first time a printing press arrived in Gesaria; Haig Ghazarian presented a formal request, and with special permission from the government began publishing the magazine "Arakial" (Archangel). In it he severely criticized the governor of the day, the court lawyers as well as the Armenian community leaders surrounding the bishop; he even condemned the direction of the school. At the same time, he worked hard to spread the love of education and church worship among the young people, while encouraging them to respect the elders and have good moral values. He

joined for some time Tashnagsoutyoun party, but remained neutral thereafter. It is because of his membership in the party and his work as a journalist that he was tortured in 1915 by the Turkish government. He describes in detail the nature of his sufferings and tortures in his memoirs "The dark days in the caverns of Gesaria" which was published sequentially in Beirut in 1931, in the "Daily Lipanan" and upon which Mr. Arshak Alboyajian was based to draw references in his voluminous two volumes book "History of Armenian Gesaria". Until 1936, Haig Ghazarian has also been published in various newspapers in Constantinople, especially in "Jamanag"(Time).

Ellen Puzant

THE BLACK DAYS OF HAIG GHAZARIAN

The five pictures on the wall calendar of the Patriotic Union of Gesaria rekindled in me sad memories of the dreadful events of the years 1915-1918.

It was the day of commemoration of Vartanants in 1915. A young man from Evereg, an Armenian populated province in Gesaria, by the name of Kevork Poshaian had just returned from America. He accidentally killed himself while preparing a hand grenade which exploded in his hands. Government officials were immediately informed and the news hit Gesaria like a thunderbolt, rapidly becoming the main subject of discussion among the Armenian population. This unfortunate event became the first sign of the ensuing calamities that would happen to the Armenians.

Although many people were arrested, the district police believed that the Armenian population as a whole should not be held responsible for this regrettable event. However, the provincial police (mutasaref) of Gesaria condemned the behavior of the district governor, discharged him and appointed Savih Zeky, whose first task was to re-open the investigation of the explosion and fill up the prisons. At the same time the new governor Milad, who was an absolute Armenian hater, sent an investigative commission headed by the Chief of Police, to Evereg. The resulting report was very hostile to the Armenians.

A few days after the investigating commission returned to Gesaria, groups of Armenian prisoners who had been put into a chain gang were brought there on foot. The prisoners had been preceded by donkeys overloaded with all sorts of guns which had purportedly been found within the Armenian community in Evereg. These actions were taken with the sole intention of agitating the Turks in Gesaria.

After that incident, the Armenians in Evereg were forbidden to leave the city. We received news about the investigations, the arrests, the beatings and torturing of Armenians through the Turks who were coming from there.

A great number of males were imprisoned and endured unimaginable sufferings; and the provincial governor Zeky, was overseeing their persecution. Upon hearing this news, people in Gesaria started to worry about what steps to take in case the poisonous atmosphere of Evereg spread to Gesaria. People went to the market not to work or shop but to get the most recent news about Everek where the situation was getting more worrisome each day.

One morning, while we were discussing the latest news at Garabed Jamjian, the copper merchant's store, the former manager of Iprianos' department store rushed in to tell us that a teacher, a member of the Hunchakian Party, Minas Minassian had been arrested. Minassian was shallow in moral character and very covetous; his treachery was responsible for many deaths during those dark days. Later that day we learned that Minas Minassian, after only one slap, had disclosed the secret information of his party by handing out the party's records to the government. The Chief of Police, Zeky who was from Crete, opened the notebook that listed individual names and the types and number of guns each possessed. When Zeky asked where these people got those guns, Minassian instantly opened another notebook that listed the names of the merchants who had heedlessly sold the guns to the Hunchakian Party members. They had acquired those guns with great difficulty. Therefore, the same night, Haroutyoun Beujekian, Vahan Kyahiaian, and Vahan Chopouzian were arrested, and a wire was sent to Constantinople to arrest poor Vahan Jamjian and to bring him to Gesaria. These individuals had sold guns to the Hunchakian Party members. The governor of the time, Ahmed Mitad, who was a close friend with Garabed Jamjian, cunningly asked him if by any chance he possessed any guns, and if so let him turn them in without anybody knowing. But Garabed Jamjian declined by saying that he had no desire to possess any guns.

In those times, the undersigned was a member of the Tachnak Party. According to government decree, each party had to submit the names of two accountable members; my name and Doctor Khachig Mamloumian's names were submitted. Kevork Vishab, the brother of Yervant Vishab, who at the

moment, lives in Beirut, was my classmate and later became a partisan friend, stopped over several times a day to keep me updated about the latest news. In reaction to the alarming news of the day we would discuss alternatives for dealing with the new developments. We decided three times to have a meeting with the party members, we invited them for an emergency meeting, but at the designated time no one showed up. Finally we realized that time was critical, and Kevork Vishab, as a board member, said, "since no other member dared to come to the meeting, bring all the records in your possession to my house tonight let's decide what to do with them." That same night I took all the archives in my possession and went to Vishab's house. He cheerfully greeted me; we lighted up cigars and took a seat opposite each other and started discussing and exchanging ideas. Finally, taking into consideration the seriousness of the situation and in an effort to save from possible harm our partisan friends we decided to destroy all the documents. Hence, we opened the door of the wood stove and one by one we tossed the documents into the bonfire; all the official correspondence which we had meticulously organized for years with so much care and devotion. When I was tossing in the last batch, Vishab, dragon in Armenian, suddenly with contained fury roared like a dragon, "criminal government, perfidious officials, try now to get hold of the venerated secret of Tachnag Party and the names of its partisans. Even if you are going to hang me you will not possess them."

A few days later, rumors intensified that general investigations were going to be conducted in Gesaria, so I went to the prelacy to confer with Bishop Khosrov Behrikian. Bishop Behrikian had been bishop Ormanian's student, in 1912. He had been elected the prelate of Gesaria and the parishioners were very pleased with his work; therefore they gave him the credentials to become a bishop. He governed St. Garabed parochial high school with great success. Hence, he was sent to Jerusalem in 1914 to be ordained a bishop by the Catholicos of all Armenians Kevork V.

Boghos Ormanian came from an Armenian-Catholic family. He joined the Armenian United Catholic Church, and studied in Rome, serving as an Armenian teacher. In 1879, he left the Armenian Catholic Church and

was accepted as a priest in the Armenian Orthodox Church. By 1880, he was Primate of the Armenians in Erzerum, in Armenian Garin; the capital of Erzurum Province was the largest city in Western Armenia. On June 8th 1886, he was arrested in Vagharshabad, today Echmiadzin, the spiritual center of Armenia. From 1888 to 1896 he was head of the Armenian Theological Seminary in Armash, and then on November 6th 1896 he was elected Patriarch of Constantinople, he worked for 2 years in Jerusalem, where the Patriarch chair was vacant. In November 1917 he was deported to Damascus and by May 1918 moved to Constantinople, where he died a few months later.

Armash a town in the Ararat Province of Armenia is a historical place founded in 17th century, by Armenian immigrants from Persia; near Charkhaban the Monastery of the Mother of God. The Armash seminary was founded by Bishop Malachia Ormanian. By 1914 the number of student reached 300, among the students was Hakop Oshagan the renowned Armenian writer and literary critic. The monastery's gorgeous library was rich with manuscripts and miniature paintings. In 1915, the monastery was plundered and Armenians were dislocated. Sometime after the Genocide perpetrated by the Turks, an agricultural school was established there. The students consisted of Genocide orphans, future famous writers Vazgen Shushanian and Zaven Surmelian were among them. Today there is not a trace of the monastery building which is used as a Turkish school. Local people attest that the seminary was named Armash by the Armenians but now the Turks call it Akmashe, they confirm that after their fellow Armenians (vatantash) left, the monastery and all the valuable objects were looted, and now nothing remains.

As the arrests of prominent people multiplied in Gesaria, Bishop Khosrov Behrikian vehemently complained to the governor, who did not tolerate his audacity, and had him arrested immediately. By a phony judgment of the military high command, the bishop was sentenced to death. When the Patriarch Zaven took notice of his soul brother's sentence, he appealed to Said Halim pasha who promised him to do what was necessary. The verdict was sent back from Gesaria and replaced by a written

declaration signed by Enver pasha, the minister of war who was one of the masterminds of the Armenian Genocide. The declaration stated that as a favor the hanging on the gallows will be modified to one hundred and one years of imprisonment. However, after only ten days, the bishop was slaughtered like a sheep on the way to deportation by the gendarmes who escorted the deportees. Patriarch Zaven felt very bad when he heard the news; saying that if he had not interfered on behalf of Bishop Khosrov Behrikian, the bishop would have been executed in Gesaria, and would have at least been assigned a type of common grave with the other Armenians hanged with him.

Zaven Ter-Yeghiayan was the wartime patriarch, he was ordained a celibate priest by Ormanian in 1895, and became patriarch in 1913; he was deemed untrustworthy by the Ottomans and sent away to Baghdad in 1916, he returned to Constantinople in 1918, but left before Ataturk took over, and finally settled in Baghdad in 1927, until his death in 1947.

When I entered the prelacy, I recognized Miss Nick, the German missionary who had come to express her sadness to the bishop for the behavior of some Armenians in Evereg; these people had disclosed to the government her collaboration with them. She reported that she had concealed some of the guns of the Armenians but later the owners of the guns had revealed it to the government. For that reason the (kaymakarn), the provincial governor who later organized the Der-zor slaughter, advised her to go to Talas and stay there with the American missionaries because, he said that he couldn't guarantee her safety in Evereg. Talas was a summer resort city, 2 miles east of Gesaria; today it has rich villas. However, the Armenian quarters situated on a hill, are in ruin and unpaved dead end streets. The American High School there is converted to a sports club.

After Miss Nick left, I had a long talk with the prelate about the current situation and the future day by day and moment by moment probable developments. Finally, he approved my proposal about the way of handing over the guns. At that moment, a member of the Armenian Party, Nshan Halajian entered in a troubled state and informed us that Garabed Jamjian's house was searched and hidden there a Winchester was found.

Garabed Jamjian was a member of the board of the St. Garabed High School and the president of the provincial committee. He was also a member of the council of governors and held the position of vice-president at the Armenian General Benevolent Union. The Ittihadists, Young Turk members of the Committee Union and Progress, (CUP), were opposed to him because he was a close friend of Jemal Bey, the pro-Armenian governor; for that reason he was considered an opponent. The traitor Minas Minassian had presented him as a member of the Hunchak Party. When I heard that, I bid goodbye and directly went home to recommend to my family that if anybody comes to search the house let them not be afraid and allow them to search the house as they wish.

While I was passing through the Kechi Kapou Street, I met Vishab with his inseparable cane in his hand, the collar of his coat set straight. He came to me and after a short talk about the rapid worsening of the current situation, he told me "get ready Papa Haig, our turn is coming." Vishab had gone to Izmir, on business; Izmir, in Latin Smyrna was a large metropolis in the western extremity of Anatolia. There he adhered to the ranks of the Tashnak Party. On the aftermath of a bomb explosion, in 1906, he fled the country, and in absentee was condemned to life in prison. In 1909, after the declaration of the constitution, he had returned from Egypt and assumed an active leadership in public life as a devotee of the Tashnak Party, and at the same time he was a visiting professor at the Gumshian High School. On June 15, 1915 he was hanged after being hideously tortured in prison.

One of the clauses in the Ottoman Constitution established during the reign of Abdul Hamid in 1876 stated that all the Ottoman non-Muslims citizens have full equality. However, in 1878 Abdul Hamid suspended it, but under the pressure of the Young Turk revolutionaries, it was restated in 1908 and it read: "All the Ottomans are equal before the law. They have the same rights and the same duties toward the country, without prejudice to religion or race." Of course, that was a false clause to further ensnare the Armenian population.

On my way home, I met Haroutyoun Kandeljian, Iprianos' department store manager. He said that earlier the police had come and asked about me;

they told him to inform me that when I come home I must go without delay to the police station on Djafet Baze Street. When I heard that, I understood right away what the issue was about and I remembered what Vishab had told me earlier. Therefore, right away I entered my house, gave the necessary instructions to my family and headed to the police station.

When I entered the building, a couple of policemen were seated and were talking in the courtyard, I greeted them, but one of them with a scowling face ordered "go upstairs," meanwhile, from upstairs came the voice of a man who was crying out and supplicating under heavy cudgeling and repeating incessantly "I don't know." For a moment I thought what I should do, if I go back, may be they won't allow it, so reluctantly I went upstairs. There another policeman met me, showing me the room across the hall he ordered "get in." I had no choice, I went into the room. Ahmed, an elderly policeman, was seated in front of the wood stove jumbling the fire without paying attention to my greeting. So instinctively I pulled up a chair and sat down. In the other room bludgeoning was going on and I was hearing the man's voice who was pathetically imploring and incessantly repeating that he didn't know. At that time a policeman came in and told me "you know that I am your friend, we know from a well-informed person, that you have guns, so without delay hand me the 15 maouzers and the 60 bombs that are in your possession." I told him that that information was completely untrue and a fabricated lie. "I have a permit from the government for all the guns that are in my possession," I said. He repeated the same words a second time and added if you don't surrender the guns immediately, you better know, you will turn all of them in after the beating." Upon my repeated denial he went out of the room, and a short while later they ushered me into another room. When I entered, there I saw 5-6 gendarmes and 8-10 night watchers and in the corner there were hundreds of clubs.

When the Chief of Police Basim saw me he yelled at me in a commanding tone, "Damn it man, why don't you turn in the guns and the bombs, you better do it willingly and set yourself free, if not you're going to be beaten like a jack ass." Irritated from this unexpected disrespect, I

responded: "it's a shame that you became Chief of Police but you don't hear your own words, talk to me more respectfully, and remember where we are and who you are." At these words he sprang up from his chair, came closer and yelled at my face: "You SOB are you here to give me education lessons?" And I, irritated as ever told him, "No I am not a mirror where you see yourself and utter those adjectives."

Meanwhile, the policemen started slapping me from behind and swearing, and I replied to them in that coarse language. Then they sat me down on a chair and took off my shoes and socks and laid me down on the floor and there I saw for the first time what the falaka was. It simply was a bludgeon with a double rope tied from one end to the other, they passed my feet between the double ropes, they tightened it around my feet, and two policemen held my tied feet up and two others, one on the left and the other on the right started bludgeoning. As they were whipping, I was cursing more and more and holding on to my determination not to confess anything.

The striking continued, the broken bludgeons as well as the tired policemen were replaced with new ones who were continuously striking as if my feet were an anvil and they were shaping red iron on them. At one time one of the policemen said, "Wait he will talk," and leaning toward me in an apparent condescending voice said, "My friend, you will adamantly die this way, come on, turn in your guns and set yourself free." Upon my denial, they continued to beat me, every now and then pouring a bowl of water on my feet. After that I lost consciousness; when I woke up, they had taken me to the courtyard and later they transported me to the stable with two other people.

With my feet swollen, my nails pulled out, blood running from my toes, I was wriggling on the pavement of the stable. Hours went by and every now and then the door of the stable opened and new detainees were brought in, after being hospitably treated upstairs. Until evening the stable was filled with more than 200 Armenians from all walks of life, the newcomers informed us about the newly developed events in the city and that everybody had been arrested, and the police stations were filling up with people in custody. The ones who gave up their guns were sent straight

to the government. At this time, a couple of lights were turned on in the stable and everybody started looking at each other. I saw that I was surrounded by Hagop Alaverdian, member of the financial board of St. Garabed monastery, Parsegh Balian, a major benefactor for the founding of the Aramian High School for Girls. Also in the stable were, Parsegh Kelimian, member of the board of financial committee of Gumshian High School and member of the board of the provincial governors, Kevork Jamjian, a devoted and resourceful young man who had graduated from American Robert College in Constantinople and a member of the Gumshian High School's board of trustees as well as member of the provincial governors. He was one of the first ones to join the Armenian General Benevolent Union (AGBU) and became one of the leading members as the secretary and later as the president: The people of Gesaria owe the institution of the Aramian High School for Girls to their compatriots who lived in Constantinople who comprehended the importance of education for girls, and in December 11th, 1860 established "Aramian Association" for the sole purpose to raise funds for a new school for girls.

The (AGBU) is a non-political organization; it was founded in 1909, after the Cilicia massacres, its chapters extended throughout Turkey in Armenian populated areas to provide for the necessities of the survivors of the massacres. A member of the committee to combat poverty, Haroutyoun Ekmekjian, Boghos Seferian, a staff member at Gumshian High School, Garabed Jamjian, and Hagop Nalchaian who had graduated from high school in 1912; were also among the detainees. In other words, all the well-known affluent and intellectual people who had money and position were there. Meanwhile, the rooms upstairs were packed with people who had surrendered their guns.

Early the following morning they brought down to the courtyard Kapriel Kurkjian, and Nshan Halajian. Accompanying them were about ten other persons. Afterwards, they loaded donkeys with different types of confiscated guns and bags full of grenade in eggshell, which the police named 'bomba.' They waited there until noon and they were driven to the government supervised by policemen. Kapriel Kurkjian was the founder of

the Kurkjian Brothers weaving factory which was thriving in Gesaria until 1915. He was a 60-65 year old respectable man who died during the deportation. Nshan Halajian was a member of the board of directors of the United Education Association. The United Education Association was formed in March 1st, 1902 when the residents of Gesaria encountered difficulty governing the three parochial schools individually they formed a united governing body comprising board members from all three churches.

After some of the prisoners were taken to the government, people from the stable guest room were once again taken upstairs for bludgeoning with the aim that they will get more confessions. At that time, many people whispered to the policemen their intention to turn in their hidden guns. Others who did not possess any guns, following the suggestion of the policemen and with their mediation, bought new guns and turned them in to the police in the hope that they will be freed, because those who turned in their guns were not bludgeoned anymore and the police made them believe that if they handed in the guns they would not be taken to the government. Finally, after four days and four nights without food nor water and bludgeoning twice a day they somewhat realized that they couldn't get any confessions out of me, and because many people had already turned in their guns they let us go. Those who were wounded or like myself unable to walk, they let us wait till evening then they put us on the back of porters and sent us home. During those four days, policemen had searched my house and taken a considerable amount of books and letters. For two and a half months after my return, I went through horrific sufferings. While I was being treated, and for some time later, my name was forgotten. While I was bedridden, my friends visited me often and kept me updated on the current news. Many others, however, were frightened and did not even come close to my house. Right about that time the partisans attacked Chanak Kale. Everybody awaited eagerly the news of the fall of Constantinople.

In 1915, during the First World War, Britain and France attempted to capture the Ottoman capital of Constantinople and secure a sea route to Russia. A sea battle took place on March 1915 but the British navy was repulsed by Turkish forces. Meanwhile, the government had found a new

way of exploitation; they divided the telegrams received from Constantinople into two parts and sold them to the citizens in the morning and in the evening. Americans, who resided in Talas, as well as in Gesaria, came to see me several times to take notes of the four days of my misery with the intention of sending reports to America. There were two doctors, Dr Mouth from Kilis and Dr Badu from Mersin; they had been exiled to Gesaria because they were Russian citizens. I called for them both to examine my legs because even after some treatment, the pain was still the same and my right leg was three times thinner than the left. Both doctors recommended complete rest. I was informed that Vishab had also been arrested and being tortured, but he had not confessed anything about the Tashnak Party. He repeatedly said "in Gesaria I know no other Tashnak other than me."

On the other hand when they translated the Hunchak Party notebook handed in by the traitor Minas Minasian, they noticed that all correspondence was addressed to Mourad Boyajian. Hence they wired Constantinople to arrest Mourad and bring him to Gesaria. We heard of the arrival of Jirair's brother, Mourad, and the same night the Provincial Governor of Evereg, Zeky, summons the unfortunate Mourad and starts questioning him. First he wanted to know which party he belonged to, when he learned that he belonged to the Hunchak Party, in an authoritative tone he said "Then you should tell me, what is the intention of your party's adherence to the opposition?" As soon as Mourad heard this question, he wanted to know to whom he had the honor of speaking, and wanted to know the position and the authority of the person who was asking these questions. He also added that he had already given all these explanations to Talaat, the minister of the interior in Constantinople. (As a reference let me add that Talaat was the mastermind of the Armenian Genocide. He organized the different groups of the ottoman government to deport, confiscate and annihilate the Armenian population). Infuriated, Zeky smacked him on the face. Mourad felt his Armenian honor humiliated, so he said, "I thought I was speaking with a well-informed man, but you are an ill-mannered and vulgar man so from now on don't expect to get a word from me even if you

are going to kill me." Hearing this Zeky, to satisfy his sadistic instinct, started smacking him more forcefully. Later the unfortunate Mourad, like a worn rag, was transported from the police station to the prison. After gaining consciousness he told the story to other inmates, many of whom now live in Damascus and elsewhere.

During the 7th convention of the Hunchakian Party which was held in Bucharest, Romania in 1913, the members stressed their apprehension about the Ittihad (Young Turk) government's racist and dictatorial rule and its deliberate disrespect for Armenian lives. They were concerned that this disregard would escalate in time and the Adana massacre would repeat itself. Therefore, the activists set secret objectives to defend themselves. Unfortunately, the objectives were passed on to the Turks by an Armenian informer who worked for the government. As a result, as soon as the delegates returned to Constantinople, they were arrested and imprisoned, and after two years of torture, 20 activists were hanged on June 15th, 1915 on Sultan Bayazit Square in Constantinople.

The 21st gallows was the destiny of one of the most devoted revolutionary leaders, Mourad Boyajian who went through a great deal of suffering in prison along with the Hunchak activist Cheydanian and the Tashnak activist Kevork Vishab. Their lives were dedicated to the nation and the homeland, and in view of this devotion, they deserve reverence. Unfortunately, after 1908 Mourad was enticed by the idea of honestly collaborating with the Turks. Even the past massacres of Adana and the menace of the coming black days of the future could not deter him from that ideology. That commitment to the Turkish homeland was rewarded by Talaat, first by handing the hero of Sasoun to Zeky's tortures, then to the gallows.

During that period, in addition to Minas there were other traitors among whom was Mihran Yazejian, also known as Mihran the bastard. He was a member of the Tashnak Party and most of the arrests in Gesaria were the results of his denunciation. He benefited from the special protection of the Turkish police in Constantinople until the end of the war. Also, there were Aram Adambolouian, Haroutyoun Delalian, and few others who

operated freely with chief of police Zeky's encouragement, and were the cause of hundreds of daily arrests in Gesaria. However, soon after 1915, traitor Mihran Yazejian got his just punishment in Constantinople. His entire family was slaughtered in his apartment in Skudar, a heavily populated district in Constantinople. There was another Hunchak Party member who was known by the name Atamoghlu. He, like his mentor Minas, did a considerable number of denunciations. Poor Garabed Jamjian was tortured because of him; when the police told him he will be set free if he confessed; Garabed Jamjian said that whatever he did he was instructed by the Turkish government. Garabed Jamjian had traveled to Echmiadzin as a delegate for the consecration of a new Catholicos, the supreme leader of the Armenian Church. On his return he had carried a pastoral letter from the newly elected Catholicos which was read at that time in all the three churches of Gesaria. Brainless Atamoghlu said that Jamjian went to Russia and brought a letter from the Catholicos instructing the people of Gesaria to arm themselves, and that the letter was read in the churches and everybody purchased arms.

Everybody knew that this was not true, because previously the government had knowledge of the content of the letter; but the governor Mitat wanted to devastate Jamjian morally just to satisfy his vicious vengeance. He secretly ordered the chief of police Zeky to do the necessary, thus, for days they took Jamjian back and forth to prison, always beating and torturing him for that imaginary letter. The honorable activist of the Dashnak Party poor Vishab was also tortured, but he stayed firm. Each time they asked him about the party's documents he constantly repeated his motto, "I know no other activist than myself, therefore, I have no documents." With that he spared the lives of all his friends who were quite considerable in Gesaria.

One day 46 prisoners were taken to the high military command. Among them were: Garabed Jamjian, Nshan Halajian, Karnik Kouyoumjian, and Garabed Zambakjian, a member of the provincial governors committee, Mardiros Lousarian, and Garabed Nevrouzian a rich businessman, bright and humorous who was a prominent figure in the

Armenian evangelical community in Gesaria. Also Garabed Nevrouzian was a goodhearted man, who always stayed away from politics, however, his only son Levon, who died prematurely had adhered to the Tashnak Party and had concealed a grenade in a corner of his father's factory, and for that reason Garabed was sentenced to death by the high military command, he was hanged on the 30th of July 1915. Others among them were Kevork Jamjian, a patriotic and dynamic young man who had graduated from the American Robert College in Constantinople, Vahan Jamjian, manager of one of the Armenian owned department stores in Constantinople, who was arrested, brought to Gesaria and later martyred during the deportation, Yervant Varteresian, a member of the provincial governors committee who was also martyred during the deportation. Also, Minas Manasian, a businessman from Gurun, Vahan Chapoudian, an arms dealer. Arms dealership had become a legal business after 1908 when Turks and Armenians had equal rights to gun ownership.

Hagop Merdinian also was arrested, he was a money exchange broker, an only child, Tachnak on occasion, but upon the insistence of his mother he had separated from the party. However, during the investigations believing that the non-partisans' houses will not be searched, the Tashnak central committee's bombs, which were hidden away in Etmekjian's house, were moved to Hagop Merdinian's house against the objections of his mother. But the government got hold of the grenades and sentenced Merdinian to the gibbet. Twice the rope of the gibbet broke and according to law the person should be set free; so Merdinian walked toward the crowd shouting that he was saved, but a gendarme gave a blow to his head and knocked him down. He was then hung on the commander's order by passing the tackle-hook on to his chin. Also in the group were Minas Minasian, the traitor, Diran Ohanian, the copper merchant, a courageous young man who was murdered during deportation, and many others.

Just for formality to ensnare the Armenian prisoners even more, the high military command officials were questioning them continuously. When it was Vishab's turn, he addressed them for an hour emphasizing the ittihadists tribunal's opposing position to the Ottoman's by saying "you

were the ones who permitted the formation of the organizations, so that together with the Tashnak Party we would work hand in hand toward the progress and the development of this country. Also you were the ones who advised us that our last drop of blood and the last bullet of our guns will be used to protect the constitution against the opposition." Finally, his speech was so rational that the aghas of the high military command were speechless, no one argued or tried to silence him because all his words were acerbic criticism against the government; and he ended his speech by saying, "if you really want to rebuild this country and see all the citizens happy, that will only happen through justice and allegiance, therefore, we all await the high military command's integrity and fair judgment."

All this was recounted to me by Kevork Jamjian who was present and who saw with his own eyes and heard with his own ears, admiring Vishab's daring, heroic and praiseworthy position. At that time, Kevork Jamjian was temporarily set free; however he was again arrested later and martyred. The same night that these forty-six people were sentenced, governor Mitat managed to be part of the deliberations of the high military tribunal and presented a coded telegram from the minister of the interior, successfully pressuring the members of the tribunal to assign his signature to the final judgment. Thirteen people were to be hanged, twenty-four to be deported via Sivaz to Dikranakerd, and only nine were temporarily acquitted by the justice of the high military tribunal.

One of these nine persons was the former director of Iprianos' department store, Varteres Armenian, who later was martyred during deportation. A few days after he was set free, he came to see me and informed me about the emotional state of the prisoners. According to him, only Garabed Jamjian and Kevork Vishab had the foresight of an alarming future and wanted to do everything possible to change the verdict before it was confirmed in Enkare and Constantinople. But all the others were opposed; they candidly believed that they hadn't done anything wrong and that there was no reason for them to be killed, therefore, they did not want to participate in the expenses. But rumors run into the prison's hallway that 10-15 people have already been sentenced to death.

During that time, the condition of the prisoners was the only subject of discussion; and different entwined opinions were expressed in family circles. Since I was still confined to bed, many people visited me all day long and brought the developing news about the newly arrested people who were brought to Gesaria from Constantinople and elsewhere. Among those was Kevork Yelanjian, Vishab's cousin, who previously was a teacher in Gesaria, but unfortunately he also conspired and denounced people left and right. The unfortunate Vahan Kurkjian became one of the victims of his vindictive perfidious accusation. Vahan Kurkjian was one of the first graduates of St Garabed high school in Gesaria, in 1893. During his college years, Vahan Kurkjian was always the head of his class, at seventeen he organized and published a college newsletter the "Literary Association," which was administered by the students and he became its first president. Upon graduation he took a teaching position in the Armenian high school and right away he became famous and gained the respect and love of his students because of his teaching methods. In 1914, he became the principal of the United Educational Institution. He was high-spirited, charming and sincere, and epitomized the teacher's model. He was an enduring worker, reserved and serious. Although he was destined to be a clergyman and even was ordained to wear the stole, he devoted himself to the fight for freedom and adhered to the activist movement. He incited his friends to be armed for self-defense and for that reason, after the massacres of 1895 he got himself a gun. The advice of his partisan friends to deter him from his ideology was ineffective and he immersed himself more and more in the Hunchak and later in the Tashnak Party. He was arrested the first time in 1914 and was released, because Tashnak traitor, Mihran Yazejian spared him as his friend by saying that he was not associated with the Tashnak Party, and also because Vishab had repeatedly said that aside from him there wasn't any Tashnaks in Gesaria. Vahan Kurkjian lived in hiding for some time, but when the government brought the second traitor, the worthless teacher Kevork Yelanjian, from Azizieh, today a neighborhood in Aleppo, he did not spare Kurkjian and denounced him as the chief of the Tashnak party.

Vahan Kurkjian was arrested and sentenced to death and sent to the gibbet on August 20th 1915 at 5:00 AM along with five other prisoners.

In those days, somebody witnessed in front of the prison Vishab's meeting with his wife. Vishab's wife was conscientious and shared the ideals of her husband. When he came out and saw his wife, he tried to conceal his pain and sorrow within, and said to her smiling "why didn't you bring our daughter with you so I could see her? I'm fine, go back home and cheer her up by playing the piano, and don't forget to sing the lullaby, 'sleep my little child'. At that moment, the warden appeared and pushed them apart saying "you should speak Turkish so that I understand, it's forbidden to speak any other language." Without any argument they separated, Vishab went back inside and his wife went home. Kevork Vishab was the invincible image of the Armenian Revolutionary Federation; he didn't utter a word in prison even during his torture and suffering, and when he was sent to the gallows his stand as an indisputable revolutionary caught the members of the high military tribunal by surprise and left them speechless. A couple of days later, I received a missive from Vishab, the flawless Tashnak leader, where after inquiring about my well being, he wrote the following word for word, "I kept my promise for which my conscience is clear. I advised Kevork Yelanjian, his cousin, but he had already given few names, everybody here is waiting dreadful ending. I too am pessimistic. Like Chobanian said "in my heart lives a hopeless love,' write to me if you can and let me know about your condition."

Following these treasons, people who were arrested started one by one surrendering their weapons which they had hidden in different places. Some of them had hidden them in the fields, others in restrooms; even the sacristan had dug out the earth behind the altar of the St. Illuminator church and buried his weapon there. Finally everybody was confessing and turning in their weapons. At that time, every little round object was called "bomba" by the police. They were even filling bags with round iron balls used for weighing and taking them to the police station. Under the false pretense to search for weapons, the police wrecked every house they entered and even took money and valuables. Sometimes they would drop a bullet from their

pocket and, accusing the owner, they would intensify their search turning everything upside down. They had "carte-blanche" to enter any house they wished, arrest the owner and many times they would beat the lady of the house, the daughter or the daughter-in law; but the frightened owners wouldn't dare open their mouths. In one word life in Gesaria had become unbearable.

At the same time alarming rumors were going around about Sivaz. In the 19th century the province of Sivaz comprised four counties with an Armenian population between 152,000 and 200,000. The city of Sivaz had a population of about 45,000, and more than a third were Armenian. In Sivaz there were more than four Armenian Apostolic churches, one Armenian Catholic church, and an Armenian Protestant church. The town's Greek Orthodox Christians also had their own churches. During June and July 1915, most of the Armenians of Sivaz County were either killed or were deported in ways to ensure their deaths. In September 1919 the American military mission to Armenia passed by Sivaz, and they discovered that of the possible 200,000 Armenians of Sivaz County before the Genocide and deportation, only some 10,000 remained. Those survivors were mostly living in abject poverty, unable to reclaim their property, and fearful of new massacres. Most were making preparations to leave. In the orphanages of the American Committee for Armenian and Syrian Relief of Sivaz there were 1363 Armenian orphans.

One of my daily visitors, Yervant Hashkherdanian, who now lives in Germany, came to see me and told me that Ahmed, the coachman from Gesaria, came from Sivaz and reported many things. Ahmed was known to me and I sent after him. When he arrived, he was much moved by my condition. He informed me that the chief of police, Mouhamed had a plan to systematically eliminate the Armenian population in the area. He also told me that every night people were arrested by the hundreds and driven towards Ghaze Dara where they were slaughtered. Also his friend, Mourad from Keuvdin, who was known by the name of Mourad Pasha, perfidiously sent the police to arrest people in their houses. The owners of the house were not aware of their purpose and welcomed them, but when they

understood their intentions they ran to the mountains on their horses, and the police set the house on fire. Finally, Ahmed told me everything he knew cursing the present government. Horrifying and heart-breaking news was also coming from various provinces and villages of Gesaria. I wish my grandmother was alive in those days so that she would comfort us with her naïve faith that when in difficulty certainly the moskof's soldiers will come and deliver us from the Turks' slavery. Poor grandma, how many times early in the morning you went to look out from the window on to the street to see if the liberator Russian army would appear.

At that time, like everywhere else, Gesaria was plagued with grasshoppers. The fields and orchards were engulfed by these creatures. The town criers had announced that all male population over the age of thirteen should go to the fields in the early morning to catch the creatures, fill them in a bag provided by the designated task force and hand it to the officials of the government committee. Therefore, early each morning the night watchers knocked on doors and forced all able bodied males to go to the fields with their bags; this obligation was imposed only on the Christian population as if all the others belonged to the feeble sex. But no one would dare argue, because, for the Turks all Armenians without exception were slaves, an undesirable constituency. Meanwhile, one day the people who went to the fields to gather the grasshoppers, came back saying that on their way they saw Armenians who were hanged. Right away a couple of people went in that direction and there they witnessed the bodies of twelve people dangling from the gibbets.

Among them were Garabed Jamjian, Karnik Kouyoumjian, Kevork Vishab, Haroutyoun Zambakjian, Hakop Derderian, S. Atmajian, P. Mtavin, M. Eukuzian and others. The black news spread throughout the city. It was like a heavy club beaten on the head of every Armenian and a poisonous dagger stabbed in the hearts of friends and families. The entire Armenian population was in mourning, no one had the courage to go out to see people, even to express their sorrow. Everyone was crushed under the heavy weight of their grief. Life stood still in the Armenian quarters; that morning even the bells in the bell-tower, which for centuries had proclaimed from high up

the majesty of the Christian faith and the Christian church, were silent. On the other hand, exhilaration and euphoria were high in the Turkish circles in view of the gallows. One was the counter image of the other; one was weeping and doleful while the other was laughing and jubilant.

I will never forget the inhuman behavior of Mitat, the governor, towards the grieving families who wished to lay the martyrs to rest in their respective families' sepulcher. That heartless monster refused and ordered the burial to be done through the municipality, putting each one of the bodies in a different ditch in diverse places. For a few days, through my friends I tried to find the policemen who had accompanied the prisoners to the gallows and who had witnessed the tragic reality. I gathered their whole testimony related to my beloved friends' journey from the prison to the gibbet, their troubled state of mind, and their last words. The policemen informed me that the night before the hanging, the chief of police, accompanied by two policemen, entered the police station where Armenians were detained. They had a list of 13 people in their hands. Reading the names out loud they told them that they were going to be taken to the military tribunal and that they would be back in half an hour. The wretched men, who were in custody, not understanding what was going on, followed the policemen to the tribunal where a colonel informed them about their confirmed verdict. No one argued against this unexpected ruling; and they were taken back to the police station, where they waited for the priest who was coming from Hevshehereh to perform the last rituals. The downhearted priest could hardly utter two words and burst into tears in view of this heart-breaking situation. After that they put a white shirt on Garabed Jamjian, and called to Karnik Kouyoumjian to come forward to put on a white shirt, the distraught man, as if out of the real world asked what for and Garabed Jamjian told him, "don't you understand, we're going to be hanged." Upon this, Karnik started to beg that they allow him few hours to go and see his family and his new born baby whom he had not yet the chance to see. But to no avail.

Karnik Kouyoumjian did not belong to any organization; on the contrary, he wanted to put an end to the struggle between the organizations.

Without being a revolutionary, he had taken upon himself the most dangerous function. He had assumed the responsibility to raise funds, purchase guns and grenades and store them. Thus he had become the moving soul of the Self-Defense Committee. As I mentioned earlier, after the Young Turk revolution in 1908, all the Ottoman citizens were equal before the law. They had equal rights to gun ownership and gun trade was free. Armenians as well as Turks owned considerable amounts of weapons. After the massacres of Adana people in Gesaria knew how wicked the Turk may be, and to avert the prospect of a new massacre they were preparing themselves for self-defense. Karnik Kouyoumjian was known in Gesaria as a generous and audacious person. He was well off and influential and held an important position in the community. At the gallows he had shown the most daring stand, asking that they hang Minas Minasian the traitor first, saying "so I see that he perishes in front of my eyes, after that I don't care if I die." He took his wedding ring from his forefinger, handed it to the policeman Kazim bey, to take to his wife, and addressing the crowd, he spoke his last words, "I remit my vengeance to my family and friends." And with an abrupt movement he passed the oiled slippery rope around his neck, pushed aside the chair with his foot and dangled in the air. Sometime after this outrageous incident, Colonel Kazim bey was known to have passed to the sword the whole inhabitants of 42 Armenian populated villages at the head of 165 cheteh.

Finally they put shirts on all of them and the group was taken to the gallows, surrounded by policemen and gendarmes. A notice was hung from their necks recording their verdict which was completely forged and was not based on any of the laws of the country. It is worth, however, for everybody to know and understand that they had been charged for being enemies of Turkishness and having obeyed the instructions received from a secret conference held in Bucharest by the Hunchak Party in 1913.

First they wanted to hang Jamjian, who addressed Zia pasha in a stirred up voice, "is this the tragic end of all my dedication and humble hard work for years trying to be helpful to the government," and he continued bitterly, "according to the law, one should not be hanged without a last will,

therefore, I want to write my will freely." At that moment one of the officers shouted "damn it, are we going to read a decree now in this dust and dirt?" He ordered to start the hanging without delay; and hence they start to hang one after the other. Some people cried and begged for mercy, others swore and others did not utter a word. When it was Vishab's turn he started speaking with a thick voice, "my friends, if you think that this way you will silence the voice of justice, that is impossible, justice is a God who does not die, same as my Party, so God bless the Tashnaksoutyoun." The rope was then passed around his neck, choking him as he oscillated in the air. Bless you and your faith my loyal friend, may your holy ashes rest in peace forever. But now where are the partisan's faith and the charm it had on people. Aside from the twelve persons who were hanged there was another one too who was taken to Evereg for investigation. They brought him back the next day and hung him on the same place. Besides these hangings, 32 persons were sentenced to terms of hard labor, ranging from ten to fifteen years.

The next day the nine persons who were acquitted by the military tribunal were temporarily set free, however, a few days later they were once again taken into custody. Not one of all of those who were taken into custody following the sentences of the military tribunal survived, they were cruelly murdered in the valleys of Gemereg and Shar Kesha provinces around Gesaria or they were taken to nearby Azizieh, today one of the residential areas in Aleppo. Seventeen caravans left from Gesaria prison, of which only three reached Aleppo. The people in the rest of the caravans which were sent to Dyarbekir via Aleppo were slaughtered near Urfa. Dyarbekir, Armenian Digranakerd, was one of four Armenian cities founded by Tigranes the Great in the 1st Century BC and served as Armenia's capital. Urfa is situated on a plain about eighty kilometers east of the Euphrates River halfway between Digranakerd and Aleppo, the city's population was a mixture of Arabs, Kurds, Armenians and Turks; many caravans of Armenian remnants passed this way on their flight to the Arabian deserts.

THE FIRST DEPORTATION CARAVAN TO DIGRANAKERD

An hour after the hanging, the 24 remaining prisoners were informed to be ready in three days to go to Digranakerd. This order created an agitation especially among the families of the 24 prisoners. Some people officially transferred their businesses to others, others gave official proxy to acquaintances, and all 24 prisoners did some kind of arrangement. The third day, early in the morning they boarded twelve carriages waiting for them in front of the prison, and accompanied by a group of gendarmes left for Digranakerd via Sivaz.

Among the 24 deportees were Nshan Halajian, board member of the United Educational institution, Garabek Zambakjian, a member of the provincial committee, who was later sentenced to 10 years of hard labor, Haroutyoun Beujekian, Mardiros Lousararian, Minas Minasian, not the traitor, a prominent businessman, member of the board of trustees of the Gumshian high school, Dr. Levon Panosian, a generous man who gave largely to the poor and to social organizations, he was also a member of the board of trustees of the Gumshian high school, Yervant Varteresian, a member of the provincial committee, Vahan Chapoudian an arms merchant. The arms trade, which was in the hands of the Armenians, flourished after 1908 when tension and pressure were eliminated and Armenians had equal rights to Turks to own guns. Four days after their departure, the coachmen returned to Gesaria and said that they handed the prisoners to another convoy which was going in the same direction.

However, some of the coachmen secretly informed us that a band of chetehs, criminals recently released from prison formed into killer bands in soldier's uniforms, met the convoy on the way to Sivaz, slaughtered all the people and took their belongings. Upon hearing these astonishing rumors, different suggestions, contradictory opinions and thoughts began to intermingle among the families. Many of them had the naïve belief that the rumors were a lie. Some were considering paying a trustworthy Turk to go

to that designated place and verify if the rumors were accurate, some believed that if the reports were accurate then the encounter with the chetehs must surely be an accidental occurrence and not orchestrated by the government. Others pessimistically were adamant that the rumors were correct and it was a trap ordered and organized months ahead by the government for the sole purpose to massacre Armenians.

Unfortunately, the development of events soon after confirmed the third opinion. Several months before a band of chetehs had come to Gesaria and were welcomed by the Turks who even accommodated some of them in their homes; however, according to their customs, the chetehs intruded from the selamlık, the portion of the house reserved for men, into the haremlik, the portion of the house reserved for women where they seduced the women. For that reason, when they came the second time, the Turks refused to welcome them, and they ordered the Armenians to prepare food for them, the chetehs became infuriated asking why the previous band were accommodated by the Turks in their homes and the Armenians were not doing the same. Therefore, they plotted among themselves to attack the public bath Salaheddine, which was frequently used by Armenian families. The government was informed on time, and encircled the bathhouse to prevent an unhappy incident. In the meantime, when the bathers heard that the policemen were coming, uproar started in the bathhouse. Some bathers half naked, some stark naked ran outside and most of them took refuge in the St Asdvadzadzin, Holy Mother of God, church across the street where the prelacy was also located. This incident was inexplicable to many because nothing like that had happened before; why, for example, had the policemen encircled the bathhouse? No one could give an answer and this way the subject was closed in official circles and the band of chetehs was sent back. After that not even a cup of coffee was offered to them.

The manager of the Iprianos' department store, Haroutyoun Kandeljian, came to see me every day, and showed me all the telegrams received from the branches in the Adana provinces.

Adana and Mersin were part of the Adana provinces; Mersin is a sea port on the Mediterranean. Adana is a city in southern Turkey, a major

agricultural and commercial center. It is located at the northeastern edge of the Mediterranean Sea and serves as the gateway to the plain of Cilicia. In 1132 Adana was captured by the armed forces of the Armenian kingdom of Cilicia under the King Leo the 1st, and was taken by the Byzantine forces in 1137. The Armenians conquered it back in 1170. An earthquake destroyed the city in 1268, but Adana was rebuilt and remained part of the kingdom of Cilicia until 1359 when the city was given away by Constantine the III to the Mamluk, sultan of Egypt to obtain a peace treaty. On April 13th, 1909, some Ottoman military constituents joined by Islamic theological students wanted to return power to the Sultan, and thus a religious-ethnic clash broke out in the province. Although the movement was initially aimed at the Young Turk government, it turned out to be a planned campaign of persecutions and extermination directed against the Armenians who were perceived as having supported the restitution of the CUP's constitution. When the Ottoman army troops were in place, instead of trying to contain the violence, they participated in the pillage of the Armenian quarters in the city. In the course of what was called the "Adana Massacre" 30,000 Armenians were killed. In 1915, Ottoman troops rounded up all Armenians, approximately 20,000 living in the city of Adana and marched them out into the Syrian Desert in the course of the Armenian Genocide, resulting in the complete eradication of the Armenian communities in and around the city.

After World War I, the Ottoman government surrendered control of the city to the French troops, and the four battalions of the French Armenian Legion were sent to occupy Adana and oversee the repatriation of Armenian refugees. However, the French forces were spread too thinly in the region and, as they came under withering attacks by Muslim elements both opposed and loyal to Mustafa Kemal Pasha, eventually reversed their policies in the region. The Armenian Legion was gradually disbanded, the repatriation was halted, and the French ultimately abandoned all pretenses to Cilicia, which they had originally hoped to attach to their mandate over Syria. On October 20th, 1921, the Treaty of Ankara was signed between France and the Turkish Grand National Assembly. Based on the terms of the agreement, France recognized the end of the Cilicia War, and French troops

together with the remaining Armenian volunteers withdrew from the city on January 5, 1922.

The general nature of the telegrams was, "we are being deported, what we should do with our possessions? Who are we going to trust them to? I was taken aback reading these telegrams, how they could deport people and confiscate their properties. The news continued to pour in from all the provinces and villages that the whole population was being deported and their properties plundered. I would have never thought that it will be our turn soon, because Gesaria had already tasted more than enough brutalities and there hasn't been any insurgence. On the other hand, neither our region nor our fathers had seen such unlawfulness and brutalities. In the meantime, Governor Mitat was called back to Constantinople and promoted by Talaat in recognition of his loyally rendered services. He was replaced by Zeka, a somewhat educated man. When the prelate, Khosrov Behrikian went to welcome him, he received him cordially and promised him to do what was necessary to end the current unpleasant situation; finally, he told the prelate that on his way to Gesaria, he ran into Mitat and for a few hours they had a long conversation. When Behrikian heard this, he was disheartened and did not believe the promises, knowing very well what satanic instructions Mitat might have given to the newcomer.

However, the first positively hopeful action of Zeka was to be personally present to exhume the body of Hakop Elmasian who had died because of the beatings and the tortures he was submitted to in the same police station where I was also tormented. The authorities had said that Hakop Elmasian died from an unknown disease. Upon the insistence of his wife they conducted an autopsy and concluded that Hakop Elmasian had certainly died as a result of the beatings and not because of an undetected disease. It was regrettable that the governor's attitude changed rapidly due to the instructions received from Talaat.

That night, news reached Bishop Khosrov Behrikyan that 15 detainees were sent from Everek to Gesaria, and on the way, for the pure enjoyment of the regional governor Zeky, two of them were murdered and only 13 were handed to the military tribunal. Bishop Khosrov Behrikyan went to see the

governor to find out the story and to let Zeky know that he knew the truth about the incident. He courageously asked Zeka if the detainees were 15 or 13 and if so what happened to the other two. Immediately the governor called Everek twice and asked to speak with the commanding officer, but was told that he was not there. Addressing the Bishop he said "I am beginning to have doubts too, so come in a couple of days and the truth will be revealed." The same day Zeky came to Gesaria and was immediately informed about the situation. Later, he tried by all means to cover up the story, but unsuccessfully. He got in touch with Talaat in Constantinople through coded telegrams and managed to get a warrant from the military tribunal for the arrest of Bishop Khosrov Behrikyan. And by the order of the president of the military tribunal, Bishop Behrikyan was arrested the next day and kept in isolation.

The unfortunate Bishop suffered a severe tooth ache, and, unable to speak, he wrote to the governor on a piece of paper to ask Dr. Mgerdich Deghermenjian to come see him. Deghermenjian came, he was accompanied by two policemen who stayed there the whole time of the treatment and did not allow them to exchange a word.

We can see now that this generation of Turkish leaders after studying 33 years in the Hamidian anti-Armenian political college surpassed even Abdul Hamid. Same as governor Mitat when he went to Constantinople surpassed Talaat and there was a race in that field among the president of the municipality, the chief secretary of state, whose wife was German, may be for that reason he was the worst of all, the commandant of the gendarmerie, Loutfi, and the chief of police Zeky, who will be the most harsh criminal; all of them had always direct contacts with the Ittihadists central committee in Constantinople. They enforced the orders received from the central committee on the military tribunal and on the governors, their inseparable friend was the regional governor of Everek, and because of his position he was absent most of the time.

A few days before the massive deportation from Gesaria, city officials began contacting some of the wealthy people to expose the situation to them and tacitly imply that in case of deportation order reaches

Gesaria, they would be able to save them and spare them that unpleasant ordeal. In this manner they pocketed thousands; and when the time came to save them, quickly sent them toward Sivaz where bands of chetehs, organized killing squads, had created slaughterhouses, this way the case was closed once and for all.

Even one night the Chief Secretary of State called on Bishop Behrikian and after some devilish expressions of sympathy proposed that if the Bishop gave him 500 Turkish gold, for the sake of his friendship he will do anything to save him but only on the condition that the whole deal must stay between the two of them. But the Bishop, who was unaware of the current developments, pleaded his innocence, and refused the offer. In the morning, the chief of police Zeky went to the prelacy and searched through the Bishop's belongings and seized all he could find saying that he was taking them to the Bishop.

Finally, after a few days it was the Bishop's turn to be deported to Aleppo via Digranakerd. Throughout the journey, the Bishop wrote his memoirs on pieces of paper describing his days in prison and recounted the proposal of the 500 Turkish gold. Not far from Aleppo near Qatma, a town north of Aleppo, he met refugees from Sis, he wanted to talk to them, but the gendarmes forbade him to do so. The refugees from Sis did not know that he was the Prelate from Gesaria, because he was in civilian clothes, but in any case they tried to communicate with him, but unsuccessfully. The Bishop realizing that it was impossible to communicate he pointed to a piece of paper which he had thrown on the ground. Immediately, Kegham Shirvanian from Sis picked up the piece of paper and reading it he understood that it was a message addressed to the people of Gesaria. From the signature he realized that he was Khosrov Behrikian the Prelate of Gesaria.

Months later, in the heart of Hawran, In one of the villages called Jarash, a Hellenistic town 50 kilometers north of Amman, where we were exiled with our families I met Kegham Shirvanian. One day during our conversation he said, "I have writing from your prelate which I keep dearly," and he told me the circumstances in which he got his hands on that

piece of paper, but then he took it back saying, "I want to keep it as a memorabilia." The unlucky Bishop, sensing that his life was threatened, wanted for the last time, before being martyred, to bless all the people in Gesaria and for that reason he had recorded his prison days' recollections and mentioned the case of the 500 Turkish gold pieces. He also revealed that only 15 Turkish gold pieces were returned to him and the rest of his belongings were appropriated. Finally, in his last words he mentioned that he had an insurance policy with Gresham Company. We don't know if his relatives or the patriarchate of Constantinople have looked into this matter. Let me not forget to mention here that accompanying the bishop was the St Asdvadzadzin church's choir conductor, Panos Koujoubalian, whose sublime voice filled for years on end one of the Armenian architectural masterpiece, God's temple, entirely covered with gold.

Days passed and little by little rumors filtered out through the government officials that the population of Gesaria was also going to be deported. Investigations and arrests were still continuing interminably. This kept the policemen busy, and also gave them a chance to rob people left and right of significant amount of money by promising them that they will not be arrested but none the less arresting them a few days later.

One night there was a heavy banging on our front door. My family was fearful, thinking that once again the police had come to search the house. I told them to open the door and see what the matter was. As soon as the door was opened two policemen and the night watchers rushed in and told my family that I was wanted by the government and that they will be back in half an hour to take me. My mother was frantic. She said that I was sick and disabled, needing complete rest and not supposed to move my legs. The intruders were not willing to understand and said that they will take me and bring me back without moving my legs. Upon hearing this conversation outside my door, and my mother's supplications to spare me, my irritation escalated and I decided as the first day not to bow my head in front of these scoundrels masked by police uniforms.

First I thought the reason was that I was a member of the Tashnak Party, and I decided to conform to their demand if that was my destiny. I

called them in and asked them to tell me straight forward what they wanted. I tried to understand the reason of their visit by asking them several questions, but they told me nothing except that "we are going to take you unquestionably." I was desperate, so I told them that my safety would be their responsibility. I also told my family not to discuss anything anymore. When they saw my legs, they seemed disconcerted and started whispering between themselves. Finally, they stood me by my crutches with the two night watchers holding from both side and I hanging from their shoulders we left the house. On the way to the police station, I lost consciousness several times because of the pain, but each time I was awakened. When we entered the police station, the chief of police, Zia sat there in his nightgown; he was giving orders left and right as if he was the commander of a victorious army.

As I entered, I saw a few acquaintances and then I understood the reason I was brought there. Zia turned his attention to me lying on the floor, and said, "why aren't you standing up?" I can't stand up, I have been disabled for two and a half months," I said. "Never mind, when you go to Digranakerd you will recover," he said, and ordered an officer to put me on the back of a porter to take me to the stable hotel. There were: Mr. Hagop Kalpakian, member of the board of trustees of St. Garabed high school, and his son Dikran who owned a carpet weaving factory, with twenty machines, also members of the well-known Frenkian family, Vahan and Shabouh, who owned a money exchange business, and Yervant Frenkian, member of the executive board of the United Educational Institution and member of the executive board of AGBU. He was deported to Damascus, and survived the Genocide. Others there were Setrak Jamjian, Onnig Kouyoumjian who was the treasurer and a senior member of the executive board of AGBU, Krikor Koundakjian who organized bible studies, Krikor Kyahyaian and his son Onnig who owned a cloth manufacturing and trading business with Aleppo, David Zambakjian, member of the board of trustees of the Aramian high school for girls, Markar Yazejian, respectable man, owner and executive director of a cloth trading company, and his son Onnig. Markar was a self-made man enriched by hard work. He was murdered during the deportation,

and his two sons Vahan and Onnig were deported to Aleppo but later immigrated to Romania. Also Parsegh Balian who was one of the benefactors of the Aramian high school for girls. He was unable to walk too because of the beatings. Still others were Garabed Jrjrian, a successful fur businessman, Missak Manoukian, who after the Genocide of 1919 became a member of the newly founded Union of Compatriots of Gesaria which was founded to bring assistance to orphans. By morning we were 97 people in the stable hotel, a space that could hardly hold 50. I don't want to talk about my state which was dreadful. It was Mr. Kalpakian who had a bottle of ether, and looked after me the whole time, like a guardian angel.

The next morning, they took us into the courtyard. Everybody was thinking about their families and their businesses. Wives and children came to see the prisoners to discuss what to do. My two little children and my mother came to see me in the afternoon. As soon as my mother saw me she burst into tears and made me cry too. I asked her to present a petition to the governor saying that I am not able to travel and demand a medical exam. But when the petition reached the police station they threw it away. We stayed in the courtyard three days and nights. In the evening of the third day the chief of police announced, "I am announcing to you the favor that our good hearted government has granted to you, all of you are going to Aleppo, from there you will be able to send telegrams and letters to your families to let them know your whereabouts." Upon this announcement everybody stood up and shouted "long live the patishah." Energized from this enthusiasm, I leaned over my crutches and approached Zeky and asked him if it was possible to send for Dr. Khachik Deuvletian, who was in the military prison, to come and examine my legs for the last time so that I could immediately get the necessary medications and be ready to travel. He ordered the policeman standing next to him "go get all the doctors you can find in the other prison and bring them here, let them examine this man," and left. Dr. Deuvletian and Dr. Toros Nazlian came a little while later.

Dr. Khachik Deuvletian had studied at Marzouan Anatolia College. He was a graduate of the Pennsylvania Medical School and lived in the village of Efkere, 18 kilometers northeast of Gesaria near St Garabed

monastery. He was a renowned surgeon who worked in all the surrounding villages. On his initiative a school was established in Efkere which brought pride to the creation of Armenian thought. He was a member of the provincial committee and as a colonel he stayed at Ker Shehir. He was arrested there, brought to Gesaria and imprisoned. Eventually he too was sent toward Sivaz and killed on the way. The same as Toros Nazlian, who was from Everek. He was a devoted member of the Tashnak Party, who had believed in the constitution and free speech. A first class orator he gave speeches everywhere, he was energetic, determined and fearless in character. He was arrested in Constantinople, brought to Gesaria and hanged. He was martyred for his free spiritedness.

Dr. Deuvletian examined my legs and said, "since you are going to travel and be on the road, pour cold water on your legs wherever you find it, you have no other alternative." The time had come to say goodbye, we embraced and kissed each other and separated without knowing that it was for the last time. At midnight, they chose 83 people out of the 97 and pinioned them two by two and they sat them down in the carriages; I was the only one who was not shackled because I was disabled and limping. While the prisoners were boarding the carriages, the policemen and gendarmes were taking their belongings, bedspreads, and other essentials that the prisoners' families had brought, but who would dare protest? They let us wait in the carriages till dawn, surrounded by policemen on their horses, as if some rebels would come to rescue us. At dawn the carriages moved and we had to pay 18 Turkish gold pieces to go to Harsoun, while before to go to Adana we would pay 12-15 Turkish gold pieces.

Kazim, the army officer, was very busy. He appointed two gendarmes for each carriage to watch the captives and ordered, "guys, if anybody tries to escape, shoot him in the head." When we heard this from our carriages, we really were surprised, because no one among these 83 men had the intention or the state of mind to go on that kind of adventure. Finally, at nightfall we arrived at Inje Sou and they accommodated us in a college that belonged to the Greek community. The local district governor, Fouat came and said, "my friends, I wish you a safe journey, but by the

order of the governor of Gesaria, I have to register your names and make a note of the amount of money that each one of you possesses, therefore, please come to see me without delay and tell me everything you have so that I will register it." When we heard this announcement, we started whispering between ourselves about what to do and finally we decided that each one of us should do as he sees fit.

We left the next morning, and on the seventh day we arrived at Harsoun. When the "compassionate" commandant of the gendarmerie saw that we were pinioned together he asked the gendarmes for the official papers of "these effendis." He read the orders and seemed bewildered. Looking at us he said, "my sons, you are free to go around the city, but make sure that you return to the hotel at night, because, early in the morning I am going to send you by train to Adana." We separated from the officers and freely walked around the city. The advice of Dr. Deuvletian to pour cold water on my knees helped me a great deal, and day by day my legs were getting stronger; the hope which had evaded us since we left Gesaria had returned to its original place in our broken hearts, because in those areas there wasn't the fear of encountering bands of chetehs.

The next morning, Mr. Kevork Mosdijian, a successful businessman who traded copper from Europe, Hovehannes Lousararian, Krikor Bakhtiarian and a few others had come from Adana and Mersin to see us; when they saw our group and my condition, that I could hardly walk with my crutches, they became very emotional and began to sob. I told them that compared to a few days ago, I was now much better. Later two gendarmes came and directed us to the station and we settled freely in the train compartments. Fortunately, the gendarmes who accompanied us from Gesaria to Harsoun were kind or maybe they were still inexperienced, in all cases, they didn't hurt us in any way, on the contrary, they felt sorry for me because of my condition they even tried to help me while boarding or leaving the train.

The first whistle blew and the railway wagon, like a pregnant women, her womb full of life hardly able to walk on its wheeled legs panted continuously. One of the employees vigilantly closed the remaining doors,

and when the second whistle blew, he shouted "tamam" and the convoy slowly started moving forward, leaving behind the dense fields of Harsoun and entered the barren and desolate dried spaces of the desert. Two gendarmes came with us to protect our group, they were somewhat well-mannered fellows. They began to converse with us and became interested in our past and present lives. We offered them some cigarettes and invited them for a lavish breakfast. They became friendlier and asked if they could help us in any way. We did not want to let this opportunity pass by, so we asked them to open and read the official letter in their possession so we would know which crimes the government had condemned us for. We assured them that we will open and reseal the letter, so they had nothing to worry about. They agreed and promised to give the letter to us that evening when we reached Osmanieh. Osmanieh is a town less than a hundred miles east of Adana, which later became a concentration camp for Armenian refugees.

When we reached the train station of Adana, the train stopped and the doors opened. My brother Dikran was in the crowd and came up and embraced me. Seeing the condition I was in, he started to sob; with his help I descended from the wagon and we went to sit in an employee's office, where Mr. Calousd Bey Gulbenkian, Mr. Avedis Bey Gulbenkian, Levon Khoubeserian, Aram Kyahyaian and many other well known people from Gesaria had come to see me. I was unable to talk because I was very emotional; therefore, my brother's father in law, Mr. Dikran Frenkian started to talk about what was going on in Gesaria and the problems affecting the people.

In 1911 Mr. Calousd Bey Gulbenkian had contributed to the AGBU educational branch's fundraising to support the Aramian high school for girls in Gesaria; later in Cairo in 1928 he worked hand in hand with the Union of Compatriots of Gesaria and continued to support the committee which was founded to bring relief to the orphans and refugees who had survived the Genocide. For five years he donated 500 gold pieces a year, and when the kemalist government seized all the properties legally belonging to the Armenian communities, Mr. Gulbenkian worked toward

rebuilding those that survived. He later gained fame in the capitalist world and played an important role in the international world of petroleum. After the Genocide, when some remnants of the people of Gesaria who had survived returned home, they sent a plea to their compatriots who were spread around the world to extend a helping hand without delay to their desperate surviving compatriots. The chapter in Constantinople responded immediately and on December 18th, 1918, during a meeting in the hall of St Mesrobian College, in Gerik Pasha, a committee including Mr. Avedis Bey Gulbenkian was formed. Other members were Levon Khoubeserian who belonged to the well known Khoubeserian family in Talas, as well as Aram Kyahyaian who was issued from a prominent family in Gesaria.

The same night, the gendarmes kept their promise and handed the official letter to us in a sealed envelope. One of our friends, Pokrades Jamgochian carefully opened the envelope and we read the content then resealed the envelope and gave it back to the gendarmes. The content was mellow and somewhat favorable for us. It read "these 83 persons have not openly participated with the undesirable elements; however, some among them may be suspect, therefore, for the time being it was decided to deport them to Aleppo." There was an air of relief among our group, we were even kind of happy, because the threat of death had disappeared, and the magical lantern of hope was shining undeniably on Aleppo's horizon. The following morning we started our journey toward Hasanbeily, today a town of the district of Osmanieh province in the Mediterranean region of Turkey. Our coachmen were Armenian; we spent the night there then continued toward Hajovlou. On the road we encountered some Armenians who were working along the road, they told us that bands of chetehs lived in the surrounding mountains and that we should do our best to stay out of their way. The gendarmes also gave their word of honor that they would do everything in their power to win the chetehs' favor. At last, we reached Hajovlou around noon. We waited for two hours and were going to continue when some people in the group objected that they did not have enough money for the train fare. Each one of us contributed and we collected the necessary

amount. I must say that similar incidents had happened several times since we left Gesaria. In the evening we reached Aleppo.

As soon as we arrived, the members of the committee which was founded to assist the arriving refugees met with us and settled us in nearby hotels. Among them were, Mr. Karnik Jikaji, Hakop Barsoumi, and Garabed Aramouni. In the morning, they presented some guarantee to the officials so that we would be free to move about. Some people in the group rented rooms and settled in different areas of the city. On the other hand, from the first day our compatriot, Mr. Mihran Takejian, worked body and soul to assure the comfort of everybody. He was really our guardian angel; it was through him that we communicated with our families; letters, telegrams, and money were passed through him. The poor man was running all day long from the post office to the bank then the telegraph office to receive all the correspondence and monies which came from our families in his name. Although we insisted that we wanted to pay him for his invaluable services, he refused categorically and continued his benevolence until the last day of our stay in Aleppo, leaving all the Gesaratsis indebted to him forever.

During the Ottoman Empire, the boundaries of Aleppo extended northward including the largely Turkish-speaking cities of Marash, Aintab, and Urfa. There were an equal number of Arabic and Turkish speakers, as well as large Armenian speaking communities. It was the second city after Constantinople. However, the economy of Aleppo was badly hit by the opening of the Suez Canal in 1869, and since then Damascus rose as a serious competitor to Aleppo for the title of the capital of Syria. Historically, Aleppo was more united in economy and culture with its Anatolian sister cities than with Damascus. This fact is still apparent with the distinctive cultural differences between Aleppo and Damascus. At the end of World War I, the Treaty of Sèvres made most of the Province of Aleppo part of the newly established nation of Syria, while Cilicia was promised by France to become an Armenian state. However, Kemal Ataturk annexed most of the Province of Aleppo and made it part of Turkey with the exception of Aleppo and Alexandretta. The situation exacerbated further in 1939 when

Alexandretta was annexed to Turkey, thus depriving Aleppo of its main port of Iskenderun and leaving it in total isolation within Syria.

Fortunately, day by day my feet were getting better and my knees were becoming stronger, therefore, fifteen days after our arrival to Aleppo, I put my crutches aside and was able to go around with only a cane. At the time my college mate, Mr. Toros Kouyoumjian lived in Aleppo with his family. I visited him often at Hotel Baron and he narrated in detail that fifteen days before our arrival, Zohrab and Vartkes who were staying in Aleppo, were sent to an unknown place and murdered. My dear friend was feeling very sorry that all the efforts of Mr. Onnig Mazlounian to help Zohrab escape and save his life were fruitless. Although Vartkes agreed to escape, Zohrab obstinately refused saying that "if we escape, Armenian people will undergo a lot of carnage." Poor Zohrab, of course he wasn't aware that after giving him the Judas' kiss and promising him a brilliant future for his cherished people, viper born Talaat had given the order for his arrest and execution, this way Zohrab was martyred for the people he loved.

Krikor Zohrab had personally participated to the negotiations between the Armenian patriarchate and the Ittihadists regarding the Armenian question; he had grasped the importance of the situation and had the foresight to understand the threatening menace. He had pointed out that a huge effort was necessary to avoid that danger. Because the World War I had become an excuse for the Ittihadists to satisfy their vengeance without restraint, therefore, he had accomplished a great deal of efforts through the Armenian prominent and influential elite. It was because of his hard work that on November 7th, 1914 the patriarchate circulated a letter which encouraged the Armenians to indispensably do their patriotic duty, and take all the necessary steps to amplify the glory and honor of the Ottoman throne. It was through his efforts that the Armenian banks took the initiative of fund raising to create an ambulatory hospital which was put under the disposition of the Turkish army. An additional 150 beds were provided, without delay, in the Armenian national hospital for the wounded soldiers. Furthermore, 10,000 (ten thousand) pairs of socks were knitted by the

widows of the Cilicia massacres, and nursing courses were established in a factory on Pera street in Constantinople.

After a week of our departure from Gesaria, a group of 54 people were sent out, just like ourselves, among the group was Mihran Takejian's brother Haroutyoun, but despite our eagerly awaiting them, they never reached Aleppo. After that group another one was sent off and they arrived in Aleppo after one month, while it had taken us only 12 days to do the same journey. When we asked them the reason they were delayed they said, "the gendarmes who accompanied us wanted to loot us so they took us three times on the same railroad track, finally, they lost hope and brought us here." The newcomers informed us that three people in the group which preceded them had died on the road by natural death, a dear teacher, Haikaz Yacoubian, a businessman, Haroutyoun Telian and Vahan Lordikian. As of the other 52 people they were slaughtered by the chetehs. Day by day Aleppo was getting crowded with refugees who were coming from everywhere. For that reason, the government was working hard not to let them enter the city, and randomly sent them to Der-Zor or to Hawran. Der-Zor is a city in the heart of the Syrian Desert, it had become a concentration camp during the Armenian genocide and many thousands of Armenian refugees were forced on death marches there.

One day, one of our friends, Mr. Aram Mndikian came to see me and informed me that Armenians in Gesaria who belonged to the Catholic and Protestant communities would not be deported, and those who had already left would return to their homes. Aram Mndikian had graduated from the United Educational Institution in Gesaria, and gone to law school in Constantinople, he had returned home and immersed himself in community activities; he was a member of the educational committee and taught law and civic education in the Educational College. After the Genocide, he returned to Cilicia and dedicated himself to the pursuit of Turkish murderers. There he was elected a member of the National Union; however, he was exiled to Constantinople with his collaborators and practiced law there. He was then deported to Dara'a but returned once again to Constantinople; when the Kemalists entered the city he immigrated to New

York and established a business there. Dara'a is a city in southwestern Syria, just north of the border with Jordan; it is located about 90 kilometers (56 mi) south of Damascus on the Damascus-Amman highway.

To confirm the good news received from Aram Mndikian, I headed right away to Kremor Koundakjian's house. He was the head of the Protestant community in Gesaria. When I walked in, he was talking with Haji Mesia Kasabian, Hakop Amanian and Karnik Bakhtiarian. Mesia Kasabian was a member of the board of trustees of St. Garabed high school. It was through the efforts of this board that Bishop Drtad Balian, through incessant demands had secured donations from the local citizens who provided for twenty orphans whom they took under their protection. Hakop Amanian, was a member of the educational committee of the AGBU, and Karnik Bakhtiarian was a well known businessman who later was also deported.

Their discussion was about the subject of the new decree issued for Catholics' and Protestants' repatriation. Soon the Reverend from Aleppo entered and jubilantly congratulated the people present and suggested that without delay a list of all the Protestant refugees from Gesaria be compiled. I approached the Reverend and said to him, "Reverend, you know that I have suffered more than enough, and I still can't walk, wouldn't it be possible to register my name too on your list?" He looked at me and without hesitation said, "if Koundakjian effendi agrees and confirms the request why not." But Koundakjian had already said it was impossible because it would be a lie since you are not a member of our congregation and you have not paid any dues." "Suppose it's true," I said, "don't you want to save me? That would be possible with a word from you." "No, I can't lie," he said. Upon that response, I hurriedly went out of the room of the truth speaking community leader.

I headed toward Bab-el-Faraj, gate of deliverance in Arabic. It was one of the main gates of the ancient city walls of Aleppo, a major junction of the traffic in and out of the city to the outlying areas. I met Hampar Berberian there who said, "Have you heard? They are deporting more families from Gesaria; I just received a telegram from my family, saying

that in one week they are going to be expelled too." In few hours similar telegrams reached us from various families. Our sky became obscured once again. None of us could reconcile with the idea that our families would take the journey from Gesaria to Syria. We were bewildered by this unexpected situation. We met several times to formulate a plan without being able to reach a practical conclusion. Finally, we decided that each one of us should be free to recommend the way he sees fit.

Meanwhile, people came to inform us that the police had put a summons on the church's door announcing that, within three days, all the refugees from Gesaria who are in Aleppo should be at the station early morning to depart from Aleppo to no specific direction, and whoever acts against this order would be referred to the military tribunal. The news was like a bomb explosion in our heads, all of us were abashed confronting this new diktat. Already by noon policemen were arresting people and sending them to different locations. A hurricane had devastated our lives and the somewhat peaceful month we had lived in Aleppo was shattered. We were facing a voyage of life and death, because a few days earlier a deported family coming from the Jarablous' train station, had informed us that all along the road they saw dead and putrefied bodies of Armenians. So if they sent us that way there was no hope of survival, the other way was also unknown to us. We decided to face our destiny whatever it might be. Jarablous is a city in Syria on the western bank of the river Euphrates south of the border between Syria and Turkey. It was the last night in Aleppo, in the morning we had to bid farewell to all our friends who selflessly helped us during our stay. Mr. Tosbat from the tax collection office, recommended that wherever I go I should try to earn the friendship of the high ranking officials so that my life would be easier; many others were offering different recommendations. However, little by little I was feeling that life was evading me and the specter of death was chasing me.

Early in the morning I gathered my belongings, which constituted my only riches at that time: a small carpet which I used in lieu of a bed and a few other things and came down from my upstairs room to the courtyard. My landladies were two very nice Catholic spinsters in their fifties; they

were following my moves with moist eyes, they knew very well what unsure fate I faced. My goodbye to them was very poignant, one of the sisters was weeping while handing me a glass of milk on a tray, she was imploring me to drink it, and the other wanted to pass a cross on a tiny chain around my neck "to protect you against evil," she said. To satisfy them for their friendly and gracious behavior, I instinctively took the cross and passed it around my neck, under my shirt and made the sign of the cross on my face. Finally, I was delivered because suddenly by magic the expression of anxiety on their faces was metamorphosed to calmness. Discerning this change I felt a new hope awaken within me. Impulsively I took the glass of milk and drank it quickly, then shaking their hands I uttered a good bye and hurriedly threw myself in the carriage which was waiting in front of the house, while they repeatedly shouted "God be with you."

When I arrived at the station, all the acquaintances and friends were already there. They had come to bid farewell and wish us a safe journey, although we still didn't know where we were going. Unfortunately the employees of the station weren't saying anything either, except, "we don't know." After our last goodbyes, embraces and kisses, we boarded the train exchanging last fleeting looks with the people still on the platform while the policemen were accommodating us as we entered the compartments.

There went the first, second and third sharp whistle and the train moved forward, diffusing a black fume from both sides, while we looked back, waving our handkerchiefs in the air. Within my heart I was shivering as the train sped further away from Aleppo. All of us were immersed in our thoughts about our uncertain future. There were young people among us who did not have the burden of a family, but the rest of us had diverse worries. I, for example, was thinking how my elderly mother, my young wife and three under aged children were going to handle the voyage and reach Aleppo, or only God knew where else. For as much as I thought I couldn't come to any conclusion or the slightest interpretation of my situation. With these gloomy thoughts, I was getting farther and farther from my family and if I stayed alive, how was I going to get in touch with my family? These were the difficult questions which were obscuring my mind

and enveloping my heart with feelings of despair. Hours went by, and the train stopped at each station. We were all silently submerged in the ocean of our ponderings, like Christopher Columbus, I was searching the horizon for a ray of hope, but sadly there was none.

At one moment they said that we arrived in Hama, the fourth-largest city in Syria after Aleppo, Damascus, and Homs; all of us automatically looked out the windows. The local people had come to the station to watch us. They wanted to see the "mouhajir ermen" Armenian refugees, as if we were caged animals. As we left Hama, people in our group started to converse among themselves about our uncertain situation. Again when we arrived in Homs the same scene was repeated. The local people had come to see the "mouhajir ermen." Homs is the third largest city in western Syria located on the Orontes River 162 miles north of Damascus; it is the central link between the interior of the country and the Mediterranean Sea, the Krak des Chevaliers castle (a world heritage site) is close by. The first historical records of Homs appear in the 1st century BC.

Our reputation had preceded us and the local people had come to satiate their curiosity about the "mouhajir ermen." I didn't blame them may be they were right, because neither they nor their ancestors had seen such ignominy. One could guess their empathy toward us from their physiognomy and some of them would approach and ask in broken Turkish, "are you all rebels from Zeytoun?" Surely after constantly hearing the story of Zeytoun they thought that we were all rebels. Upon our negative answer, they looked astonished and asked why then the government was dislocating us. That was a question to which even the God of that time could not give an answer, let alone us.

Zeytoun was an Armenian region, now, in southeastern Turkey. The people of Zeytoun defended themselves against the Ottomans in 1878, 1895, during the Hamidian massacres and later against the Turkish army. Finally in 1914-1915 the Turkish army bombarded Zeytoun with heavy artillery until the inhabitants surrendered. The people of Zeytoun suffered many casualties and had their villages burned.

The train continued its journey through the deserted fields. A few hours later, it stopped suddenly and there was a commotion, terrified people were getting out the train and screaming, Fire!! Fire!! In the blink of an eye, all the passengers got out of the train into the barren fields and we saw flames coming engulfing the last section of the convoy. And because of an ill-fated wind the fire spread rapidly to the two closest wagons, while the employees were trying hard to separate them. The picture was terribly poignant. The flames were like fiery red tongues wriggling up and down and around like snakes and were spreading all around crackling and devouring as their prey everything in their way.

In a few minutes the entire contents of the blazing wagons, which belonged to the people deported from Aintab, were turned into ashes. Aintab is a city in southeast Turkey, located 115 miles northeast of Adana, and 60 miles north of Aleppo. The unfortunate people were going around the blazing wagons like crazy crying about their black destiny. Finally, they separated the three burning wagons and let them burn to the glee of the blazes to devour the wagons and their contents. One had to have a heart of stone not to be affected by these cries of anger and the lamentations emanating from the owners whose possessions were turned into ashes. I was thinking that maybe God in the blue sky above was also embarrassed to let this absurd misfortune happen to these already affected people. After four hours we were able to tame the nightmare; the employees clear the rails and we took our places in the compartments to continue our journey.

A little while after midnight we arrived in a place, we were told was Rayak, a town near Zahle in Lebanon, in the administrative district run by the governor of Bekaa. We took our belongings and left the train. We didn't know where to go in the dark, and at once we were surrounded by a crowd of strangers. They asked us where we were from and we soon found out that they were also Armenian refugees who had preceded us. I was introduced to Haykazoun Bzdikian and the Adalian brothers, who took me to their tent and welcomed me kindly. There are events in the course of each person's life for which one is grateful. I will never forget the hospitality the Bzdikians and the Adalian brothers showed me that night. After long

discussions the four of us lay down side by side in the tent. They fell asleep right away as they were already used to the situation, but for me it was the first time that I was sleeping in a tent, and besides one thousand and one thoughts were preventing me from sleeping. In the morning I expressed my heartfelt thanks to my hosts and left with the promise that I will return soon. When I joined my friends, some of them were still asleep, but most of them, like me, had spend a sleepless night.

The night before the Bzdikians had informed me that there was a naval officer in the village who was an employee of the transportation office. Without saying anything to anybody I decided to meet that person and establish a friendship with him. As it was still early however, I chose to have a walk around the refugees' tent city where compatriots from each region had come together and settled in the vast field. Here the Adanatsis and Marashtsis, there the Sisetsis and Hajentsis, a little further the Aintabtsis. Each group had its designated representative. I walked and conversed with many of them for some time. They asked me questions, I gathered information and we got acquainted. All of them were inviting me to have breakfast with them. I was taken aback by this behavior, because we had just met for the first time and they were acting as if they were old acquaintances trying to sympathize with me. I thought that may be the reason was that I carried a cane or maybe it was the new suit that I had had made in Aleppo.

A man came forward and greeted me with a smile saying "I am Kevork Krajian from Hajin." After we exchanged a few words I wanted to walk away, but he held me by my hand and said, "Where are you going? I have had a lot of salt and bread with the Gësaratsis, so I want you to join us for breakfast; I hope you will not refuse." Kevork agha was expressing his wish so genuinely and sincerely that all of a sudden I felt ashamed to refuse his invitation. When we entered the tent, he introduced me to his wife saying, "effendi arrived last night." His wife also greeted me with a pleasant welcome and invited me to sit on a tidy, clean and patriarchal cushion. A little bit later, an elderly man entered the tent and Kevork agha introduced him to me saying, "my brother, Toros Krajian." We had hardly exchanged

two words when two more persons came into the tent, Toros agha introduced them too, "Hovhanness Sahatjian and Levon Nazarian." The discussion between us made me forget for a moment the torments and the gloominess of the night before. A bit later, Kevork's wife covered a low table with a fresh table cloth and placed on it some cheese from Aintab, a jar of fig jam, some lavash, Armenian bread, and tea cups that were clean. When I saw this neatness and relative abundance, I concluded that compared to Gesaria, Aintab was much closer to Aleppo, therefore, they were able to bring a larger quantity of food and some pieces of furniture, or maybe the government was more lenient toward them.

The atmosphere around the breakfast table was very enjoyable. The talks were about the war and politics. We were generally making favorable assumptions regarding our near future. After breakfast, Mr. Sahatjian accompanied me to go meet Moumayet, the employee of the transportation office. We saw him by chance as we left, I approached him, greeted him and following the rules of custom to establish friendship, I offered him a cigarette. He took the cigarette, lit it and asked me where I was from; I told him that I was from Gesaria. He told me that in Constantinople he had many friends from Gesaria and that he had often eaten "basturma," a smoked ham specialty of Gesaria with them.

In conversation, we headed toward the tents occupied by the Kilistis. "Get ready, it's your turn, today you are going to Damascus," he said to them and continued his way still talking with me all along. I tried to keep pace with him. We entered a cafe and sat down, still chatting. I realized that he was a nice man but somewhat naive; he had believed, based on hearsay, that hundreds of guns and a huge amount of military uniforms had been found in the Armenian Patriarchate in Constantinople, and for that reason it was decided to displace all Armenians to various locations. I told him that there was no such thing, that it was all lies and fabrications, yet he angrily insisted that each point was the truth. After approximately an hour we parted, but not without making him give his word of honor, that when the time came to relocate us, he would do his best to let at least 40 people stay until the end of the transportation procedure. I left him with the promise to

return in the evening and went directly to Kevork agha's tent where I cheerfully informed him the result of our meeting. After a kind of reunion with the others we decided to ask Moumayet to grant a permit for a few of us to go to Aleppo to buy tents and some provisions.

That evening when I returned to see Moumayet, he guided me into a room where a bottle of arak, a middle eastern anis based alcoholic drink, was on the table, and in the corner of the room an oud, a middle eastern musical instrument belonging to the lute family. He sat beside me and started playing the oud and sing at the same time and now and then hailing the bottle of arak. As time went by, he became more jovial and called on his servant, a young Armenian boy by the name of Levon, to bring some food. Quickly Levon covered the table with a clean tablecloth and brought different kinds of Middle Eastern hors d'oeuvres. I thought the time was opportune so I said, "Bey, you are going to sleep now and rest in your bed, but me and my friends we don't have a bed and not even a tent to shelter us, wouldn't it be possible to give a few of us a permit so that we may go to Aleppo and buy some necessities? If not, all of us are going to get sick sleeping in the open." He thought for a while and said, "very well, tomorrow two of you will accompany me to Aleppo, we will spend the night there, and you'll do your shopping." That was what I wished for, so I stayed a little while longer then bid him good night and left.

From there I went straight to my friends, Hampar Dedeian, Aram Mndikian and Pokrades Jamgochian, who was a successful businessman in the textile field. They had arranged a small bench with some fabric remnants and few pieces of carpet, and were waiting for me. All of them were pleased when I passed on the news of my success. No one was allowed to venture beyond the tent city, not only were we going to Aleppo, but we were going with Moumayet. We discussed until midnight and finally decided that Shabouh Frenkian and I would go. The next morning I informed Moumayet about our decision and he told me to be ready to leave that afternoon by train. Our friends were giving lists of orders of goods from Aleppo. I was writing them down meticulously, finally the time came for the train to depart, Shabouh Frenkian and I impatiently waited for Moumayet, finally he

came and we settled in a first class compartment. Moumayet spoke basic English and he recounted the conversation he had with Colonel Jelal, the general director of the transportation office, about our situation. Shabouh thinking that we were talking about him started to show signs of impatience, I explained to him the subject of our discussion which was favorable for us. We reached Mouallaka, conversing cheerfully along the way. From there we took a carriage to Aleppo where Moumayet took us to a first class hotel.

There I had a pleasant surprise to see Mr. Armenak Mazlounian, the owner of Hotel Baron in Aleppo, along with Mr. Onnig and his family. Mr. Armenak and I discretely discussed the events of the day. He was very optimistic and suggested that we do whatever it takes to stay in Rayak, because, according to him, the war would be over in 15 days. Upon these words Shabouh Frenkian's joy and my enthusiasm were beyond description. When we returned to see Moumayet, we started toasting with glasses of arak in the garden stretched under an oak tree. Our goal was to maintain Moumayet's good will and we promised him a nice gift if he would not change his agreement to let us stay in Rayak until the end of the transportation process. Moumayet understood our intention and said, "I swear on my honor that I will let 15 people among you stay in Rayak until the end of the transportation process, other than that I can't do anything." I believe we had reached our goal, I exchanged a tacit glance with Shabouh and yet I asked Moumayet if he couldn't raise that number to 30, but he refused saying that it was impossible.

After breakfast the following morning, we paid the hotel three french gold coins and went to the market to buy the things that our friends wanted and also a tent for myself. By noon everything was arranged, so we rented a carriage and returned to Rayak. As soon as we arrived, we were surrounded by our friends, who were eager to know the outcome of our deliberation with Moumayet. We couldn't reveal the outcome right away because we were hoping that during the final negotiation we would be able to convince him to augment the number of people who will be staying in Rayak. A little bit later I revealed to them separately the result of our deliberation. This made them all sink into deep thought because choosing 15 people among

150 people from Gesaria was not an easy task; as most of them were close friends and relatives. We separated halfheartedly, somewhat pleased and somewhat dissatisfied hoping that by evening we would reach an agreeable decision. When we met in the evening we formed a committee of eight people and with great difficulty made a list of the 15 people which I took to Moumayet.

The next morning, Moumayet came near our tents and said, "Gesaratsis get ready, today I am sending you to Damascus," and left. Everybody started to make arrangements for the journey and when the time came they rushed to the station to secure a somewhat comfortable seat in the wagons. The 15 of us who stayed behind retired in the Aintabtsis tents to hide unenthusiastically. When the train went away and we gathered again we saw that four more people had hidden, so instead of 15 we were 19. The 15 people of our group were: Dikran, Shabouh and Yervant Frenkian, Krikor and Onnig Kyahyaian, Hakop and Vahan Kalpakian, Nazareth Ohanian, Setrak Jamjian and Onnig Kouyoumjian, Aram Mndikian and Hampar Dedeian, David Zambakjian, Pakradoun Jamgochian and I. We were all sad because we were unwillingly separated from our friends and we didn't know where we would be going next. All 15 of us gathered under a tent and conferred about what our next step would be. We decided to buy a rug for Moumayet from the bazaar which was held daily in front of the tents, and ask him to let us move into the village. As I was the messenger, I immediately took advantage of his good mood when I saw him and without further ado I presented our request. He agreed on the condition that our tent must stay as if the 15 people were still using it. My friends had already bought two carpets as a gift, and thus we went directly to the village where we rented three rooms and moved in.

During that time, Mr. Hakop Momjian was an employee of the post telegraph and telephone office in Rayak. He was a great help to us because it was through him that we received our letters and telegrams from Aleppo. Three days after we moved to the village Moumayet came to see us and said that the colonel was very upset because we had moved to the village. He had ordered that all the Gesaratsis should be sent away within two days.

This was an unanticipated surprise; the hopelessness which had eluded from our imagination for the last few days returned instantly and vehemently filled our souls. Later, to confirm the veracity of the news I went to see Moumayet by myself. As soon as he saw me he said, "my friend, I am very sorry that against my will I am going to take back my promise, our heartless and cowardly colonel wants me to personally send you to Damascus. But you may assign a person among your group who will stay here to help your friends who will be coming soon. Of course you will write to him and he will inform your families of your whereabouts." I found his suggestion reasonable, but the problem was, who would be willing to stay behind. I asked him to accompany me and personally explain to my friends the situation. He came and expressed his sadness about the reversed decision. At that moment Krikor Kyahyaian said, "very well, we'll go, because I don't think anyone will agree to stay here and be separated from the group." At this time Moumayet asked each one separately if he wanted to stay in Rayak, no one dared to say "yes I'll stay." Hence the same day we started our preparations and started off to Damascus.

At midnight we arrived in Damascus and stationed at Qadern, near running water where we stayed till morning dozing off sitting in the open air. When the sun came up we noticed a little farther from us three bodies of Armenians, who we later learned were in the previous convoy and had died from sickness. A little further away we saw tents and the people there told us that they were waiting for two days for the bodies to be removed but no one had come yet, although we were deceived in Rayak, we wanted to stay with these people instead of going to Damascus, even more, we were willing to pay 40 gold pieces to Mehmet, the employee of the transportation office.

Our negotiation with Mehmet failed because he was more fearful than us. He refused saying "40 gold is not a despicable amount, but I am scared." Meanwhile, Mihran Boursalian, who was from Gesaria but lived in Damascus for quite some time came to see us and informed us that the Mkhjavakian brothers, Odabashian, Keloian and Yazejian were in the previous convoy and they had escaped and entered the city, on the condition

that they left all their belongings behind. "If you agree, you could do the same," he said. This proposition was not received enthusiastically because whoever entered the city lived in hiding and his fate was uncertain. Around noon, the elderly Bishop of Damascus, father Aristakes Khachadourian, hearing from Mihran Boursalian about our arrival, came to see us. He stayed for some time, and asked Mehmet to do everything in his power to assure our comfort. He wished us a safe journey and went away with moist eyes.

The same night they sent us to Dara'a by train. We arrived at midnight and were taken to a prairie covered with refugee tents. We stayed there until dawn under the sky, sometimes sitting, sometimes laying down watching in the celestial vault the countless twinkling stars: the seven brothers, the Libra, the fixed Uranus which as a child, my mother had taught me about. They were all there in their same place and as brilliant as before. Going deeper into my thoughts I was becoming jealous of the stars which for centuries promenaded infinitely and serenely without restraint on the firmament with no one disturbing their way, while we had the misfortune to be born Armenian in Turkey. Suppressed because of our Armenianness, we were constantly subjected to persecutions and afflictions, and now without any sound reason, because of a willful Talaat, who rose from being a simple postman to be the head of a ministry, we were driven from one town to the other from one village to the other over the hazardous waves of a degenerate politic.

My thoughts troubled me and my soul was shattered. Sleep didn't come easily and overwhelmed by detainees' insight, I spent a tormented night on the vast plains of Hawran on the edge of the desert. At dawn the panorama revealed approximately five hundred tents, stretched out on a huge space. As my friends were still sleeping, I took a walk around the camp. As in Rayak each group of compatriots had their own area. However, hygienic conditions were not respected at all because the tents were crammed close to each other. Garbage had accumulated around the tents, and for that reason many people suffered from different sicknesses. Later when rumor spread that I had been a medical student, people were asking me for medical advice. After some time, there were so many solicitors that I

became convinced that in this newly built tent city, people who did not have a sickness were very scarce.

My heart filled with sorrow I returned to my friends who had just woken up and were looking for water to wash up, but there wasn't any. Later, local Bedouin women came carrying metal buckets filled with muddy and smelly water on their heads, the water came from the wells which were filled by rainfall during the winter; the refugees ran to secure some of that desert nectar or the sickness serum. There was no other alternative, but to get a couple of buckets for our use and emptying the water in whatever bowls we could find, we drank to the wellbeing of the degenerate government and the glory of its ephemeral majesty.

We set up our tents and arranged our belongings, then decided to send a telegram to Aleppo and Gesaria to let our friends and relatives know about our whereabouts and our addresses. The post office was five minutes away from the tent city; each one of us sent a telegram and after that we went to the market to buy some food. The market in Dera'a was located on the only existing street close to the train station where rich grocers from Damascus had settled. After that my friends went back to the tent but I stopped to rest on a chair in front of a café. A little further, I noticed a man around 40-45 years old who upon seeing me approached and sat down next to me. After preliminary salutations, I learned that his name was Mumtaz and he was recently unemployed. I understood from our conversation that like us, he also was discontent with the present government because he strongly criticized the tumbling system of the Ittihadists. He continued to talk but I was very reserved and didn't say anything about politics. I asked him who the local employee of the transportation office was, and he told me that there wasn't any specific employee, and that the chief of police Zakaria occupied that post. He added that if I needed anything he would help me since Zakaria was a nice fellow. I explained to him that our families left or were about to leave Gesaria and that we wanted to stay here until their arrival. "Very well, I will let you know tomorrow," he said, and we parted.

The next day Mumtaz brought Zakaria to our tent. I excused myself not being able to receive them in a more appropriate way, so our meeting

was standing up. Mr. Hapet Kalpakian and Aram Mndikian joined us. We explained to Zakaria our present situation. He promised to look into the matter and left, promising to meet again at noon. At noon Mumtaz took us to Zakaria's house and he received us very cordially. During our conversation he said, "my friends, I am a Kurd from Urfa, and today I feel great pain hearing your story, and I understand the angst you have about your families which is very normal, so I decided to help you in any way that my position will allow; therefore, I thought to create jobs for you, so that you could stay here until your families' arrival; of course that would be without retribution. Now, I need few people to organize properly all the names of the refugees who came and left, and all the refugees who will be coming and leaving. I need another person to help me organize the transportation as well as the tents as a Tanzimat employee. "I can rely on you to do that job," he said looking at me. "With great pleasure," I said. The same day attorney Aram Mndikian and Hapet Kalpakian started their new job and I started the following day. The success of our efforts to stay in Rayak or Damascus, finally, was materializing in Dera'a.

The Tanzimat, meaning reorganization, was a period of reformation to modernize the Ottoman Empire. The reforms encouraged the integration of diverse ethnic groups who were living in the empire into Ottoman society to increase their civil liberties and grant them equality throughout the empire.

Early in the morning I started my job. I tied together two long pieces of rope, attached them to my tent dragging it 10 meters away from its original place, and on a straight line I aligned 50 more tents, of course leaving large pathways between them. This hard work lasted for a week, and everybody was pleased, because the spaces around the tents had become more spacious and in the evenings families started taking walks in the "large streets and the markets of the big city." This way the cleaning-up problem was also kind of resolved because of the larger spaces around the tents it was possible for everyone to take the garbage to a designated place. Each family had selected a person of their choice to be the night watcher, who would go around all night to protect them against robbers. When the chief of

police Zakaria came and saw the improvements, he was very pleased and promised to bring the governor.

The governor also was very pleased by what he saw and said to me, "you should stay here all the time so that you will be helpful to your government and to the refugees." I was also in charge of the transportation of the refugees. Every morning, refugees were loaded on 10-15 camels and transported deep into Hawran, but most of them didn't want to leave and were imploring me to postpone their departure even if it was for few days. Moreover, the families from Aintab, the Krajians, Sahatjians, Nazarians and few others had moved their tents closer to mine and wanted to stay there and not leave until we left together. I promised them that because through my socializations with them I had perceived their kindheartedness.

One day we received the news that Garabed Gueuvderelian, from Adana, had arrived in Dera'a accompanied by a policeman. I had heard a lot about him in Gesaria, so I was impatient to meet him and went to the station. At the café, he was conversing with a policeman in civilian clothes when I greeted him and sat on a chair. He asked who I was, so I introduced myself, but he said, "the effendi who is with me is a secret police, he is going to hand me to the Dera'a police and he will leave for Damascus, then I will come to the tents, I will be staying with the people from Adana, please inform them of my arrival." I understood right away that he didn't want to talk in the presence of the secret police; maybe it was dangerous for him, so I went away immediately. When I went back to the tent city I went to see Haygazoon Bzdikian who had just arrived, I told him about my meeting with Garabed Gueuvderelian and told him that he will be coming later to see us. He laughed and said, "Mr. Ghazarian, you may not know much about Gueuvderelian, but my friendly advice to you is to stay away from him as much as possible," I appreciated this advice, and later when I came to know Gueuvderelian more closely, I understood that even if he was bright and patriotic, he was presumptuous and a braggart.

Meanwhile, telegrams started coming from our families saying that they will be leaving in a few days. They had reached Aleppo in one month, and most of them were able to enter the city by bribing the officials. In those

days, my brother Dikran had been deported from Mersin to Aleppo, and with the help of Mr. Avedis Bey Gulbenkian and Garabed Abamouni he was able to get my family into the city. Garabed Abamouni, with his wife, was the principal of the Aramian high school for girls in Gesaria from 1889-1901. Often the fifteen people of our group who were from Gesaria would confer to come to a decision whether to bring our families to Hawran or to let them stay in Aleppo. The opinions differed, some of them wanted their family to stay in Aleppo for safety, and others wanted their family to come to Hawran. I was one of them, so therefore I wrote to my family to come join me.

Our correspondence was secured by the railroad technician, Badrik Kevrabalian and the employee, Boghos Kelelian, after few weeks my family arrived, and we decided with a few other families to go to Jarash, a village where the inhabitants were Circassians, and one of the few places in Hawran which had an abundant water supply. The population also spoke some Turkish so we would have less difficulty communicating. In antiquity Jarash was a capital founded by Alexander the great and whose Greco-Roman ruins are spread throughout the place to this day. It is now in Jordan, 30 miles north of the capital Amman.

In addition to the 175 families who had reached Jarash earlier, one of our friends Setrak Jamjian, who had established a copper business in Gesaria and whose company was still flourishing until 1915, had also moved there. Gueuvderelian accompanied us too, but after a while he went to Jerusalem. When he returned few weeks later he brought three cases containing 20 gallons of liquor which he drank and had fun with his friends for months. One day Gueuvderelian asked Setrak Jamjian and myself to sign some papers because he was going back to Jerusalem he said. When I read the content of the letter I learned that when he came back from Jerusalem the first time he had brought a big quantity of money to distribute to the refugees in Jarash. Now he wanted us to sign the papers to attest that he had done that in good conscience. Jamjian and I were very upset and told him that we were not aware either about the money or the distribution; and, that he should have informed us earlier so we would have written the names and

amount each person received. We told him that he instead spent that money for his own enjoyment and we are not willing to be his accomplices. He was offended by this and after few days he went back to Jerusalem.

In those days we heard that officials came to Dera'a and by the order of Jemal pasha they were organizing the relocation of all the refugees in Hawran to the prefecture of Beirut. Throughout the Ottoman period Beirut was controlled by the local Druze emirs, and was part of the governorate of Syria. Today it is the capital of Lebanon. This was good news for us, all the refugees were enthusiastic, and some were even ready to go to Dera'a to verify the news was truthful. They returned two days later and informed us that the employees were respectable toward the refugees without exception. They were even handing out bread and medications, and installing bathrooms so that people will clean up and return to their tents refreshed.

However, this enthusiasm did not last long, soon the joyfulness of the refugees turned to sadness and despair, as if Providence and the Turkish government were competing and collaborating with each other to turn our lives to misery. A week after the return of the messengers from Dera'a, I received a letter from Avedis Sahatjian, who was from Aintab. He wrote, "according to the last decree of the government, all the Armenian refugees must convert to Islam, those who refuse will be separated from their families and will be sent to Tefaleh. All the refugees in Dera'a and the surrounding areas have converted to Islam, thus, with this missive I urge you as soon as the officials come, convert to Islam without any argument." Signed- converted (meuhdeli) Ahmed Mitad.

When I finished reading the letter, I was extremely agitated and I couldn't give any interpretation to its content; I called on a couple of my friends, and exposed to them the proposal. Their first reaction was anger and rage, they cursed and swore the government's despicable vandal decision, and at the end we came to the conclusion to send Minas Martaian to Jerusalem to ask the Patriarch of all Armenians Sahak and Bishop Ormanian what decision to take. Our noble friend, Minas Martaian, who was from Sis, left the same day, and we waited anxiously for his return and the response to my letter. When he came, Minas brought a letter in which Bishop Ormanian

wrote in his own handwriting, "the Catholicos' as well as my conviction is that this proposal has no foundation and is insignificant, at this time all you have to do is save your life and convert not only to Islam but to devilishness if necessary."

During a second meeting, we decided to resist as much as possible in case the officials came. A month later, news came to our tent city that an elderly hoja (Muslim spiritual person) by the name of Bedry Bey has arrived and accompanying him was a young man. After a lot of pondering, I sent a word to Bedry Bey to come and see me in the evening for dinner, explaining that I was sick and could not go out. Without waiting until evening, Bedry Bey came to see me immediately. To my great surprise I saw that Bedry Bey was none other than the well known Iprianos' department store manager in Mersin, Mr. Aram Khanjian. We conferred for few hours about the present situation and the arrangements to be made. The next day, Bedry Bey suggested to perform the necessary formalities for conversion among the compatriots of Gesaria and in this way terminated the execution of this absurd proposal. The Circasians in Jarash knew much better than ourselves the Ittihad government's intention and were disgusted about this dishonorable conversion proposal.

Director Ahmed, who lived in Jebel Mjlan, sent me a note saying that he wanted to see me. Accompanied by Krikor Kyahyaian, Setrak Jamjian and Gueuvderelian, I went to see him and after preliminary unimportant talk he said, "get ready to go to Dera'a and after that to Tefaleh, that's an order, I don't want to hear any argument." Hit by a thunderbolt and stunned by this surprise command we wanted to know what were we accused of, but he didn't know either the motivation of this summon, and assumed that it had something to do with Gueuvderelian's trip to Jerusalem. Instantly director Ahmed ordered the officer to arrest us, take us to Dera'a and then to Tefaleh, where in those days unwanted people were sent. Two days later we were once again separated from our families, leaving them in the infinite desert conceding them to God. All the refugees in the village were weeping after us affecting us with their sorrow.

The governor of Dera'a during those times was Abdul Ghadir from Aintab. He was a respected but monstrous man who had nothing else to do but think of some diabolic cruelty to turn the refugees' life to hell. In Dera'a single women in the refugee camp received a daily loaf of bread. Abdul Ghadir was intrigued and looked for a pretext not to give that bread, so one day he ordered Mr. Aram Khanjian and Haroutyoun Yesaian to prepare a list of all the single persons in the camp, men and women separately.

Haroutyoun Yesaian was a knowledgeable man of the church who was imprisoned three times because of political upheavals and miraculously avoided the death sentence. He had entered the monastery in Armash at the age of 28. In 1895 he was imprisoned for nine months as a revolutionary. In 1901 he returned to Darson and was ordained a priest by Bishop Giragos Bekmezian, the vicar of the Sis Catholicosate, and then he was sent to Aleppo. He was imprisoned once again in 1916 still in the course of the Armenian genocide and later was released. In 1926, he was bestowed with a breast cross and a flowery frock, and given the title of seniority by decree of the Catholicos in recognition of his service for returning 112 Catholic families in 1912 to the bosom of the Armenian apostolic faith. Haroutyoun Yesaian was a selfless man who died on the barricades while performing the mass sacrament on April 6th 1927 and was buried the next day in the church's courtyard.

One day, Abdul Ghadir gave the order that all the refugees be assembled in front of Dera'a parliament then he appeared with a mufti, an Islamic jurist, and came down the stairs and announced to the people present, "my children, because all of you have converted to Islam, you have to comply completely to Islamic law; therefore, according to Islamic law to be single is a sin, so you must marry and now mufti effendi will perform the marriage ceremony." The mufti performed the marriage ceremony and then Abdul Ghadir pointed to a man in the first row ordering him to choose a woman or a girl among the women on the left. But the man said, "Pasha, I'm already married, my wife is in Der-Zor right now, so I can't marry a second time." Upon hearing this, Abdul Ghadir got angry and ordered to strip the man's cloth and bludgeon him with 50 lashes. When the remaining

men saw this absurd wedding festivity, they were scared so they rushed toward the girls and the women, grabbed at them. A Babylonian hodgepodge took place, the women lost consciousness, the girls screamed and howled while running around like crazy. Among the women's group there were many who for the sake of getting the loaf of bread had put down their names as single, and now a stranger was grabbing her, yet her husband would not allow it. That's how Abdul Ghadir got first place in adding another brilliant page in the black framed almanac named after Talaat.

LAMENTATIONS ON ARMENIA

VARTANANTS MORNING

Just this morning, I saw again
The sky shining in the East,
The sun, resting on the ether's lap,
Lifted slowly the edge of the cover.

When the sun lifted the edge of the cover,
I saw Armenia sobbing desperately
Leaning on its arm, sitting on the floor,
In the ruins of Armenian paradise

Avaraïr on the right Ararat on the left
In front Dghmoud River flowing abundantly,
As the Mother began to speak
Addressing her word to each separately.

The black veil of the night vanished again
The celestial sphere was illuminated,
A vision once again was conceived,
A beautiful dawn of an unfinished life was born.

Here Arshalouis, the heavenly maid,
Bidding the night her last farewell,
Dressed in a bright, golden color,
Modestly strolling in the heavens.

Awake Masis, O Mountain Sovereign
Raise your head, crowned with cold snow
Lament all of you up there, here with me,
All the immortal martyrs of Vartanants.

And you Avaraïr my plain by excellence
On thee sounded the Armenian anthem
On thee walked the army of heroes
To challenge the Persian expeditions.

I know Avaraïr, you are always memorable;

You became a sepulcher for all our heroes.
When the noble heart of Vartan sent a piercing howl
"We must liberate our nation's religion."

Immediately the soldiers shouted fiercely,
We must liberate it with our sacred blood,
Vartan motioned to the left, then to the right
Fearlessly and imperturbable, lunged forward

Poor Dghmoud, why so dark
Were you hurriedly babbling that morning?
Did you know that a little while later, noble and precious?
Our Vartan's life will end?

Dghmoud, you know too very well
Of course, you remember the last time
When the horn sadly announced that
The legendary Mamigonian Vartan was no more.

Dghmoud despondent sighed deeply
When Armenia appeared morose,
Leaned against Dghmoud's undulating waves
Thus ended his sweet lament.

Ah, how I want to find your grave,
To erect a shrine to your great courage.
To immortalize your eternal memory
So that looking at it, laments Ghazarian .

THE BROKEN MIRROR
BY HAIG GHAZARIAN
FEBRUARY 28TH, 1933, DAMASCUS

*This article was published in the bi-annual magazine (Sahag-Mesrob) in
Beirut # 4 (20) March 1st 1933).*

When I returned from school that day, as usual I took a cold shower and entered my room to put my pajamas and get ready to prepare my homework for the next day. I approached my desk on which was an ornate thick Venetian mirror, that desk was a gift from my father who had gifted it to me some ten years ago. What a deception! The frame of the mirror was empty...., right away I opened the door of my room and called the servant and in an authoritatively angry tone I asked her who broke my mirror. The poor woman terrorized by my yelling was shaking incapable to utter a word, which convinced me that she was the culprit. Answer me you stupid creature! I shouted even more irritated by her silence. At that moment my mother walked in and scolded me saying, leave her alone it was me who broke the mirror while I was cleaning your room. My mother's words were not convincing, but I wouldn't dare go up against her, so I went back to my room and slammed the door. I was weighted down by my sadness I sat at my desk wiping the tears rolling down my cheeks.

I was watching the empty frame of my mirror reminiscing ten years prior when I was still a child at my kindergarten graduation; a multitude of friends and family relatives were gathered at our house when they brought in the desk and put it in the middle of the room. My father after receiving the congratulations from the people present, stood up and addressing to me had said, "my son, I'm offering this desk to you on which you will do all your future homework, and on this occasion I wish you all the power for a successful future; and this mirror which is installed on this desk will be your mirror that will watch your every move be it good or evil, therefore, try hard not to do wicked moves in front of it." Hence, throughout those ten years,

although I had grown and become a teen ager but I had not forgotten not even for one day my father's recommendation that "the mirror will be watching your every move."

From the first day, I had considered that mirror as a silent friend and I conducted myself as such not ever forgetting my father's words, perhaps was it a philosophical thought. In the mornings after I washed my face I approached the mirror it looked at me and I to it with complete veneration, he was the mentor of my shortcomings; reflecting my undone hair, dirty ears, crumpled clothing and finally my colored cheeks or their pallor. That mirror was the one leading me when I practiced my poetry recitations; it was in its presence that I had read the letters received from my friends and specially the perfumed letters of my girlfriends, and my replies to them. My mirror was aware of all my secrets and my emotional tumults that I wanted to conceal from others, it laughed or cried, was saddened or happy, always with me day and night.

However, that day it was no more, it was separated from me to the point of no return like my father who had offered it to me; leaving me in complete distress.

Praise to the Armenian Worker
By Haig Ghazarian

June 3rd, 1935, Damascus

*This article was published in Horizon newspaper in
Beirut June 3rd 1935*

Freed from six hundred baleful years of slavery under the sword of centuries old enemy, and liberated from the hollow judgments of the humanitarian Europe, you are the son of a noble nation with a glorious past, oh Armenian worker. Today, although you are expelled from your country and deprived from your possessions, your riches are plundered and you are orphaned. The bag of dry bread on your shoulders, and the immigrant's staff in your hand you wandered for twenty years. Today, you hasten to the

country of your ancestors, Armenia, there to enjoy finally the six hundred years of yearning of a government writing with Armenian authentic letters and speaking with pure Armenian words. There you will face the majestic and venerable Ararat the epitome of the Armenian world with its mountains and valleys, its lakes and rivers, the plains and the forests; you will finally breathe the vivifying Armenian air. There you will recall the past when you see the ruins of the towns and villages, the churches and monasteries, the towers and fortresses which were the handworks of the patriarch Haig, Dikran and Drtad, Ara and Ardashes, Vahan and Vartan and which for centuries narrated their chronicles to friendly and hostile travelers.

There you will see no more the enmity persecutions or the injustice of governments; there you will not live with the fear that your honor will be mocked and your riches will be pillaged, you will not encounter the difference between the bible and the coran. Finally you will take pleasure in the overwhelming feeling of security, all of that will be yours and everything is Armenia and Armenian.

You look around and you evaluate the present and the past and see the results of the creation of the working arms that drained the lakes, changed the rivers' waterways and built new towns and cities, and constructed huge factories. With the assistance of God your countrymen worked day and night to secure the comfort of future generations; a motherland inundated with electricity; and you, intoxicated with joy you embrace your tools to sow and harvest, to mold and erect or on the anvil of Ararat you pound with your hammer to shape the flashing iron to produce ways to defend your country.

TESTEMONIES

Many prominent people visited the orphanage of Mersin where Haig Ghazarian was the principle. Here are some of the acknowledgments.

The daredevil cubs of our martyred heroes seem to promise to be Armenia's little army.

G. Gnduni. 4/5/1920. Mersin

A nice occasion to visit the orphanage where more than 300 orphans are sheltered in that tent city in Mersin. I depart from there with a comforted soul and sacred conviction that the children are educated and taken care of by the blessed hearths and the selfless souls of the respectable trustees and the good hearted Director Mr. Haig Ghazarian and the teaching staff who deserve all our heartfelt appreciation and encouragement. I wish them success.

Prayfully, Mampre Vartabed Sirounian. 9/5/1920. Mersin
AGBU Inspector Institute of orphanages,
(he later became the prelate of Egypt).

I enter the orphanage with a heavy heart. In Egypt I had heard a lot of terrifying news about the place. I was expecting to see an army of lepers. I walk around all over; children are grouped together in the church courtyard; I search for leprous children, but only small scars of leprosy remain on their skin. The teachers reassure me that there is no leprosy among the children. The clothing aspect is still poor, some of the children are barefooted but healthy. Many of them are set up outside the church's courtyard in the open field under the tents. However, cleanliness and orderliness are perfect and no trace of any trash. All this demonstrate that the orphanage is administered by selfless, competent and devoted person by the name of Haig Ghazarian, who even young appear to be dedicated body and soul to

his new job. I entered the orphanage with a sense of mental torture, but I am leaving here with an infinite lightness of heart.

*Mardiros Voskian. 11/ May/ 1920. Mersin
(Community activist, poet).*

I visited the orphanage of the tent city, and taking into account the prevailing conditions, I very much appreciated the present situation, especially from the cleanliness point of view. It is highly visible the care and dedication of the administrators. I have more than once visited the orphanage, the tents of the boy's section were on open ground, but clean and orderly, and in front of each tent were small flowerbeds and some greenery. The view presented a beautiful picture reflecting the leaders' aim to instill in the orphans the creativity of artistic taste and the development of cultural spirit. The work of the director Mr. Haig Ghazarian, the embodiment of national spirit, surrounded by young conscientious and dedicated teachers is worthy of praise. The general condition of the orphans is satisfactory, especially from the health point of view. These orphans are the icons of the mausoleum of our martyred brothers and the future strong pillars of our race. A nation that knows how to care for its orphans builds on solid ground the foundations of its buildings which will not be wiped out either by hurricanes or by any threat. Let's then save and cherish our orphans and inspire them with our national spirit.

*Khachik Qaroukian 25/5/1920.Mersin,
future Principle of the National High School
in Kamshly, Syria.*

Today I visited the National Orphanage in Mersin. The orphans were healthy and happy in their surroundings. The cleanliness of the tents caught my attention from the first moment and immediately the sorrowful memories of the unfavorable political situations of the past and present were overthrown. On the contrary, this visit inspired me strength and faith for the

future of our nation. I hope that our orphans will be given the best education to become the most powerful individuals of our nation.

Dr. Avedis Injeikian. 29/5/1920. Mersin

My impressions after I visited the tent city of Mersin were heartwarming. I found the little once clean, well- clothed, well-mannered, active, full of enthusiasm and healthy. I was overwhelmed by the Boy Scout exercises; these boys who escaped from the darkness, of course, were shaken and emaciated when they came here, but now a different image is revealed. They seem lively, intrepid and outstanding like Armenian soldiers. I'm sure that looking at them one feels more confident about the indestructible, always renewable courage and the bright future of the Armenian race. These noble souls, Armenian and French, who because of their care and dedication transformed these half-naked victims who barely escaped the Turkish brutal dominion are worthy of every praise.

Arshak Chobanian. 23/Nov/1920. Mersin

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

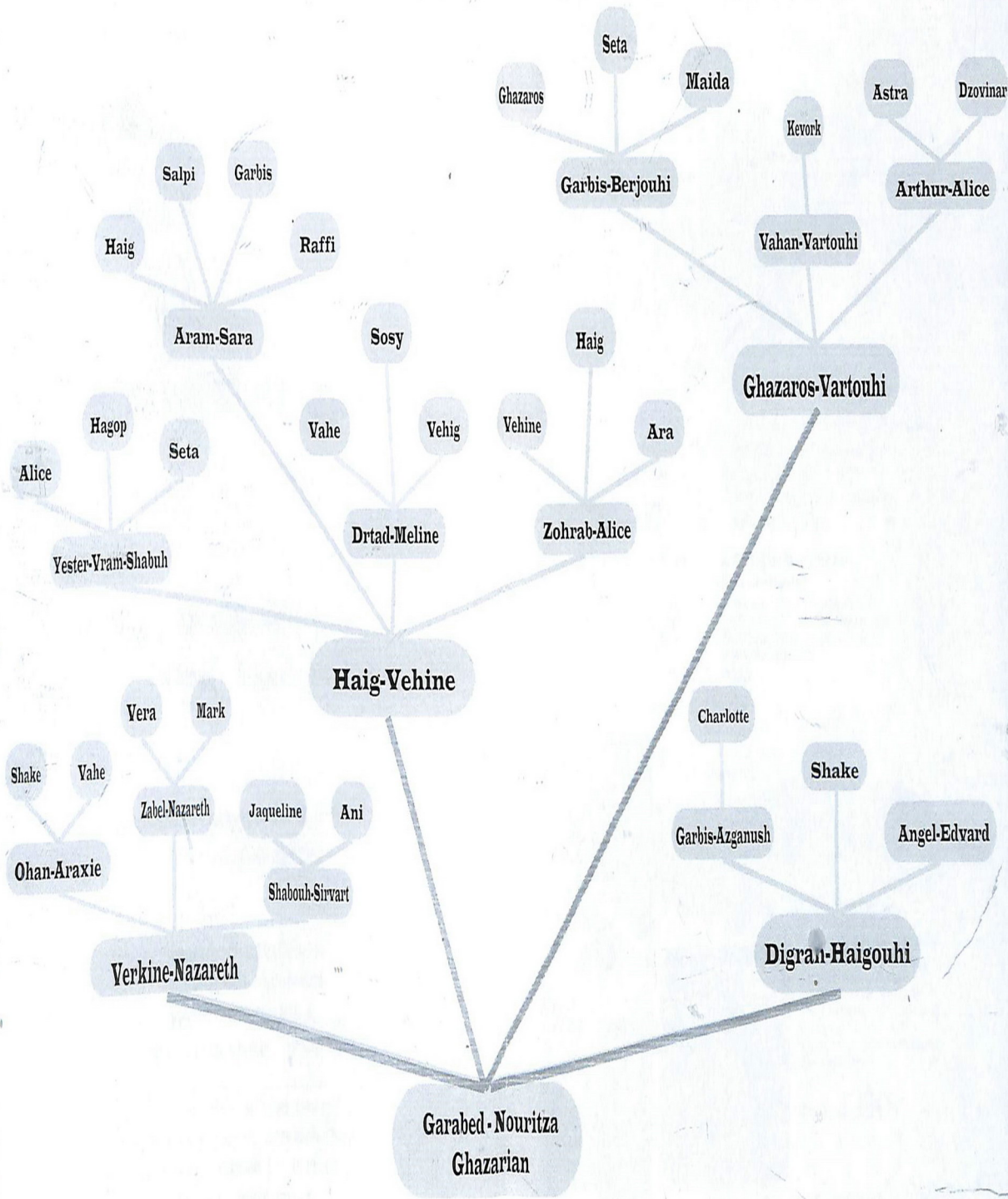
Սրտի խօսք	3
Կենսագրություն	6
Կեսարիոյ նախնիները	
Էջեր օրագրէս	8
Գաղթականութեան առաջին Կարաւանը դէպի	
Տիգրանակերտ	37
Ողբ Հայաստանի	
Վարդանանցի առաւօտ	84
Յարգանք հայ աշխատաւորին	86
Կոտորած հայելին	88
Վկայութիւններ	90

CONTENTS

Forward	95
Bibliography	98
The black days of Haig Ghazarian	100
The first deportation caravan to Digranakerd	122
Lamentations on Armenia	
Vartanants morning	158
The broken mirror by Haig Ghazarian	
February 28 th , 1933, Damascus	160
Testemonies	163

ՀԱՅԿ ՂԱԶԱՐԵԱՆ
ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՆԱԽՃԻՐՆԵՐԸ

Էջեր օրագրիս

HAIG GHAZARIAN
THE CAVERNS OF GESARIA

Pages from my diary

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 08.04.2014 թ.:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, просп. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshall Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

-21807

Սոսի Ղազարեան-Գեւոնեան ծնած է Դամասկոս. Պեյրուիի Mission Culturelle Francaise գոլեչեն ստացեր է մանկավարժական վկայական եւ ուսուցաներ ֆրանսերեն լեզու Լիբանանեան նախակրթական դպրոցի մը մէջ. Իր շարունակական հետաքրքրութիւնները ընտանեկան եւ սոսիալական հարցերով կը մղեն զինք հետապնդել ուսումը. ան կստանայ սոսիոլոգիի BA Նորթրիճի Գալիֆօրնիայի Պետական համալսարանէն եւ սոցիալական աշխատանքի մագիստրոսի կոչումը MSW Լոս Անճելոսի Գալիֆօրնիայի Պետական համալսարանէն (CSULA). Իր ընթացիկ զանազան գործունեութիւններուն կողքին ան կգրադուի Սոցիալական աշխատանքներով եւ գիրքերու հրատարակութեամբ:

Sosy Ghazarian - Kevonian was born in Damascus; she obtained a degree in child education from the Mission Culturelle Francaise in Beirut, Lebanon and taught French language for few years in a Lebanese elementary school. Her ongoing interests in family and social issues prompted her to pursue a BA degree in Sociology at California State University Northridge (CSUN) and a Master's Degree in Social work at California State University Los Angeles (CSULA). Free lance social work and publication of books are among her current endeavors.

Կազմի ձևաւորման համար օգտագործուած նկարները
Հայկ Ղազարեանի ստեղծագործութիւններն են
The art works on the covers are by Haig Ghazarian

ԳԱՍ Հիմնադրար Գիտ. Գրադ.

FL0389666

A 8
101312

